

ศึกษาการตีความปฏิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

A STUDY THE INTERPRETATION OF PAṬICCASAMUPPĀDA
ACCORDING TO BUDDHADĀSA BHIKKHU'S VIEWS

พระอนันต์ อีสุกาโร (เป็งไซโยโม)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๔๙

ศึกษาการตีความปฎิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

พระอนันต์ อีสุกาโร (เป้งไชยโม)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๙

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A STUDY THE INTERPRETATION OF PAṬICCASAMUPPĀDA
ACCORDING TO BUDDHADĀSA BHIKKHU 'S VIEWS**

PHRA ANANT ISUKARO (PENGCHAIYAMO)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อำนวยให้
วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....
(พระศรีสิทธิมนี)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์.....ประธานกรรมการ
(พระครูปลัดสุกันยา อรุโณ)

.....กรรมการ
(พระครูศรีปริยัติสุนทร)

.....กรรมการ
(พระครูวินัยธรสมชาย กนฺตสีโล)

.....กรรมการ
(ดร.ประยูร แสงใส)

.....กรรมการ
(ผศ.ร.ท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูศรีปริยัติสุนทร ประธานกรรมการ
พระครูวินัยธรสมชาย กนฺตสีโล กรรมการ
ดร.ประยูร แสงใส กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาการตีความปฏิจสมเด็จพระพุฒาจารย์
ผู้วิจัย : พระอนันต์ อธิกาโร (เป้งไชโยโม)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

ระครูศรีปริยัติสุนทร, ป.ธ. ๕, ศน.บ., M.A.(Bud.), Ph.D.(Bud.)
พระครูวินัยธรรมชยา กนตสีโล, พธ.บ., M.A.(Phil), M.A.(Pol), M.Phil.,
Ph.D.,(Phil).
ดร.ประยูร แสงใส, ป.ธ. ๔., พธ.บ., M.A. (Ed), P.G. DIP.
In Journalism, Ph.D.

วันสำเร็จการศึกษา : ๒๙ / มีนาคม / ๒๕๕๐

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์อยู่ ๓ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาหลักปฏิจสมเด็จพระพุฒาจารย์ในพระไตรปิฎกและในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๒. เพื่อศึกษาการตีความปฏิจสมเด็จพระพุฒาจารย์ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ๓. เพื่อศึกษาทัศนะการตีความหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่สามารถนำไปสู่ความรู้ในการประพฤติปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น และทางด้านศีลธรรม เพื่อความสุขในชีวิตปัจจุบันของพุทธบริษัท

วิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาประวัติความเป็นมาและความสำคัญของการวิจัยศึกษาหลักปฏิจสมเด็จพระพุฒาจารย์ในพระไตรปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ศึกษาหลักธรรมที่ทรงตรัสไว้ในพระไตรปิฎกนั้น คือ เรื่องปฏิจสมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นกระบวนการเกิดทุกข์และดับทุกข์...การศึกษาคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็กล่าวถึงธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ที่กล่าวไว้ว่า "ธรรมต่างโดยขั้น ๓ อย่างตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจสมุบาทเป็นอาทิ เป็นภูมิแห่งปัญญา"

อย่างไรก็ตาม การศึกษาหลักปฏิจสมุบาทในฐานะอภิปัจจยตานั้น แสดงความจริงตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย มีสภาวะเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับไป มีความสำคัญเพื่อแสดงกระบวนการสภาวะธรรมหลักอภิปัจจยตา

พุทธทาสภิกขุได้ชี้ประเด็นและตีความ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม แสดงให้เห็นภาวะความเป็นทุกข์แล้ว มุ่งสู่การดับทุกข์ เน้นกระบวนการธรรมสัมพันธ์คำสอนที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งตรัสเกี่ยวกับกระบวนการปัจจยธรรม ที่ปรากฏในรูปอริยสัจสี่ ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้นำมากล่าวเพื่อความชัดเจนตามกระบวนการแห่งปฏิจสมุบาทธรรม ประเด็นการตีความ

ปฏิจจสมุปบาท ที่นำมาเล่าอธิบายให้ทราบถึงปัจจัยอิงอาศัยให้เกิดสังขตทิจิ เป็นเหตุเกิด กระแสอิทัปปัจจยา ยึดมั่นถือมั่นตามธรรมดาที่เป็นไปเพื่อทุกข์

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า การตีความหลักปฏิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ นั้น มีประเด็นความสัมพันธ์และการตีความทางเนื้อหาสาระเหมือนกับหลักปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งมีความคล้ายคลึงกันกับหลักปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎกและวิสุทธิมรรคในประเด็นที่ว่า ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท คือ ภาวะแห่งธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นและดับไป ตามหลักที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ หรือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ...

ส่วนผลการศึกษาในประเด็นของการตีความของพุทธทาสภิกขุ ที่แปลกออกไปทางด้านการใช้สำนวนภาษาที่เป็นสื่อในการอธิบายเนื้อหาสาระ จุดเน้น วิธีการและรายละเอียดบางประการแตกต่างจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรค จากการศึกษาวิจัยทำให้ทราบว่า การตีความที่เหมือนและแตกต่างกันนั้น ทำให้มองเห็นความหลากหลายของแนวคิดที่บุคคลต่าง ๆ ตีความหมาย อธิบายเหตุปัจจัย ไม่ว่าจะเป็นการใช้สำนวนภาษาหรือความเห็นของแต่ละบุคคล ที่มีพื้นฐานทางการศึกษาและการปฏิบัติที่ต่างกัน จึงมีการตีความ อธิบายความไปในประเด็นต่าง ๆ ทั้งที่เป็นสังขตทิจิ สัมมาทิจิ และอุจเฉททิจิตามพื้นฐานความคิดที่ตนเข้าใจ

Thesis Title : A Study the Interpretation of Paṭiccasamuppāda
According to Buddhādāsa Bhikkhu's Views

Researcher : Phra Anant Isukāro (Pengchaiyamo)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

- : Phrakrū Srīpariyattisuntorn, Pali V., B.A., M.A.(Bud.),
Ph.D. (Bud.)
- : Phrakhuvinaithorn Somchai Kantasīlo, B.A., M.A. (Phil),
M.A. (Pol), M.Phil., Ph.D., (Phil).
- : Dr. Prayoon Saengsai, Pali .IV., B.A., M.A.(Ed),P.G.DIP
In Journalism, Ph.D.

Date of Graduation: 29 / 03 / 2007

ABSTRACT

The purposes of the thesis are 3 points - study about Paṭiccasamuppāda in Tipitaka and Visuddhimagga. To study about Interpretation of Paṭiccasamuppāda according to Buddhādāsa Bhikkhu's Views. The study stresses on the interpretation of Buddhist concept which related to the practical and ethical conducts for happiness of Buddhists at the present moment.

The thesis, This research is study about Backgrounds and significance of the research. Study is Paṭiccasamuppāda in Tipitaka and Visuddhimagga: study in the preaching about Paṭiccasamuppāda in Tipitaka or the dependent origination is procession the cause of suffering and the cessation of suffering. To study is Visuddhimagga test as according to Buddhaghosāṇāriya's views and in comparative illustration with Visuddhimagga and Tipitaka.

In any case, to study the Interpretation of Paṭiccasamuppāda according to situation idappaccayatā or specific conditionality to show to come true according to stream of cause necessities of life. It's condition of arising and persisting and passing away. It's important for show procession of condition of specific conditionality.

Buddhadāsa has priest to point the issue and construe , both of directly and indirectly , indicate the worried condition has already , be bound for the end of the suffering , emphasize dharma artfulness is related to doctrines that is appearing in the Tripitaka , which , say about council Ministry of Justice artfulness smokes , at appear in foe picture veracities four , which , Bhuddatas has priest to bring deliver a speech for the clearness follows artfulness suits dharma baht , hammering the suit baht issue , at bring deliver a speech explain give know about the factor is based on live is born the conviction , be the cause is born eyes trend , persist persist in usually that happen for be distressful.

As the result of study, it's found that the Interpretation of Paticcasamuppāda according to Buddhadāsa Bhikkhu's Views, which a bone of contention about relation and interpretation aspects as well as Paṭiccasamuppāda in Tipitaka and Visuddhimagga. Especially a concept that all beings follow the dependent origination. – Conditions of Dharma depend on arising and passing away according to the law that *when A arise B arise, when A cease B cease*, or because *ignorance was a factor it's body and because body's a factor it's the soul*, etc.

According to the study of research, do it was understood that Interpretation's likewise and different that it's a conviction varied the point at issue of stripes ideas of many people were interpret and explain proceedings and irrespective of it's literary style of language or a conviction of the many people were background of education and different in practice, then to interpret and explain were proceed various in a bone of contention, Eternalism or the doctrine of the continuance of the soul after death, Right Understanding and Annihilationism or the doctrine of annihilation of the soul according to background of one's own thought.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เพราะอาศัยความเอื้อเฟื้อสนับสนุนจากอาจารย์ที่ปรึกษา คือ ดร.พระครูศรีปริยัติสุนทร ดร.พระปลัดสมชาย กนฺตสีโล และ ดร.ประยูร แสงใส ผู้วิจัยขอขอบคุณและอนุโมทนาในความเมตตากรุณาของท่านอาจารย์ทั้งสามที่ได้สละเวลาดูแลให้คำแนะนำปรึกษาและตรวจแก้ข้อบกพร่องต่าง ๆ เพื่อให้ทำวิทยานิพนธ์มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณพระเถระและผู้มีคุณทั้งหลายส่วนช่วยให้ผู้วิจัยมีโอกาสทำงานวิจัยได้สำเร็จ คือ

พระครูปิยปริยัติกิจ (ไพฑูรย์ ปิยวณฺโณ) วัดโสภณาราม จังหวัดร้อยเอ็ด ผู้เป็นทั้งอาจารย์ทั้งมีพระคุณได้เมตตาอนุญาตให้ที่พักขณะทำการวิจัยและอื่น ๆ อีกมากมาย

พระมหาบาง เขมานนฺโท Ph.D. ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมรตา บ้านผือ จังหวัดขอนแก่น ผู้เปี่ยมด้วยเมตตาอนุญาตให้ผู้วิจัยพักในขณะเรียนที่บัณฑิตวิทยาลัย

พระปลัดสมชาย กนฺตสีโล Ph.D. วัดโพธิ์โนนทัน จังหวัดขอนแก่น ผู้เปี่ยมด้วยเมตตาอนุญาตให้ผู้วิจัยพักในขณะทำการวิจัยและความเอื้อเฟื้อให้คำแนะนำปรึกษาและตรวจแก้ข้อบกพร่องต่าง ๆ

ขออนุโมทนาขอบคุณคุณคุณโยมบรรณารักษ์ห้องสมุด ที่ให้ความเอื้อเฟื้ออำนวยความสะดวกด้านตำราคัมภีร์ที่สำคัญอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่องานวิจัย

ขอขอบคุณ เพื่อนนิสิตบัณฑิตวิทยาลัยรุ่นที่ ๒ ทุกรูป ที่ให้กำลังใจด้วยดี เอื้อเฟื้อความสะดวกด้านที่พักอาศัย อาหาร เอกสาร ตำราคัมภีร์สำคัญที่เป็นประโยชน์ต่อการวิจัย

ขออนุโมทนาคุณโยมพ่อคำตัน คุณโยมแม่โน เป้งไชโยโม ผู้ที่ให้สิ่งที่มีค่าที่สุด คือชีวิต และสนับสนุนด้านทุนการศึกษา พร้อมให้กำลังใจมาโดยตลอด ทำให้ผู้วิจัยได้มีโอกาสใช้ทำงานวิจัยฉบับนี้

ถ้าหากประโยชน์ คุณงามความดีจะพึงบังเกิดมีจากงานวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นพุทธบูชา และน้อมบูชาคุณของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นผู้นำเสนอหลักธรรมและการตีความที่เป็นเหตุให้ได้ทำการวิจัยครั้งนี้ และน้อมบูชาแด่ครู อาจารย์ทุกท่านที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทุกด้านให้แก่ผู้วิจัยในชีวิตที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน

พระอนันต์ อีสกาโร (เป้งไชโยโม)

พ.ศ.๒๕๕๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญภาพ	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๗
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๗
บทที่ ๒ หลักปฏิจสุมุบาทในพระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรค	
๒.๑) ปฏิจสุมุบาทในพระไตรปิฎก	๘
๒.๑.๑ ในวินัยปิฎก	๘
๒.๑.๒ ในสุตตันตปิฎก	๑๕
๒.๑.๓ ในอภิธรรมปิฎก	๔๙
สรุป	๕๑
๒.๑.๔ ปฏิจสุมุบาทในวิสุทธิมรรค	๕๓
บทที่ ๓ การตีความของพุทธทาสภิกขุ	
๓.๑ วิจารณพระพุทโธสาจารย์ การอธิบาย	๕๗
๓.๒ การตีความของพุทธทาสภิกขุ	๕๙
๓.๒.๑ ตีความตามคัมภีร์	๗๑
๓.๒.๒ การตีความโดยอรรถโนมัตติ	๘๖

	๗
สรุป	๙๖
บทที่ ๔ วิเคราะห์การตีความของพุทธทาสภิกขุ	
๔.๑ ผลดี	๙๗
๔.๒ ผลเสีย	๑๑๔
๔.๓ การปรับใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน	๑๒๒
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๓๖
๕.๒ อภิปรายผล	๑๔๐
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๑๔๑
บรรณานุกรม	๑๔๒
ภาคผนวก	๑๔๖
ประวัติผู้วิจัย	๑๔๘

สารบัญภาพ

ภาพ	หน้า
ภาพที่ ๑ กระบวนปฏิบัติสมุปปาตธรรมฝ่ายเกิดทุกข์	๑๔
ภาพที่ ๒ รวมปัจจัยเกิดแห่งกระบวนปฏิบัติสมุปปาตทั้งหมด	๔๘
ภาพที่ ๓ วิมุตติจักรแห่งปัจจัยการ	๕๖
ภาพที่ ๔ เปรียบเทียบผลดี	๑๑๓
ภาพที่ ๕ เปรียบเทียบผลเสีย	๑๒๑
ภาพที่ ๖ เปรียบเทียบการปรับใช้ประโยชน์	๑๓๔

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

การใช้อักษรย่อ

ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อักษรย่ออ้างอิงจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส ฎีกาภาษาบาลี อักษรไทย ฉบับมหาจุฬาฯ เดิปปีกก พุทธศักราช ๒๕๐๐ และวิสุทธิมรรค (ไทย-รฐ เรฐ ฉบับสยามรัฐ) เรียงตามลำดับคัมภีร์ และการอ้างอิงพระไตรปิฎก ใช้ระบบ ระบุเล่ม / ข้อ / หน้า เช่น ส.น. ๑๖ / ๒๑ / ๒๘ หมายความว่า อ้างอิงนั้น ระบุคัมภีร์ สัตยุตตนิคาย นิตานวคค เล่มที่ ๑๖ ข้อที่ ๒๑ หน้าที่ ๒๘, ส.ทสพ. ๑๖/๖๘-๖๙/๓๕ หมายความว่า อ้างอิงระบุคัมภีร์ สัตยุตตนิคาย นิตานวคค ทสพ. เล่มที่ ๑๖ ข้อที่ ๖๘-๖๙ หน้าที่ ๓๕, วิภค. ๑.๓๕/๒๕๕/๓๔๘ หมายความว่า อ้างอิงนั้น ระบุคัมภีร์ วิภคสมโมหวิโนทนีอฏฐกถา เล่มที่ ๓๕ ข้อที่ ๒๕๕ หน้าที่ ๓๔๘ ดังนี้

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี) =	วินยปิฎก มหาวิภคปาลี	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(บาลี) =	วินยปิฎก มหาวคคปาลี	(ภาษาบาลี)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ส.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก ทีฆนิกาย สีสขนทคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก มชฌนิคาย มูลปณณาสกปาลี	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก มชฌนิคาย มชฌนิคปณณาสกปาลี	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก มชฌนิคาย อุปริปณณาสกปาลี	(ภาษาบาลี)
ส.ส.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก สัตยุตตนิคาย สคาถคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ส.น.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก สัตยุตตนิคาย นิตานวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ส.ข.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก สัตยุตตนิคาย ขนทคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ส.สพ.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก สัตยุตตนิคาย สพยตทคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ส.ม.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก สัตยุตตนิคาย มหาวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.เอก.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก องคคตตนิคาย เอกนิปาทปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก องคคตตนิคาย ทุกนิปาทปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.	(บาลี) =	สุตตตปิฎก องคคตตนิคาย ติกนิปาทปาลี	(ภาษาบาลี)

อง.จตุกก.	(บาลี) =	สูตรนตปิฎก องคตฺตฺรณิกาย จตุกกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจ.	(บาลี) =	สูตรนตปิฎก องคตฺตฺรณิกาย ปญจกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.ฉก.	(บาลี) =	สูตรนตปิฎก องคตฺตฺรณิกาย ฉกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.สตฺตก.	(บาลี) =	สูตรนตปิฎก องคตฺตฺรณิกาย สตฺตกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.อฏฺฐก.	(บาลี) =	สูตรนตปิฎก องคตฺตฺรณิกาย อฏฺฐกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.นวก.	(บาลี) =	สูตรนตปิฎก องคตฺตฺรณิกาย นวกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.ทสก.	(บาลี) =	สูตรนตปิฎก องคตฺตฺรณิกาย ทสกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
อง.เอกาทสก.	(บาลี) =	สูตรนตปิฎก องคตฺตฺรณิกาย เอกาทสกนิปาตปาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.	(บาลี) =	สูตรนตปิฎก ขุททกนิกาย ธมมปทปาลี	(ภาษาบาลี)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สั.	(บาลี) =	อภิธมมปิฎก ธมมสังคณีปาลี	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.	(บาลี) =	อภิธมมปิฎก วิภังคปาลี	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	(บาลี) =	วินยปิฎก สมณฑาปาสาทิกา มหาวิภังคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.อ.	(บาลี) =	วินยปิฎก สมณฑาปาสาทิกา มหาวคคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระสูตรนตปิฎก

ที.สี.อ.	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลขนฺธวคคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ.	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ.	(บาลี) =	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกวคคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.มู.อ.	(บาลี) =	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสุทฺธิ มุลปณฺณาสกอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(บาลี) =	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสุทฺธิ มชฺฌิมนปณฺณาสกอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.อ.	(บาลี) =	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสุทฺธิ อุปริปณฺณาสกอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
สั.ส.อ.	(บาลี) =	สัยฺยตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี สคาวคคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
สั.นิ.อ.	(บาลี) =	สัยฺยตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี นินานวคคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
สั.ข.อ.	(บาลี) =	สัยฺยตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี ขนฺธวคคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
สั.สพ.อ.	(บาลี) =	สัยฺยตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี สพายตนวคคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)

ส.ม.อ.	(บาลี) =	สยัตตนิคาย สารตถุปปกาสินี มหาวคคอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.เอก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี เอกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ทุก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี ทุกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ติก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี ติกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี จตุกกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ปญจ.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี ปญจกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ฉก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี ฉกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.สตตก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี สตตกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.อุฏฐก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี อุฏฐกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.นวก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี นวกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ทสก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี ทสกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.เอกาทสก.อ.	(บาลี) =	องคฺตุตฺตนิคาย มโนรธปุรณี เอกาทสกนิปาตอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิคาย ปรมตฺถโชติกา ฐมมปทอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.ส.อ.	(บาลี) =	อภิธมฺมปิฎก ฐมมสงคณี อุฏฐสารีโนฏฐกถา (ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ.	(บาลี) =	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค สมฺโมหวิโนทโนฏฐกถา (ภาษาบาลี)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ.	(บาลี) =	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์ (ภาษาบาลี)
-----------	----------	------------------------------

อรรถกถาปกรณ์วิเสส

เนตฺติ.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิคาย เนตฺติอุฏฐกถา (ภาษาบาลี)
สงฺคห.	(บาลี) =	อภิธมฺมสงฺคห (ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

วิภาวิณี	(บาลี) =	อภิธมฺมตฺถวิภาวิณีฎีกา (ภาษาบาลี)
----------	----------	-----------------------------------

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

มนุษย์ทั่วไปที่ถูกอวิชชาปกปิด ทำให้ไม่เห็นหลักธรรมตามความจริงและยึดมั่นถือมั่น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยให้ยึดมั่น ถือมั่น เป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์แก่คนทุกคนมากเพียงใด

หากบุคคลได้รับการศึกษาจนเข้าใจและปฏิบัติตามหลักปฏิจจสมุปบาทแล้วจะทำให้ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสภาวะธรรมนั้น ถึงแม้จะเผชิญกับความทุกข์ ก็แข็งแกร่งสามารถปรับตัวได้ในทุกสถานการณ์ ทั้งหมดนี้ เป็นหลักทดสอบเพื่อรู้จักปฏิจจสมุปบาทที่แท้จริง ที่สามารถปฏิบัติตามได้ และมีประโยชน์แก่การดับทุกข์โดยตรง มีความทุกข์เพราะกิเลส ก็จัดเป็นปฏิจจสมุปบาทคราวหนึ่ง เมื่ออายตนะภายนอกและภายในกระทบกันเกิดวิญญาณขึ้นประกอบอยู่ด้วยอวิชชา...

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงอุบัติขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหาชีวิตของมนุษย์ ปัญหาดังกล่าว คือ ปัญหาอันเกิดจากความไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริงของชีวิต มีหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนไว้ในพระไตรปิฎกนั้น คือ เรื่องปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นกระบวนการเกิดทุกข์ และเป็นหลักให้ถึงความดับทุกข์...แม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็กล่าวถึงธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายต่างโดยชนันท์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจสมุปบาทเป็นอาทิ เป็นภูมิแห่งปัญญา"^๑ ดังนี้

มีหลักปฏิจสมุปบาทและปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลาย ที่รวมเข้ากันไว้ด้วย ยังคงเหลืออยู่ยังมิได้พรรณนา เพราะเหตุนี้ จึงถึงลำดับแห่งการสังวรณ์นาปฏิจสมุปบาทและปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลายนั้น ให้ปรากฏตามเหตุปัจจัยเพราะกระบวนการที่อาศัยกันเกิด ทั้งปัญหาและวิธีแก้ปัญหาดังต่าง ๆ

^๑ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๗๐/๑๖๖.

สำหรับหลักปฏิจสมุปบาทเป็นปรมัตถธรรม ที่แสดงถึงกระบวนการที่เกิตของจิต หรือกระบวนการธรรมชาติของจิต อันกล่าวถึงกระบวนการของจิตในการเกิดขึ้นแห่งทุกข์และกระบวนการของจิตในการดับไปแห่งทุกข์นั้นได้จำแนกออกเป็น ๒ แบบ คือ

แบบอนุโลมหรือสมุทวาร- เป็นหลักธรรมของกระบวนการของการเกิดขึ้นแห่งทุกข์

แบบปฏิโลม หรือนิโรธวาร- เป็นหลักธรรมของกระบวนการของการดับไปแห่งทุกข์^๒

เพราะหลักปฏิจสมุปบาทนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบและตรัสรู้ ได้บัญญัติเปิดเผยปฏิจสมุปบาท คือ สภาวะธรรมในการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เพื่อใช้ในการดับไปแห่งทุกข์ เพื่ออำนวยการประโชยน์แก่สรรพสัตว์ ซึ่งเป็นการค้นพบก่อนตรัสรู้และเป็นเหตุปัจจัยให้ตรัสรู้ และได้ทรงพิจารณาทบทวนเรียบเรียงปฏิจสมุปบาทภายหลังการตรัสรู้ คือ

“ตั้งแต่วันแรก ในขณะที่เสวยวิมุตติสุขเป็นเวลาตลอดสัปดาห จนนั่งเกิดพุทธรปีติอัมเิบพระทัยเปล่งพุทธรุทาน ขึ้นถึง ๓ ครั้ง ณ ขณะนั้น ซึ่งแต่ละครั้งทรงแสดงถึงความปีติพระทัยในสัจธรรมความลึกซึ้งของปรมัตถธรรม ปฏิจสมุปบาท คือกระบวนการจิตของการเกิดขึ้นและการดับไปแห่งทุกข์...”^๓

หลักธรรมนี้ จึงเป็นแก่นธรรมที่สมควรศึกษาให้เข้าใจอย่างย้งยวดเพื่อให้เกิดความเข้าใจ หรือมีสัมมาญาณ และนำไปปฏิบัติให้จางคลายจากทุกข์ได้ตามควรแห่งฐานะตน หรือถึงที่สุดแห่งการดับสนิทไปของทุกข์เป็นสุขอย่างย้ง

ผู้วิจยศึกษาหลักปฏิจสมุปบาทนี้ ก็เพื่อทำให้ง่ายต่อการศึกษา ความเข้าใจ และสามารถปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวันจริง ๆ อีกทั้งเรื่องนี้ที่คนทั่วไปมองเห็นเป็นเรื่องยากแก่การทำ ความเข้าใจ จึงนำมาทำให้ง่ายขึ้นโดยการศึกษาการตีความของพุทธทาสภิกขุ

เพราะผลงานที่พุทธทาสภิกขุได้นำมากล่าว อธิบาย และตีความ ถึงหลักการปฏิบัติเกี่ยวกับปฏิจสมุปบาท เพื่อแก้ปัญหาคความไม่รู้เท่าทันของชีวิตมนุษย์ โดยการที่ท่านได้นำคำสอนจากพระไตรปิฎกมาตีความแล้ว อธิบายความหมายด้วยภาษาใหม่ให้ชัดเจน เน้นว่า

^๒ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑.

^๓ ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑-๓/๑-๕.

“คำไหนที่พระพุทธองค์ตรัสสอนโดยภาษาคน คือ เรื่องศีลธรรมแก่คนที่ยังหนาไปด้วยสัสสตทิฏฐิ คือ มีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนของตนอยู่ และตรงไหนที่ทรงสอนเป็นภาษาธรรมเป็นการสอนขั้นปรมาตมธรรม ธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่ผิดเพี้ยนไปจากสภาวะเดิม”^๔

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาการตีความหลักปฏิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ เพื่อให้เห็นการตีความหลักปฏิจจสมุปบาทชัดเจนขึ้นจึงนำหลักปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎก ในวิสุทธิมรรคมาเปรียบเทียบกับ การตีความของพุทธทาสภิกขุ แล้วนำมาเผยแผ่พุทธธรรม หลักการ การปฏิบัติ เพื่อเป็นประโยชน์แก่ชาวพุทธต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาความหมายของปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรค
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการตีความปฏิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุแล้วนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยอยากทราบประเด็นเกี่ยวกับหลักการตีความปฏิจจสมุปบาทของพุทธทาสภิกขุ โดยเน้นการวิจัยทางเอกสาร (Documentary Research) ในประเด็นต่อไปนี้

- ๑.๓.๑ ต้องการทราบความหมายปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรค
- ๑.๓.๒ ต้องการทราบความหมายของปฏิจจสมุปบาท ที่ปรากฏในการตีความของพุทธทาสภิกขุ
- ๑.๓.๓ ต้องการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุแล้วนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ เน้นการศึกษาทัศนะการตีความ การอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทของพุทธทาสภิกขุเท่านั้นและเพื่อให้เห็นความแตกต่างจึงจำเป็นต้องนำหลักการอธิบายความหมายของปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎก และคำอธิบายความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มาเป็นข้อเปรียบเทียบหลักปฏิจจสมุปบาท และนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อความดับทุกข์เป็นที่สุด

^๔ พุทธทาสภิกขุ, อธิปไตยจตุตถ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ ๒๕๓๓), หน้า ๔๗๔.

๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

ปฏิจจนุปบาท หมายถึง ทฤษฎีอธิบายความมีอยู่ของสิ่งทั้งปวงว่า ไม่มีสิ่งใดมีอยู่ปรากฏอยู่ได้ในตัวมันเองสรรพสิ่งทั้งรูปธรรม นามธรรมตกอยู่ในสภาพของความเปลี่ยนแปลงนี้มีลักษณะเป็นกฎแห่งสัมพันธภาพตามแนวคิดทางพุทธปรัชญา และวิทยาศาสตร์โดยตรง

การตีความ หมายถึง การอธิบายความ การแปลความหลักธรรมต่าง ๆ

ทัศนะ หมายถึง ความคิด ความเห็นที่พุทธศาสนิกชนได้กล่าว ตีความและอธิบายไว้

อิทัปปัจจยตา หมายถึง สภาวะธรรมที่มีความเกิด-ความดับปรากฏเป็นธรรมดา

มัชฌิมนิคม หมายถึง หลักปฏิจจนุปบาทหรือสภาวะธรรมและธรรมชาติทั้งปวง

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ พุทธศาสนิกชน กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง ปฏิจจนุปบาท (หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ) ว่า

“ปฏิจจนุปบาทนั้น เป็นเรื่องปรมาตมธรรมที่ต้องพูดกันด้วยภาษาธรรม กับจะนำมาตรัสด้วยภาษาคนที่ใช้สำหรับเรื่องศีลธรรมได้โดยวิธีใดหรืออย่างไร ถ้าตรัสโดยภาษาธรรม คนฟังก็ตีความหมายตามภาษาคนไปหมด เลยไม่เข้าใจหรือเข้าใจผิดอย่างตรงกันข้ามไปเสียเลย อันนี้เองเป็นต้นตอของปัญหาอันยุ่งยากต่อการสอนเรื่องปฏิจจนุปบาท ที่ทำให้ทรงท้อพระทัยในที่แรกถึงกับจะไม่ทรงสอน ที่ทรงสอนแล้วก็ไม่เข้าใจ

ดังเรื่องของภิกษุสาติเกวัฏฏบุตร^๕ กระทั่งถึงพวกเราเวลานี้ สอนเรื่องนี้กันไม่รู้เรื่อง พูดกันไม่รู้เรื่อง สนทนากันไม่รู้เรื่อง รับคำสอนแล้วปฏิบัติอะไรไม่ได้ ยิ่งปฏิบัติยิ่งผิดไปไกลออกไป”^๖ ดังนี้

หนังสือธรรมโฆษณ์ของพุทธศาสนิกชน เรื่อง “ปฏิจจนุปบาทจากพระโอษฐ์” ว่าด้วยโทษของการไม่รู้และอันตรายของการรู้ปฏิจจนุปบาท ผู้ไม่รู้ปฏิจจนุปบาทโดยอาการแห่งอริยสัจสี่ไม่สามารถก้าวล่วงปฏิจจนุปปັນนธรรม^๗ และในพระไตรปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค นิทานสูตรที่ ๑๐ แห่งทุกขวรรคที่ ๖ ว่าด้วยเรื่อง “จิตสัตว์ยังเป็นปม เพราะไม่เห็นแจ้งปฏิจจนุปบาท” ทรงตรัสแก่พระอานนท์ที่กัมมาสทัมมนิคม^๘

^๕ ม.ม. (บาลี) ๑๒ / ๔๗๒ / ๔๔๐.

^๖ พุทธศาสนิกชน, ปฏิจจนุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๗).

^๗ ส.น. (บาลี). ๑๖/๕๔/๙๖.

^๘ ส.น. (บาลี) ๑๖/๑๑๑/๒๒๕.

๑.๖.๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ในพุทธธรรม ได้สรุปหลักปฏิจจสมุปบาท ความหมายและอธิบายโดยนัยต่างๆ ได้ดังนี้ “การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่า โลกสมุทัย คือ เหตุที่ทำให้ปัญหาเกิดขึ้นการอธิบายแสดงกระบวนการเกิดดับชีวิตและความทุกข์ แยกเป็น ๒ นัยคือ

๑) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือ แบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการแปลความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง

๒) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ ๑ แต่เล็งเอาแก่นอันลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ ตามที่เข้าใจว่าเป็นพุทธประสงค์ตามหลักธรรม เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน”^๙

๑.๖.๓ บุญญ์ นิลเกษ สรุปหลักปฏิจจสมุปบาทไว้ในหนังสือ คู่มือปรัชญาพุทธศาสนา ว่า “ปฏิจจสมุปบาท เป็นกฎที่อธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในโลกโดยถือว่า สรรพสิ่งทั้งหลาย ทั้งปรากฏการณ์และเหตุการณ์ทุกอย่างนั้นมิได้มีอยู่ของตัวมันด้วย มันเป็นขบวนการที่ปรากฏและเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขที่เกี่ยวข้อง ในทางพุทธปรัชญา เรียก กฎแห่งธรรมชาติดังกล่าวนี้ว่า The Law of Causality or The Law of Causation ส่วนทางวิทยาศาสตร์ทั่วไปเรียกว่า The Law of Relativity or the Law of Cause-Effect”^{๑๐}

๑.๖.๔ อโณทัย อาตมา กล่าวไว้ในหนังสือ เรื่องรู้นิพพานประจำชาวบ้าน มีความว่า “ปฏิจจสมุปบาท นี้ หมายถึง การที่ธรรม (Three Thing) ๓ สิ่ง คือ ปัจจัย (สังขารธรรม Conditioned Thing) การเกิดของทุกข์ (The Origin of Suffering) และ การดับของทุกข์ (The Cessation of Suffering) มาร่วมกันทำหน้าที่เป็นกฎปฏิจจสมุปบาท”^{๑๑}

๑.๖.๕ พระมหานិพนธ์ มหาธมมรฤทธิโต ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงพ่อกุศลและพุทธทาสภิกขุ” ^{๑๒} พบว่า เป็นการเปรียบเทียบหลักการปฏิบัติด้วยหลักการ และวิธีการเพื่อชี้ให้เห็นหลักแห่งการปล่อยวางละความยึดมั่นถือมั่นเป็นเหตุของความทุกข์ มีการอธิบายกระบวนการเกิด-การดับทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท และเสนอวิธีการควบคุมกระแสปฏิจจสมุปบาท เป็นการทำลายความยึดมั่นถือมั่นด้วยการเจริญอานาปานสติและการเจริญวิปัสสนากำจัดกิเลสต่าง ๆ

^๙ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔.

^{๑๐} บุญญ์ นิลเกษ, คู่มือปรัชญาพุทธศาสนา, (เชียงใหม่ : ส. ทรัพย์การพิมพ์, ๒๕๓๓.), หน้า ๒๖.

^{๑๑} อโณทัย อาตมา, รู้นิพพานประจำชาวบ้าน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๔), หน้า ๒๔๖.

^{๑๒} พระมหานิพนธ์ มหาธมมรฤทธิโต, ศึกษาเปรียบเทียบแนวการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงพ่อกุศลและพุทธทาสภิกขุ, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

๑.๖.๖ พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมปนโน ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติดระหว่างกฎปฏิจจนูปบาทกับกฎแห่งเต๋า” เป็นการศึกษาถึงปฏิจจนูปบาทว่า เป็นหลักสัจธรรมที่ว่าด้วยการกำเนิด และความเป็นไปของสรรพสิ่งที่มีชีวิตอันเป็นไปตามธรรมชาติ โดยแสดงให้เห็นความเกี่ยวเนื่องสรรพสิ่งที่อิงอาศัยกันและกันทั้งเกิดขึ้นและดับไปอย่างสัมพันธ์เนื่องกันตามกระบวนการทางธรรมชาติล้วนๆ ปรากฏการณ์ในกระบวนการนี้ เชื่อมโยง ไปยังหลักธรรมที่เป็นกฎเกณฑ์ธรรมชาติอื่น เช่น กฎแห่งกรรม กฎไตรลักษณ์ และหลักอริยสัจ...”^{๑๓}

อีกอย่าง ปฏิจจนูปบาท ได้แก่ ภาวะแห่งธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นและดับไปตามหลักว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ^{๑๔} มีชื่อเรียกอีกอย่างว่า “อิทัปปัจจยตา ซึ่งแปลว่า ภาวะที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ ทั้งสองใช้เรียกหลักธรรมเดียวกัน ใช้แทนกันได้ เพียงแต่ขอบเขตความหมายกว้างแคบกว่ากันเท่านั้น ที่จริงแล้วหลักนี้ มีชื่อหรือไวพจน์อื่น ๆ ดังนี้

๑. ัมมจิตตา แปลว่า ความดำรงอยู่แห่งธรรม
๒. ัมมนิยามตา แปลว่า ความแน่นอนแห่งธรรม
๓. อิทัปปัจจยตา แปลว่า ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย
๔. ตถตา แปลว่า ความเป็นเช่นนั้นเอง
๕. อวิตถตา แปลว่า ความไม่ผิดไปจากความเป็นเช่นนั้น
๖. อนัญญุตตา แปลว่า ความไม่เป็นอย่างอื่น
๗. ปัจจยาการ แปลว่า อาการแห่งปัจจัย”^{๑๕}

บรรดาชื่อเรียกเหล่านี้ ล้วนมีความหมายในลักษณะเหมือน ๆ กันจึงเท่ากับเป็นการแสดงความหมายของกฎปฏิจจนูปบาทนั่นเอง เพื่อการเข้าถึงใจความหมายอย่างลึกซึ้งจึงต้องเข้าใจความหมายคำเหล่านี้ ด้วยปัญญาอันเห็นแจ้งจริงในหลักสัจธรรม และหลักจริยธรรมที่เป็นแรง ผลักดันความเชื่อแล้วนำไปสู่การปฏิบัติ

๑.๖.๗ พระมหามงคล ขนฺติธโร ได้ทำวิจัยเรื่อง “ปฏิจจนูปบาทตามพระพุทธรูปกับทรรณะของพระสงฆ์ไทยบางรูป” เป็นการศึกษาถึงปฏิจจนูปบาทว่า “เป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ากับทรรณะของพระสงฆ์ไทยบางรูป ที่ได้อธิบายหลักปฏิจจนูปบาทนี้ไว้หลายทรรณะก็มีเหตุผลเป็นของตนเอง ซึ่งประเด็นความหมายก็มีได้มีเพียงแง่เดียวที่ว่า การอธิบายอย่างนี้เท่านั้นถูกต้องอย่างอื่นผิดหมด ซึ่งข้อเท็จจริงแล้วสมควรจะเป็นอย่างไร

^{๑๓} พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมปนโน, ศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติดระหว่างกฎปฏิจจนูปบาทกับกฎแห่งเต๋า, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

^{๑๔} ส. น. (บาลี) ๑๖ / ๒๑ / ๒๘.

^{๑๕} พุทธสาสิกข์, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๖๘.

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หลักปฏิจสุมุปาบทในพระไตรปิฎก พระพุทธองค์ตรัสไว้อย่างไร สมควรอย่างยิ่งที่จะต้องยึดตามพระพุทธพจน์เป็นหลัก และถือว่า เป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งในวง การศึกษาพระพุทธศาสนา ซึ่งหลักฐานทางพุทธธรรมถือว่า สิ่งทั้งหลายล้วนแต่ตกอยู่ภายใต้กฎ ของไตรลักษณ์ทั้งสิ้น คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งถือเป็นกฎธรรมชาติ มีการปรากฏขึ้น การ ตั้งอยู่ การแตกดับสลายไปเป็นธรรมดาการปรากฏสิ่งหนึ่งขึ้น การดำรงอยู่ การดับไป มิได้ เกิดขึ้นด้วยอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์จากเทพองค์ใด แต่มันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ด้วยอำนาจของเหตุ ปัจจัยหลายอย่างตามหลักของปฏิจสุมุปาบท ปรากฏการณ์ใด ๆ ก็ตามในโลกล้วนแล้วแต่มา จากกลุ่มของเหตุปัจจัยทั้งสิ้น”^{๑๖}

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงศึกษาวิเคราะห์ค้นคว้าข้อมูลทางเอกสาร ซึ่งมีลำดับ ขั้นตอนดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้าคัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาฯฉบับปฏิปกั คัมภีร์วิสุทธิมรรค อรรถกถาและปกรณ์ในเรื่องปฏิจสุมุปาบท

๑.๗.๒ ศึกษาตำราเอกสาร ที่เป็นข้อเขียนอันเป็นผลงานเกี่ยวกับปฏิจสุมุปาบท ของพุทธทาสภิกขุและงานวิจัยหรือตำราอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับเรื่องนี้

๑.๗.๓ นำผลงานเกี่ยวกับการตีความปฏิจสุมุปาบทของพุทธทาสภิกขุ และงาน วิจัยหรือตำราอื่น ๆ มาวิเคราะห์

๑.๗.๔ นำเสนอข้อมูลที่ได้อ่านและสรุปผลการวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบถึงความหมายของปฏิจสุมุปาบทในพระไตรปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรค

๑.๘.๒ ทำให้ทราบถึงการตีความปฏิจสุมุปาบทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ

๑.๘.๓ ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ของปฏิจสุมุปาบทของพุทธทาสภิกขุ แล้วนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน

^{๑๖} พระมหามงคล ขนดีศรีโร, ปฏิจสุมุปาบทตามพระพุทธวจนะกับทรรศนะของพระสงฆ์ไทยบางรูป, วิทยานิพนธ์ ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย สภาการศึกษามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖).

บทที่ ๒

ปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาหลักการตีความคำสอนเกี่ยวกับกระบวนการปฏิจจสมุปบันธกรรมแห่งหลักปฏิจจสมุปบาทว่าด้วยความเปลี่ยนแปลงของสภาวะธรรมที่มีความเกิดขึ้น และมีความดับลงเป็นธรรมดาที่ปรากฏอยู่ทุกคัมภีร์ในพระไตรปิฎก คัมภีร์วิสุทธิมรรค และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับหลักปฏิจจสมุปบาท มีรายละเอียดตามเนื้อหาสาระดังต่อไปนี้

๒.๑ ปฏิจจสมุปบาทในพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกนั้น เป็นคัมภีร์ที่ประมวลคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงตรัสรู้ มีจำนวน ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ โดยรวมทุกหมวดหมู่ธรรมมีมากมาย แต่ในหมวดหมู่ธรรมเหล่านั้น มีหลักปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นหนึ่งในธรรมเหล่านั้น เป็นธรรมที่ลึกซึ้งที่ปรากฏในพระไตรปิฎกกว่าธรรมทั้งปวงนั้น ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาหลักปฏิจจสมุปบาทในแต่ละปิฎกและทุกคัมภีร์ที่มีกระบวนการสภาวะปฏิจจสมุปบาทธรรมเพื่อเป็นแนวทางนำไปสู่การวิจัยครั้งนี้ให้สำเร็จ

๒.๑.๑ พระวินัยปิฎก

สำหรับหลักปฏิจจสมุปบาทที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกนั้น ซึ่งเป็นที่รู้ ๆ กันอยู่ในวงการการศึกษา นักศึกษา นักปฏิบัติและนักวิชาการต่าง ๆ ว่าเป็นคัมภีร์ที่พระอรหันตศาสดาจารย์ได้เรียบเรียงสังคายนาจัดเป็นหมวดหมู่ไว้ โดยเริ่มต้นเรื่องราวเมื่อแรกตรัสรู้ แต่ก่อนที่เข้าสู่ประเด็นนั้น ผู้วิจัยขอทำความเข้าใจกับความหมายของคำศัพท์ว่า ปฏิจจสมุปบาทนำมาวิเคราะห์เพื่อให้เข้าใจในประเด็นต่าง ๆ เสียก่อน กล่าวคือ

คำว่า ปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ ปัจจัยการ ทานเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อาศัยกันและกันยังธรรมที่สืบเนื่องกันให้เกิดขึ้น

ความย่อในบทว่า **ปฏิจจสมุปบาท** นี้ เท่านั้นส่วนความพิสดาร ผู้ปรารถนาวินิจฉัยที่พร้อมมูลด้วยอาการทั้งปวง ฟังถือเอาจากวิสุทธิมรรค และมหาปกรณ์ **อนุโลมปฏิโลม** มีวิเคราะห์ว่า ตามลำดับด้วย ทวนลำดับด้วย ชื่อว่าทั้งตามลำดับทั้งทวนลำดับ

ผู้ศึกษาเห็นความในบทอย่างนี้ว่า ในอนุโลมและปฏิโลมทั้ง ๒ นั้น ปัจจัยการมีอริขชา...เมื่อกล่าวโดยนัยว่า “อริขชาปัจจุยา สงฺขารว เรียกว่า อนุโลม เพราะทำกิจที่ตนพึงทำ

ปัจจัยการนั้น และเมื่อกล่าวโดยนัย...อีกว่า อวิชชา เตวว อเสสวिरาคะนิโรธา สงฺขารนิโรโห เมื่อดับเพราะนิโรธ คือ ไม่เกิดขึ้น ย่อมไม่ทำกิจนั้น จึงเรียกว่า ปฏิโลม”^๑

เพราะไม่ประกอบกิจนั้น จึงดับ คำว่า ปัจจัยการ ที่กล่าวมาแล้ว ตามนัยก่อนนั้น เป็นไปตามประพจน์เหตุ นอกจากนี้เป็นไปย้อนประพจน์เหตุ ก็ความเป็นอนุโลมและปฏิโลม ในปัจจัยการนี้ ยังไม่ต้องด้วยเนื้อความอื่นจากนี้ เพราะมิได้กล่าวตั้งแต่ต้นจนถึงปลายและตั้งแต่ปลายจนถึงต้น

จากประเด็นที่กล่าวมา ย่อมทราบว่าเป็นเนื้อความที่พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้และให้เห็นหลักปฏิจสุมุบาททั้งที่เป็นความหมาย เนื้อหาสาระ สำนวน ภาษา...ซึ่งต่อไปจะขอกล่าวหลักปฏิจสุมุบาทที่มีอยู่ในพระวินัยปิฎกนั้น กล่าวคือ

เมื่อครั้งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ ควางไม้โพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในอรุณเวลาประเทศ ทรงประทับนั่งด้วยบัลลังก์เดียวเสวยวิมุตติสุข ณ ควางไม้โพธิพฤกษ์ตลอด ๗ วัน และทรงมนสิการปฏิจสุมุบาทเป็นอนุโลมและปฏิโลม ตลอดปฐมยามแห่งราตรี ว่า

“ปฏิจสุมุบาท ฝ่ายอนุโลม (สายเกิดทุกข์) คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ...อุปายาส เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมเกิดด้วยประการฉะนี้ ปฏิจสุมุบาท ปฏิโลม (สายดับทุกข์) อนึ่ง เพราะอวิชชานั้นแหละดับโดยไม่เหลือด้วยมรรคคือวิราคะ สังขาร จึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ...เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมดับ ด้วยประการฉะนี้

เพราะเหตุที่ทรงเข้าพระทัยในหลักปฏิจสุมุบาทฝ่ายสมุทยวาร ฝ่ายเกิดทุกข์ คือ อวิชชาเป็นปัจจัย...และฝ่ายนิโรธวาร ฝ่ายดับทุกข์ คือ เพราะอวิชชาดับ...เมื่อทราบความดังนั้น จึงทรงเปล่งอุทานที่ ๑ นี้ ในเวลาต่อมาว่า

“เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลาย ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มี
 เพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อม
 ลื่นไป เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ”^๒

^๑ ดูรายละเอียดใน วิ.อ. (บาลี) ๔/๑๐.

^{*} เป็นปัจจัยการหรือปฏิจสุมุบาท ที่พระพุทธองค์ทรงมนสิการหลังจากตรัสรู้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอัสวักขยญาณ หรืออวิชชา ๓.

^๒ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๑.

เมื่อทรงเปล่งอุทานจบลง ก็ทรงมนสิการปฏิจสมุปปาต เป็นอนุโลมและปฏิโลม ตลอดมัชฌิมาแห่งราตรี ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร...นี้ฝ่ายทุกข์เกิด ในทางตรงกันข้าม ก็ทรงตรัสว่า เพราะอวิชชา นั้น ดับโดยไม่เหลือด้วยมรรค...นี้ฝ่ายทุกข์ดับ เมื่อทราบดังนั้นแล้วจึงทรงเปล่งอุทานที่ ๒ นี้ในเวลานั้นว่า

“เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลาย ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มี
เพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อม
สิ้นไป เพราะได้รู้ความสิ้นแห่งปัจจัยทั้งหลาย”^๓

อีกอย่าง ในปัจฉิมยามแห่งราตรีจากนั้น ก็ทรงมนสิการปฏิจสมุปปาต เป็นอนุโลมและปฏิโลมอีกว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย...นี้ฝ่ายทุกข์เกิด อีกประการหนึ่ง เพราะอวิชชา นั้น ดับโดยไม่เหลือด้วยมรรค คือ วิราคะ สังขารจึงดับ...นี้ฝ่ายทุกข์ดับ เมื่อทราบดังนั้น จึงทรงเปล่งอุทานที่ ๓ นี้ในเวลานั้นอีกว่า

“เมื่อใด ธรรมทั้งหลาย ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีเพียร
เพ่งอยู่ เมื่อนั้น พราหมณ์นั้น กำจัดมารและเสนาเสียได้ ดุจ
พระอาทิตย์อุทัยทำอากาศให้สว่าง ฉะนั้น”^๔.

พระดำรัสเกี่ยวกับหลักปฏิจสมุปปาตและพระอุทานทั้งหมดนี้ ที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกนี้ เป็นรูปแบบ ตรัสแบบปกติทั้งฝ่ายสมุททวาร และนิโรธวาร ที่เป็นอนุโลมและปฏิโลม เป็นไปตามลำดับ คือ เริ่มตั้งแต่ อวิชชา ถึงชรามรณะ..ที่เป็นฝ่ายเกิด และฝ่ายดับหรือปฏิโลมว่า อวิชชาดับ สังขารดับ...เมื่อจบฝ่ายเกิดและ ทรงเปล่งอุทานหลังจากทราบชัดเนื้อความฝ่ายดับทุกข์แต่ละครั้ง ตามที่ยกมากล่าวโดยละเอียดก็เพื่อเป็นบทศึกษาให้เห็นในประเด็นต่าง ๆ ที่สำคัญของเรื่องเหตุปัจจัยแห่งการเกิดปฏิจสมุปปาตและปฏิจสมุปปันกรรมอื่น ๆ

อีกอย่างหนึ่ง มีหลักกระบวนการปฏิจสมุปปาตที่ปรากฏอยู่ในฐานะเป็นมัชฌิมาธรรม คือ ความเข้าใจในปฏิจสมุปปาตที่เป็นสัมมาทิฐิ หรือเห็นถูกต้อง และกระบวนการธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสรับสั่งกับพระปัญจวัคคีย์นั้น คือหลักมัชฌิมาปฏิปทา ที่นี้จึงนำมาเปรียบเทียบให้เห็นเด่นชัดกับกระแสการปฏิจสมุปปาตธรรมตามที่กล่าวในวินัยปิฎก มหาวรรค เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ อย่างนี้ อันบรรพชิตไม่ควรเสพ คือ การประกอบตนให้พัวพันด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย เป็นธรรมอันเลวเป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑. การประกอบความเหินเหินแยกตน เป็นความลำบาก

^๓ วิ.ม. (บาลี) ๔/๒/๕.

^๔ วิ.ม. (บาลี) ๔/๓/๖.

ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑.”

ในทางตรงกันข้าม ทรงตรัสว่า “ปฏิปทาสายกลาง คือ ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่าง นั้นนั่นตกาศได้ตรัสรู้แล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน. ก็ปฏิปทาสายกลางที่ตกาศได้ตรัสรู้แล้วด้วย ปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนั้น ปฏิปทาสายกลางนั้น ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ คือปัญญาอันเห็นชอบ...นี้ คือ ปฏิปทาสายกลางนั้น ที่ตกาศได้ตรัสรู้แล้ว ด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตา ทำญาณได้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบเพื่อความรู้ยิ่ง ตรัสรู้ นิพพาน”^๔

หลักธรรมนี้เป็นปฐมเทศนาที่ทรงตรัสเกี่ยวกับอริยมรรค หรือหนทางอันประเสริฐซึ่งเป็นกระบวนการสำหรับปฏิบัติเพื่อดับกระแสนิพพานโดยเน้นความเข้าใจในกระบวนการฝ่ายเกิดและดับทุกข์เป็นสำคัญ เพราะหลักอริยมรรคนี้มุ่งให้เห็นความเกิดทุกข์โดยมีกระบวนการฝ่ายดับและฝ่ายปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ สงบเย็น เพื่อนิพพานเป็นที่สุด

ดังนั้น การปฏิบัติตามทางสายกลางย่อมเป็นไปเพื่อความสงบเย็นมุ่งสู่นิพพานเป็นสิ่งที่สำคัญ เพราะฉะนั้น จึงขอกล่าวหลักปฏิจจนสมุปปาตที่ปรากฏอยู่ในกระบวนการที่อาศัยสัมพันธ์กันในฐานะเป็นธรรมอันประเสริฐที่เกี่ยวข้องกับอริยมรรค ปฏิปทานั้น คือ อริยสัจ ๔ เพื่อตัดกระแสปฏิจจนสมุปปาตธรรม เพื่อดับทุกข์เป็นที่สุด คือ

“ทุกขอริยสัจ คือ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ความประจวบด้วยสิ่งที่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดการประกอบด้วยความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิน มีปรกติเพลินเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา...ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ตัณหานั้น ดับโดยไม่เหลือด้วยมรรค คือ วิราคะ สละ สละคืน ปล่อยไป ไม่พัวพัน ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ คือ ปัญญาเห็นชอบ...”^๕

“ดวงตา...ได้เกิดขึ้นแล้ว แก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยฟังมาก่อนว่า นี่ทุกขอริยสัจว่าทุกขอริยสัจนี้ ควรกำหนดรู้ ว่าทุกขอริยสัจนี้ ก็ได้กำหนดรู้แล้ว ว่านี่ทุกขสมุทยอริยสัจว่า ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ ควรละเสีย ว่า ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ ได้ละแล้วว่า นี่ทุกขนิโรธ

^๔ วิ.ม.(บาลี) ๔/๑๓/๒๐.

^๕ วิ.ม.(บาลี) ๔/๑๔/๒๒.

อริยสัจ ว่า ทุกขนิโรธอริยสัจนี้นั้นควรทำให้แจ้ง ว่า ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ ทำให้แจ้งแล้ว ว่า นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ ควรให้เจริญว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ ให้เจริญแล้ว”^๗

อย่างไรก็ตาม หากกล่าวถึงหลักปัญญาที่บุคคลรู้เห็นตามเป็นจริงในอริยสัจ ๔ นี้ มีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้ ยังไม่หมดจดดี ยังยืนยันไม่ได้ว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ อันยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ก็เมื่อปัญญาที่รู้เห็นตามเป็นจริงในอริยสัจ ๔ นี้...หมดจดดีแล้ว เพราะเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงทรงยืนยันว่า เป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ ย่อมยอดเยี่ยมในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารพรหม ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ จึงถือว่าเป็นผู้เสร็จกิจในศาสนาแล้ว

อีกประการหนึ่ง ปัญญาที่รู้เห็นได้เกิดขึ้นแล้ว ทรงตรัสว่า ความพิเศษของเราไม่กลับกำเริบชาตินี้เป็นที่สุด ภพใหม่ไม่มีต่อไป ก็เมื่อตรัสไวยากรณภาษิตนี้อยู่ ดวงตาเห็นธรรม ปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ได้เกิดขึ้นแก่พระโกณฑัญญะว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวล มีความดับเป็นธรรมดา”^๘

เพราะเมื่อบุคคลเข้าใจในปฏิจลสมุปบาท ก็ย่อมเรียกได้ว่า เป็นสัมมาทิฐิ คือ มีความเห็นถูกต้อง และความเห็นที่ถูกต้องนี้ ต้องเห็นออกไปจากความประเด็นที่ว่า ยึดมั่นในเรื่องขันธ ๕ ตามพระบาลีที่มาในวิสุทธิมรรคว่า

“บุพฺพชน...ยํอมเข้าใจว่า รูปเป็นอัตตาหรือเข้าใจว่าอัตตามีรูป หรือเข้าใจว่ารูปอยู่ในอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตาอยู่ในรูป หรือเข้าใจว่าอัตตาอยู่ในรูป เข้าใจว่าเวทนา...สัญญา...สังขาร ทำนองเดียวกัน เข้าใจว่า วิญญาณเป็นอัตตา หรืออัตตามีวิญญาณ หรือว่าวิญญาณอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาอยู่ในวิญญาณ ส่วนความเห็นชนิดที่เรียกว่าเป็นกลางไม่เอียงสุด ปฏิจลสมุปบาทจึงเป็นหลักหรือกฎที่แสดงความจริงเป็นกลางไม่เอียงสุด ที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรมเทศนา”^๙

หากความเป็นกลางตามกระบวนการแห่งหลักความจริงนี้ปรากฏมี จึงขอนำมาเทียบกับลัทธิหรือทฤษฎีเอียงสุดต่างๆ และความเข้าใจปฏิจลสมุปบาทโดยถูกต้องนั้น จะต้องแยกออกจากทฤษฎีเอียงสุดเหล่านี้ด้วย ดังนั้น ในที่นี้ จึงควรนำทฤษฎีเหล่านี้ มาแสดงไว้เปรียบเทียบเป็นคู่ๆ โดยการใช้วิธีปฏิบัติ อ้างตามพุทธพจน์ให้เป็นหลัก และตีความ อธิบายความให้น้อยที่สุด กล่าวคือ

^๗ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๕/๒๓.

^๘ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๒๔.

^๙ วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๑๑๓.

- ๑ อตฺถิกวาทะ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง (Extreme realism)
- ๒ นัตถิกวาทะ ลัทธิสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง (Nihilism)^{๑๐}

เพราะเหตุนี้ จึงขอนำคำสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระกัจจายนะเกี่ยวกับหลักกระบวนมัชฌิมาธรรมที่เชื่อมโยงอาศัยกันเพื่อตัดกระแสแห่งมิจฉาทิฐิ มีสัสสตและอุจเฉททิฐิ... เช่นว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า “สัมมาทิฐิ สัมมาทิฐิ” ดังนี้ แค่นี้ จึงจะชื่อว่า เป็นสัมมาทิฐิ”

ดังนั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสตอบว่า “แน่ะ กัจจายนะ โลกนี้โดยมากอิงทฤษฎีของตนไว้กับภาวะ ๒ อย่างคือ อตฺถิตา (ความมี) และนัตถิตา (ความไม่มี) เมื่อเห็นโลกสมุทัยตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา นัตถิตาในโลกก็ไม่มี เมื่อเห็นโลกนิโรธตามที่มันเป็นด้วยสัมมาปัญญา อตฺถิตาในโลกนี้ ก็ไม่มี โลกนี้ โดยมากยึดมั่นในอุบาย (systems) ถูกคลองขังไว้ ด้วยอภินิเวส (dogmas) อริยสาวกย่อมมีญาณ โดยไม่ต้องอาศัยผู้อื่นเลย เพียงเท่านั้น ชื่อว่า สัมมาทิฐิ”^{๑๑}

เพราะเมื่ออริยสาวก ไม่ควรเข้าไปหา ไม่ยึด ไม่ติดอยู่กับความยึดมั่นถือมั่นในอุบาย ความปักใจ อภินิเวส และอนุสัยว่า อัตตาของเรา ไม่เคลือบแคลงสงสัยว่า ทุกข์นั้น เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกข์เมื่อดับ ก็ย่อมดับ ตามกระบวนธรรมฝ่ายดับ เพราะไม่ยึดมั่นในมิจฉาทิฐินั้น

สำหรับตัวอย่างหลักมัชฌิมาธรรมที่ปรากฏตามกระบวนธรรมแห่งปฏิจจสมุปบาทที่ทรงตรัสแก่พระกัจจายนะ ถึงความเกิดและความดับแห่งธรรมนั้น ๆ อีกว่า

“กัจจายนะ ขอว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ขอว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มี” นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ตถาคตย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ไม่เข้าไปติดที่ที่สุดทั้งสองนั้นว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี... เพราะอวิชชานั้น สรรกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับไป วิญญาณ จึงดับ...”^{๑๒}

เพราะเหตุว่า เมื่ออริยสาวกไม่เียงไปฝ่ายสัสสตหรือความมีอยู่และอุจเฉทหรือความไม่มี...แต่หลักที่ทรงเน้นให้ปฏิบัติเพื่อละปัจจัยแห่งปฏิจจสมุปบันธธรรมทั้งปวง อีกอย่างหลักปฏิจจสมุปบาทที่ปรากฏอยู่ในฐานะกระบวนแห่งขั้น ๕ ที่เป็นปฏิจจสมุปบันธธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสรับสั่งพระปัญจวัคคีย์เพื่อความแตกต่างของกระบวนธรรมที่อาศัยกันเกิด และนำไปสู่ความดับเป็นเป้าหมายที่สำคัญที่สุด กล่าวคือ

^{๑๐} พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๓๐.

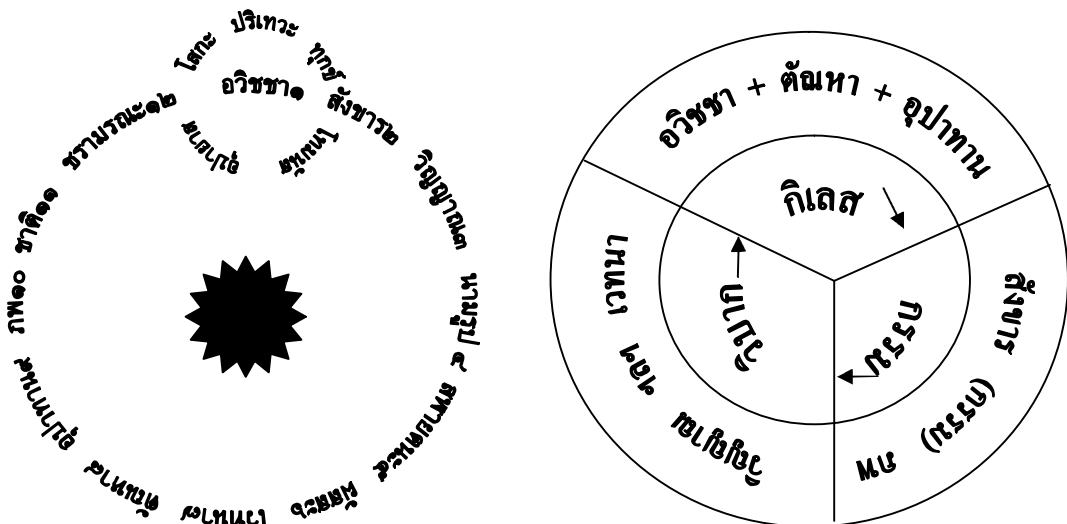
^{๑๑} ส.น. (บาลี) ๑๖/๑๕/๒๔.

^{๑๒} ส.น. (บาลี) ๑๖/๔๒-๔๔/๒๐-๒๑.

“รูปเป็นอนัตตา ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว รูปนี้ไม่พึงเป็นเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา รูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า รูปของเราจึงเป็นอย่างนี้เกิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย...แต่เวทนาเป็นอนัตตานั่นจริง เพราะถ้าเวทนานี้จักได้เป็นอัตตาแล้ว เวทนานี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในเวทนาว่า เวทนาของเราจึงเป็นอย่างนี้ เวทนาของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ก็เพราะเวทนาเป็นอนัตตา เวทนาจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในเวทนาว่า เวทนาจึงเป็นอย่างนั้น เวทนาอย่าได้เป็นอย่างนั้น...”^{๑๓}

เพราะเป็นกระบวนการหลักปฏิจสมุปบาทอย่างหนึ่ง มีเหตุผลตามที่กล่าวมา เป็นหลักที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกที่ว่าด้วยเรื่องความเกิดดับ ความเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งทั้งหลาย ว่าเมื่อมีการเกิด ก็ย่อมมีการดับไปเป็นธรรมดา ตามกระบวนการของหลักอิตถีปัจจุตตมาเปรียบเทียบทางภาษา ปัญหา และวิธีแก้ปัญหาในกระบวนการธรรมนี้

ภาพที่ ๑ กระบวนปฏิจสมุปบาทธรรมฝ่ายเกิดทุกข^{๑๔}

^{๑๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๐/๒๗.

^{๑๔} กระบวนธรรมนี้เกิดขึ้น ไม่มีเบื้องต้น และที่สุด จะเกิดตรงไหนก่อนก็ได้ในขณะที่จิตสัมผัสอารมณ์ต่าง ๆ.

๒.๑.๒ พระสูตรตันตปิฎก

หลักปฏิจสมุปบาทที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ผู้วิจัยจะขอนำมากล่าวเป็นทั้งกระบวนการปฏิจสมุปบาทและปฏิจสมุปบันธรรม เพื่อเป็นข้อมูลในการจำแนกแจกแจงหลักธรรมสังฆธรรมให้เห็นเด่นชัด ปรากฏเป็นวิธีการศึกษาและปฏิบัติตามพุทธประสงค์เพื่อการเผยแผ่แก่พุทธบริษัททั่วไป

ในคัมภีร์ที่มกนิยาย สิลขันธวรรคนี้ มีพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสเกี่ยวกับกระบวนการที่เป็นหลักปฏิจสมุปบาทในฐานะเป็นสัสตวาทะ คือมีมิจฉาทิฐิหรือ ทิฐิวาดด้วยความมีความเป็น หรือฝ่ายสมุทยวาร (ฝ่ายเกิดทุกข์) เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ยังมีธรรมอย่างอื่นอีก ที่ลึกซึ่งเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยากสงบ ประณีตจะคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียต รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ที่เป็นเหตุให้กล่าวชมตถาคตตามความเป็นจริงโดยชอบ”^{๑๕}

เพราะเหตุสมณะธรรมที่บรรดาสมณพราหมณ์ผู้บำเพ็ญตบะ ด้วยการกำหนดขันธส่วนอดีต มีความเห็นไปตามขันธส่วนอดีต บรรดาขันธส่วนอดีต กล่าวคำแสดงทิวฏฐิหลายชนิดด้วยเหตุ ๑๘ ประการ ก็สมณพราหมณ์เหล่านั้น อาศัย บรรดาขันธส่วนอดีต มีความเห็นไปตามขันธส่วนอดีต บรรดาขันธส่วนอดีต จึงแสดงทิวฏฐิหลายชนิดด้วยเหตุ ๑๘ ประการ^{๑๖} เช่น

“สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีทิวฏฐิว่าเที่ยง บัญญัติอดีตตาและโลกว่าเที่ยง ด้วยเหตุ ๔ ประการ ก็อาศัย บรรดาทิวฏฐิว่าเที่ยง บัญญัติอดีตตาและโลกว่าเที่ยง ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ บางคนในโลกนี้ อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความประกอบเนื่องๆ ความไม่ประมาท มนสิการโดยชอบ แล้วบรรลุเจโตสมาธิเป็นเครื่องตั้งมั่นแห่งจิตตามระลึกถึงขันธที่เคยอาศัย อยู่ในกาลก่อนได้หลายประการคือ ตามระลึกชาติได้ หนึ่งชาติ...นี่เป็นฐานะที่ ๑ ซึ่งอาศัย บรรดา ทิวฏฐิว่าเที่ยงยอมบัญญัติอดีตตาและโลกว่าเที่ยง...ในฐานะที่ ๒ สมณพราหมณ์ผู้เจริญอาศัย บรรดาทิวฏฐิว่าเที่ยง บัญญัติอดีตตาและโลกว่าเที่ยง อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความประกอบเนื่องๆ ความไม่ประมาท มนสิการโดยชอบ แล้วบรรลุเจโตสมาธิอันเป็นเครื่องตั้งมั่นแห่งจิต ตามระลึกถึงขันธที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน ได้หลายประการ คือ ตามระลึกถึงขันธที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน ได้สังวัญญูวิภูฏกัปปหนึ่งบ้าง...ในฐานะที่ ๓ สมณพราหมณ์ผู้เจริญ อาศัย บรรดาทิวฏฐิว่าเที่ยง บัญญัติอดีตตาและโลกว่าเที่ยง อาศัยความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลส ความ

^{๑๕} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕/๒๕.

^{๑๖} ที.สิ. (บาลี) ๙๑/๒๘/๑๑.

เพียรที่ตั้งมั่น ความประกอบเนื่องๆ ความไม่ประมาท มนสิการโดยชอบ แล้วบรรลุเจโตสมาธิอันเป็นเครื่องตั้งมั่นแห่งจิต ตามระลึกถึงขั้นที่ เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้หลายประการ คือ ตามระลึกถึงขั้นที่ เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนได้สืบสังวัฏฏวิวัฏฏกับ...ในฐานะที่ ๔ อาศัย ประราภทิวฐิว่า เทียง บัญญัติอัตตาและโลกว่าเทียง บางคนในโลกนี้ เป็นนักตริก นักคั่นคิด กล่าวแสดงปฏิกายของตนตามที่ตริกได้ ตามที่คั่นคิดได้อย่างนี้ว่า อัตตาและโลกเทียง คงที่ตั้งอยู่มั่นดุษยอดกุเขา ตั้งอยู่มั่นดุษยสาระเนียด ส่วนเหล่าสัตว์นั้นย่อมเล่นไป ท่องเทียวไป จุตี เกิด แต่สิ่งที่เทียงเสมอคงมีอยู่แท้ นี่เป็นฐานะที่ ๔ ซึ่งอาศัย ประราภทิวฐิว่าเทียง บัญญัติอัตตาและโลกว่าเทียง มีทิวฐิว่าเทียง บัญญัติอัตตาและโลกว่าเทียง ด้วยเหตุ ๔ ประการนี้”^{๑๗}

ดังกล่าวนั้น เมื่อบุคคลมีทิวฐิตามที่กล่าวมานั้น บางพวกเห็นว่า เทียง จะบัญญัติอัตตาและโลกว่าเทียง บัญญัติด้วยเหตุ ๔ ประการนี้เท่านั้น นอกจากนี้ไม่มี เรื่องนี้รู้ชัดว่า ฐานะเป็นที่ตั้งแห่งทิวฐิเหล่านี้ อันบุคคลถือไว้ อย่างนั้นแล้ว ยึดไว้อย่างนั้นแล้ว มีคติอย่างนั้น มีภพเบื่องหน้าอย่างนั้น และย่อมรู้เหตุนั้นชัด ทั้งรู้ชัดยิ่งกว่านั้น ทั้งไม่ยึดมั่น ความรู้ชัดนั้นด้วย เมื่อไม่ยึดมั่นก็ทราบความเกิดขึ้นความดับไป คุณและโทษของเวทนาทั้งหลาย กับอุปายเป็นเครื่องออกไปจากเวทนาเหล่านั้นตามความเป็นจริง จึงทราบความดับได้เฉพาะตน เพราะไม่ถือมั่น จึงหลุดพ้น ธรรมเหล่านี้ ที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต จะคาดคะเนเอาไม่ได้ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งทำให้แจ้งด้วยปัญญา แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ที่เป็นเหตุให้กล่าวชมตามความเป็นจริงโดยชอบ ตามกระบวนธรรมที่กล่าวมาเป็นหลักธรรมที่อาศัยกัน และกันเกิดตามหลักปฏิจาสมุปบาท และปฏิจาสมุปบันธธรรมที่เป็นฝ่ายสมุทยวาร เป็นป่อเกิดของความทุกข์ เพราะอุปาทาน คือ ยึดมั่นถือมั่นด้วยทิว

จากการกล่าวถึงคำที่แสดงทิวฐิหลายชนิด ของสมณพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดผู้ใดถูกทิวฐิ ๖๒ อย่างเหล่านี้เป็นดุษยายปกลลุมไว้ อยู่ในข่ายนี้ เมื่อผู้ใดก็ผู้ใดอยู่ในข่ายนี้ ติดอยู่ในข่ายนี้ถูกช่ายปกลลุมไว้ เมื่อผู้ใดก็ผู้ใดอยู่ในข่ายนี้ เปรียบเหมือนชาวประมงหรือลูกมือชาวประมงผู้ฉลาด ใช้แหตาถี่ ทอดลงยังหนองน้ำอันเล็ก เขาคิดอย่างนี้ว่า บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ๆ ในหนองนี้ทั้งหมด ถูกแหครอบไว้ อยู่ในแห เมื่อผู้ใดก็ผู้ใดอยู่ในแห ติดอยู่ในแห ถูกแหครอบไว้ เมื่อผู้ใดก็ผู้ใดอยู่ในแห ที่กำหนดขั้นส่วนอดีต อนาคต ทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคตก็ดี มีความเห็นตามขั้นทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต ประราภขั้นทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต กล่าวคำแสดงทิวฐิหลายชนิดเหล่านั้นทั้งหมด ถูกทิวฐิ ๖๒ เหล่านี้ เป็นดุษยายปกลลุมไว้ อยู่ในข่ายนี้เอง เมื่อผู้ใดก็ผู้ใดอยู่ในข่ายนี้ ติดอยู่ในข่ายนี้ ถูกช่ายปกลลุมไว้เมื่อผู้ใดก็ผู้ใดอยู่ในข่ายนี้.

^{๑๗} ที.สี. (บาลี) ๙/๓๐/๑๑.

ด้วยเหตุนั้น จึงขอนำพระพุทธรังสรรค์สรูปเพื่อให้เห็นความเกิด ความดับ การดำรงอยู่และการตัดกระแสปฏิบัติจนสมบูรณ์แห่งมัจฉาทิฐิไว้ กล่าวคือ

“กายของตถาคตมีตัณหาอันจะนำไปสู่ภพชาติแล้ว ยังดำรงอยู่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักเห็นตถาคตชั่วเวลาที่กายยังดำรงอยู่ เมื่อกายแตกสิ้นชีพ เทวดาและมนุษย์จักไม่เห็นตถาคต เปรียบเหมือนพวงมะม่วง เมื่อขาดจากขั้วแล้วผลใดผลหนึ่งติดขั้วอยู่ ย่อมติดขั้วไป กายตถาคตมีตัณหาอันจะนำไปสู่ภพ ชาติแล้ว ก็ยังดำรงอยู่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักเห็นตถาคตได้ ก็ชั่วเวลาที่กายตถาคตยังดำรงอยู่ เมื่อกายแตกสิ้นชีพ จักไม่เห็นตถาคต”^{๑๘}

ดังพระดำรัสถึงความไม่มีตัณหาอันนั้น ย่อมไม่เกิดภพ แต่กายสังขารยังดำรงอยู่หรือดับกิเลส ตัณหา อวิชชาแต่ชีวิตยังคงอยู่ ดำรงอยู่ชั่วกายสังขารยังไม่แตกทำลายไปเท่านั้น เมื่อกายของพระตถาคตแตกไปย่อมไม่อยู่และคนทั่วไปย่อมไม่เห็นเช่นกัน ที่ยังเกิดดับๆ เพราะยังมีกิเลส ตัณหาอยู่นั่นเอง

ในคัมภีร์ที่ขนิทาย มหาวรรค มีหลักกระบวนปฏิบัติจนสมบูรณ์บาทธรรมเกี่ยวกับภาวะความเป็นพระพุทธรเจ้า ซึ่งว่าด้วยเรื่อง เมื่อครั้งพระวิปัสสิโพธิสัตว์นั้น ได้ทรงพระดำริหลักปฏิบัติจนสมบูรณ์บาทฝ่ายสมุทญวาร ฝ่ายเกิดทุกข์และนิโรธวาร ฝ่ายดับทุกข์ เช่น

“เมื่อชาติมีอยู่ชราและมรณะจึงมี ชราและมรณะมีเพราะชาติเป็นปัจจัย ทรงพระดำริอีกว่า เมื่อภพมีอยู่ชาติจึงมี ชาติมีเพราะภพเป็นปัจจัย เมื่ออุปาทานมีอยู่ภพจึงมี ภพมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย...”^{๑๙}

เพราะทรงรู้ว่า จักขุ ญาณ ปรีชา ความรู้แจ้งชัด แสงสว่างว่าสมุทัย ๆ เหตุเกิดขึ้นพร้อม ๆ ได้เกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่พระองค์มิได้สดับมาแล้วในกาลก่อน ในฝ่ายนิโรธวาร ทรงพระดำริว่า “เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะย่อมไม่มี เพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับ...”^{๒๐}

สำหรับเหตุดับแห่งกระบวนสภาวะธรรมที่ทรงพระดำรินั้นย้านั้น กล่าวคือ “หนทางเพื่อความตรัสรู้ที่เราได้บรรลุแล้ว คือ เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ...จึงดับโดยไม่เหลือ...”^{๒๑}

เพราะเหตุที่ทรงทราบแล้ว จักขุ ญาณ ปรีชา ความรู้แจ้งชัด แสงสว่างว่า นิโรธ ๆ ความดับ ๆ ในธรรมทั้งหลายจึงปรากฏแก่พระองค์ผู้มิได้สดับมาแล้วในกาลก่อนเลย แต่ต่อมา

^{๑๘} ที.สี. (บาลี) ๗/๓๑/๑๕.

^{๑๙} ตูรายละเอียดยใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๕๗/๓๑.

^{๒๐} ตูรายละเอียดยใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๕๘/๓๕.

^{๒๑} ตูรายละเอียดยใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๕๘/๓๖.

ทรงพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ ว่า ดังนี้รูป ดังนี้เหตุเกิดแห่งรูป...เมื่อพระองค์ทรงพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ไม่นานนัก จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น นี่คือหลักสภาวะธรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันกับการเกิดหรืออุบัติขึ้นมาของพระพุทธเจ้าในอดีต ปัจจุบันและอนาคตทุกประการ

จริงอยู่ เมื่อครั้งที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่กรุงชนบทนิคม ชื่อกัมมาสทัมมะ ที่นั่นพระอานนท์เข้าไปเฝ้าถวายอภิเษก ได้กราบทูลหลักปฏิจสุมุบาท ว่าเป็นของง่าย ของดีนั้นว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัศเจรีย์ ไม่เคยมีมา ปฏิจสุมุบาทนี้ลึกซึ่งสุดประมาณ และปรากฏเป็นของลึก ก็ถึงจะเป็นเช่นนั้น ก็ยังปรากฏแก่ข้าพระองค์ เหมือนเป็นของตื้นนัก แต่ทรงตรัสเตือนพระอานนท์ว่า

“เธออย่าพูดอย่างนั้น ๆ ปฏิจสุมุบาทนี้ ลึกซึ่งสุดประมาณและปรากฏเป็นของลึก เพราะไม่รู้จริง เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมอันนี้ หมูสัตว์นี้ จึงเกิดเป็นผู้ยังประดุจด้ายของช่างผูก เกิดเป็นปมประหนึ่งกระจุกด้าย เป็นผู้เกิดมาเหมือนหม่อมมุงกระต่ายและหม้อปล้อง จึงไม่พ้นอุปาย ทุกคติ วินิบาต สงสาร อานนท์ เพราะชราภรณ์มีชาติเป็นปัจจัย ชาติมีมีภพเป็นปัจจัย ภพมีอุปาทานเป็นปัจจัย อุปาทานมีตัณหาเป็นปัจจัย...”^{๒๒}

เพราะฉะนั้น กระบวนธรรมที่สำคัญนี้มี “เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงเกิดชราภรณ์” ซึ่งการกล่าวอธิบายพึงทราบความข้อนี้ โดยปริยายเหมือนที่ได้กล่าวไว้ ก็เพราะชาติมิได้มีแก่ใครในภพไหน ทั่วไปทุกแห่งหน คือ ไม่ได้มี เพื่อความเป็นเทพแห่งพวกเทพ เป็นคนธรรพ์แห่งพวกคนธรรพ์ เป็นยักษ์แห่งพวกยักษ์ เป็นภูตแห่งพวกภูต เป็นมนุษย์แห่งพวกมนุษย์ เป็นสัตว์สี่เท้าแห่งพวกสัตว์สี่เท้า เป็นปักษีแห่งพวกปักษี เป็นสัตว์เลื้อยคลานแห่งพวกสัตว์เลื้อยคลาน ก็ถ้าชาติมิได้มีเพื่อความ เป็นอย่างนั้นๆ แห่งสัตว์พวกนั้นๆ เมื่อชาติไม่มี เพราะชาติดับไป ชราและภรณ์จะพึงปรากฏไม่ได้เลย เพราะเหตุปัจจัยแห่งชราภรณ์...นั้น ก็คือชาตินั่นเอง

ในคัมภีร์ที่มกนิยาย ปาฏิกวรรค กล่าวถึงการเห็นธรรมที่อาศัยกันเกิดและดับ คือเห็นปฏิจสุมุบาทธรรมเป็นหลักแห่งความสัมพันธ์ เชื่อมโยงกันที่ทำให้เกิดทุกข์และดับทุกข์ ๒ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้เห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบแล้วมีอยู่ด้วยกัน พึงสังคายนา ไม่พึงกล่าวแก่งแย่งกันในธรรมนั้น การที่พรหมจรรย์นี้พึงยังยืนตั้งอยู่นาน นั้นพึงเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่ชนมาก เพื่อความอนุเคราะห์แก่โลก เพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูลเพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนั้น กล่าวคือ

“นามและรูป ๑ อวิชชาและภวตัณหา ๑ ภวทิจฺฉิและวิภวทิจฺฉิ ๑...ความเป็นผู้ฉลาดใน

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๕/๕๗.

อายตนะและความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท ๑...ความเป็นผู้ไม่สันโดษในธรรมอันเป็นกุศล และความเป็นผู้ไม่ทอดทิ้งในการตั้งความเพียร ๑ วิชาและวิมุตติ ๑ ญาณในความสิ้นไปและ ญาณในความไม่เกิด ๑”^{๒๓}

เพราะเหตุที่ธรรมมีประเภทละ ๒ เหล่านี้ เป็นกระบวนแห่งปฏิจสมุปบาท ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ชอบแล้ว พึงสังคายนา ไม่พึงกล่าวแก่งแย่ง การที่พรหมจรรย์นี้จะพึงยั่งยืนตั้งอยู่นาน นั้นพึงเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข เพื่ออนุเคราะห์ เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขนั้น ในประเด็นนี้ ที่นำมากล่าว ก็เพื่อให้ได้ทราบกระบวนสภาวะธรรมสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันอย่างต่อเนื่องแล้วดับไป

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ กล่าวถึงบุคคลผู้มีการมนสิการกำหนดไว้ในใจ ย่อมละความเห็นผิดในปฏิจสมุปบันธรรม กระบวนธรรมนี้ กล่าวถึง เมื่อปุถุชนนั้นมนสิการอยู่โดยไม่แยบคาย บรรดาทิฏฐิ ๖ ทิฏฐิย่อมเกิดขึ้น ทิฏฐิโดยจริงโดยแท้ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนนั้นว่า

“ตนของเรามีอยู่ ว่า ตนของเรา ไม่มีอยู่ ว่า ย่อมรู้ชัดตนด้วยตนเอง ว่า ย่อมรู้ชัดสภาพมิใช่ตนด้วยตนเอง ว่า ย่อมรู้ตนด้วยสภาพมิใช่ตน อีกอย่าง ทิฏฐิย่อมเกิดแก่ปุถุชนนั้นว่า ตนของเรานี้เป็นผู้เสวย ย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมทั้งดีทั้งชั่วในอารมณฺ์นั้นๆ ก็ตนของเรานี้เป็นของแน่นอนยังยืนเที่ยงแท้ ไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างนั้นเสมอด้วยสิ่งยังยืนแท้ เรากล่าวว่า ทิฏฐิ คือชัฏ คือกันดาร คือเลี่ยนหนาม คือความดิ้นรน สิ่งประกอบสัตว์ไว้ คือ ทิฏฐิ กล่าวหาว่า ผู้ไม่ได้ดับผู้ประกอบด้วยทิฏฐิสังโยชน์ ย่อมไม่พ้นจากชาติ...ไม่พ้นจากทุกข์”^{๒๔}

“เพราะอริยสาวกผู้ดับแล้ว ผู้เห็นพระอริยะทั้งหลาย ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ได้รับแนะนำด้วยดีในธรรมของพระอริยะ ผู้เห็นสัพบุรุษ ฉลาดในธรรมของสัพบุรุษ ได้รับคำแนะนำด้วยดีในธรรมของสัพบุรุษ ย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ และไม่ควรมนสิการ เมื่ออริยสาวกนั้นรู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ และไม่ควรมนสิการ ย่อมไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และมนสิการธรรมที่ควรมนสิการ ก็ธรรมที่ไม่ควรมนสิการเหล่าไหน ที่อริยสาวกไม่มนสิการ เมื่ออริยสาวกนั้นมนสิการธรรมเหล่าใดอยู่ กามาสะ...ที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญขึ้น ธรรมที่ไม่ควรมนสิการเหล่านี้ ที่อริยสาวกไม่มนสิการ”^{๒๕}

ฉะนั้น กระแสธรรมต่าง ๆ นั้น ที่ควรมนสิการ เมื่อมนสิการธรรมอยู่ กามาสะ...ที่ยังไม่เกิดขึ้น จึงไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นไป ธรรมที่ควรมนสิการที่อริยสาวกมนสิการอยู่ อา

^{๒๓} ตูรายละเอียดยใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๔/๒๕๑.

^{๒๔} ตูรายละเอียดยใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๙/๒๐.

^{๒๕} ตูรายละเอียดยใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐/๒๐.

สวะที่ยังไม่เกิดขึ้น จะไม่เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นไป เพราะไม่มนสิการธรรมที่ไม่ควรมนสิการ และเพราะหลักธรรมที่ควรมนสิการ ย่อมมนสิการโดยแยกกาย พระดำรัสว่า

“นี้ทุกข์...เมื่ออริยสาวกนั้นมนสิการอยู่โดยแยกกาย ไม่มีความสงสัยอย่างนี้ ย่อมสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ย่อมเสื่อมสิ้นไป”^{๒๖}

เพราะรู้ทุกข์ย่อมนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ได้ หากอริยสาวกคิดอย่างมีสติ มีสมาธิตั้งมั่นไม่หวั่นไหวด้วยศรัทธาในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคง อีกประการ มีวิธีที่เป็นอุบายเพื่อการดับกระแสปฏิจจสมุปบาท (นิโรธวาร) โดยการที่ทรงตรัสเปรียบเทียบหนทางที่ไม่เรียบ ขรุขระ ก้นดาน ก็ดำริว่า ฟังมีทางเส้นอื่น ที่เรียบ เพื่อหลีกเลี่ยงหนทางที่ไม่ราบเรียบนั้น มีพระดำรัสตรัสไว้ กล่าวคือ

“เปรียบเทียบเท่าที่ไม่ราบเรียบ ก็พึงมีทำอื่นที่ราบเรียบ สำหรับหลีกเลี่ยงที่ไม่ราบเรียบนั้น ความไม่เบียดเบียนก็ฉนั้น เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้เบียดเบียน การงดเว้นจากปาณาติบาต...”^{๒๗}

อย่างไรก็ตาม สำหรับวิธีการที่จะหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ตั้งใจผิด ต้องอาศัยความรู้ชอบเป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความรู้ผิด อาศัยวิมุตติชอบ เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีวิมุตติผิด ความเป็นผู้ปราศจากถีนมิทธะ เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลถีนมิทธะครอบงำความไม่พึงชาน เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีจิตพึงชาน ความเป็นผู้ข้ามพ้นจากความสงสัย เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีความสงสัย

เพราะอาศัยความไม่โกรธ เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มักโกรธ ความไม่เข้าไปผูกโกรธ เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้เข้าไปผูกโกรธ ความไม่ลบหลู่คุณท่าน เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มักลบหลู่คุณ ไม่ยกตนเทียมน เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มักยกตนเทียมน ไม่ริษยา เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ริษยา อาศัยความไม่ตระหนี่ เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ตระหนี่

อีกอย่าง การอาศัยความไม่โอ้อวด เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้โอ้อวด ความไม่มีการยา เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีการยา เป็นคนไม่ดีอด้าน เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ดีอด้าน ไม่ดูหมิ่น เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ดูหมิ่นท่าน เป็นผู้ว่าง่าย เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ว่ายาก เป็นผู้มีมิตรดี เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีมิตรชั่ว ไม่ประมาท เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ประมาท เชื้อทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา ละอายต่อบาป เป็นทางสำหรับหลีกเลี่ยงบุคคลผู้ไม่มีความละอายต่อบาป สะดุ้งกลัวต่อบาป เป็น

^{๒๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐/๒๔.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๘๗/๗๘.

ทางสำหรับหลักเลียงบุคคลผู้ไม่มีความสะดุ้งกลัวต่อบาป

เมื่อบุคคลอาศัยความเป็นพหูสูต เป็นทางสำหรับหลักเลียงบุคคลผู้มีการศรัทธา น้อย
ปรารถนาความเพียร เป็นทางสำหรับหลักเลียงบุคคลผู้เกียจคร้าน เป็นผู้มิสดิดำรงมั่น เป็นทาง
สำหรับหลักเลียงบุคคลผู้มีสติหลงลืม ถึงพร้อมด้วยปัญญา เป็นทางสำหรับหลักเลียงบุคคลผู้มี
ปัญญาทราวม เป็นผู้ไม่ลุ่มคล่ำทักขิของตน ไม่ยึดถือมั่นคง และบุคคลอื่นให้สละคืนได้โดยง่าย
เป็นทางสำหรับหลักเลียงบุคคลผู้ลุ่มคล่ำทักขิของตน ยึดถือมั่นคง ผู้อื่นให้สละคืนได้โดยยาก

ฉะนั้น หากอ้างถึงกระแสสภาวะต่าง ๆ มีอากาศ อาศัยไม้และอาศัยเถาวัลย์ ดิน
เหนียวและหญ้า แวดล้อมแล้ว ย่อมถึงความนับว่า เป็นเรือน อากาศอาศัยกระดุก และอาศัยเอ็น
เนื้อและหนังแวดล้อมแล้ว ย่อมถึงการนับเป็นกระบวนสภาวะธรรม คือ การเห็น...กล่าวคือ

“จักขุอันเป็นไปในภายใน ไม่แตกทำลายแล้ว และรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอกย่อม
ไม่มาสู่คลองจักขุ ทั้งความกำหนดอันเกิดแต่จักขุและรูปนั้นก็ไม่มี ปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญาณ
อันเกิดแต่จักขุและรูปนั้น ก็ยังมีไม่ได้ หากว่า จักขุอันเป็นไปในภายใน ไม่แตกทำลายแล้ว และ
รูปทั้งหลายอันเป็นภายนอก ย่อมมาสู่คลองจักขุ แต่ความกำหนดอันเกิดแต่จักขุ และรูปนั้นไม่มี
ปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญาณอันเกิดแต่จักขุ และรูปนั้นก็ยังมิได้ก่อน แต่ว่าในกาลใดจักขุอัน
เป็นไปในภายใน ไม่แตกไม่ทำลายแล้ว และรูปทั้งหลายอันเป็นภายนอก มาสู่คลองจักขุทั้งความ
กำหนดอันเกิดแต่จักขุและรูป ก็ย่อมมี ปรากฏแห่งส่วนแห่งวิญญาณอันเกิดแต่จักขุและรูปนั้น
รูปแห่งสภาพที่เป็นแล้ว รูปนั้น ย่อมถึงความสงเคราะห์ ในอุปาทานชั้นที่ ๕”^{๒๘}

เหตุดังนั้น จึงอ้างพระพุทธพจน์นี้ที่ตรัสแสดงไว้อีกว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจสมุปบาท ผู้นั้น
ชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้น ชื่อว่าเห็นปฏิจสมุปบาท”^{๒๙} เพราะอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้
ชื่อว่า ปฏิจสมุปปันนธรรม ความพอใจ อาลัย ยินดี ชื่นชอบ ในอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ ชื่อว่า
ทุกขสมุทัย การกำจัดความกำหนัดด้วยสามารถความพอใจ การละความกำหนัดด้วยสามารถ
ความพอใจ ในอุปาทานชั้นที่ ๕ เหล่านี้ ชื่อว่า ทุกขนิโรธ

ด้วยที่บุคคลตัดกระแสความอาลัย ไม่ยินดีได้ มีแต่เห็นธรรมในคำสอนเป็นอันภิกษุ
ทำให้มากแล้ว ย่อมสำเร็จ เพราะความเข้าใจ รู้จริง ตัดกระแส กำจัดกิเลสอาสวะสิ้น เพราะเห็น
ธรรม คือ ปฏิจสมุปบาท เพราะการเห็น และตัดกระแสแห่งอุปาทาน ย่อมนำไปสู่การดับด้วยดี
เป็นผลสำเร็จ

การดำเนินตามทางด้วยสามารถแห่งการกระทำของตน เพื่อถอนทักขิอุปาทานนั้น

^{๒๘} ตูรายละเอียดยใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๒๙} ตูรายละเอียดยใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๑๑/๓๔๖.

เพราะเหตุนั้น จึงขอยกตัวอย่างของกระบวนสมถะธรรมที่ปรากฏแก่ภิกษุผู้มีทิฐิอันลามกเพราะไม่รู้ปฏิจาสัมปบาท จึงมีความเห็นเกิดขึ้นด้วยความเข้าใจผิดในคำสอน มีทิฐิว่า “เรารู้ทั่วถึงธรรมตามที่ทรงแสดงว่า วิญญานนั้นนั้น ท่องเที่ยว เล่นไปไม่ใช่”^{๓๐}

พระพุทธองค์จึงทรงตรัสถามว่า “ได้ยินว่า เธอมีทิฐิอันลามกเห็นปานนี้เกิดขึ้นว่า เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรมตามที่ทรงแสดงว่า วิญญานนั้นนั้น ย่อมท่องเที่ยว เล่นไปไม่ใช่...ทรงตรัสถามว่า วิญญานนั้นเป็นอย่างไร สาทิกษุทูลว่า สภาวะที่พูดได้ รับรู้ได้ ย่อมเสวยวิบากของกรรมทั้งหลาย ทั้งส่วนดี ทั้งส่วนชั่วในที่นั้นๆ นั้นเป็นวิญญาน”^{๓๑}

เพราะเหตุนี้ จึงทรงตรัสเตือนว่า “โมฆบุรุษ เธอรู้ธรรมอย่างนี้ที่เราแสดงแก่ใคร วิญญานอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น เรากล่าวแล้วโดยปริยายเป็นอนามิชาหรือ ความเกิดแห่งวิญญาน เว้นจากปัจจัย มิได้มี ก็เมื่อเป็นดังนั้น เธอกล่าวแต่ด้วยขุตตนเสียด้วยจะประสบบาปมิใช่บุญมากด้วย เพราะทิฐิที่ตนถือชั่วแล้ว ก็ความเห็นนั้นของเธอ จักเป็นไปเพื่อโทษไม่เป็นประโยชน์ เพื่อทุกข์ตลอดกาลนาน ตรัสสอบถามเรื่องสาทิกษุผู้มี ความเห็นผิดนั้น”^{๓๒}

จากประเด็น ที่กล่าวถึงภิกษุผู้มีทิฐิอย่างนั้น เป็นสาเหตุแห่งการเกิดความเห็นผิดเป็นเหตุเกิดแห่งปฏิจาสัมปบันธรรมที่เป็นสัสสตทิฐิ หรืออุจเฉททิฐิ เป็นมิจฉาทิฐิในเรื่องวิญญาน เช่นว่าวิญญานเท่านั้นที่ล่องลอยไป ไปเกิด ไปเป็น จึงทำให้ยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน ย่อมประสบกับปัญหาต่าง ๆ ที่จะเป็นทุกข์เพราะยึด...

แต่ในกระบวนสภาวะสังขธรรมทางพุทธศาสนากล่าวถึงกระบวนธรรมฝ่ายดับ หรือ นิโรธวาร ว่า วิญญานดับ เพราะนามรูปดับ นามรูปดับ เพราะสพายตนะดับ...แต่เพราะวิญญานตามกระบวนนิโรธธรรมในที่นี้ หมายถึง การรับรู้ รู้แจ้งในสภาวะทางกายและจิตใจ เพื่อให้ทราบสภาวะธรรมนั้นตามที่เป็นจริง ไม่ยึดมั่นด้วยอุปาทาน ทำให้เกิดภพชาติ เป็นทุกข์อีก

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ มีประเด็นเกี่ยวกับสภาวะธรรมของเวทนาที่ปรากฏเป็นปฏิจาสัมปบันธรรม ประเด็นนี้ มีกล่าวถึงนายช่างไม้ชื่อปัญจกังคะได้สนทนากับพระอุทายีในเรื่องเวทนาว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาไว้เท่าไร อย่างไร กล่าวคือ

“พระอุทายีตอบว่า พระพุทธองค์ทรงตรัสเวทนาไว้ ๓ คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑ ทรงตรัสเวทนาไว้ ๓ ประการนี้ นายช่างไม้ชื่อปัญจกังคะกล่าวว่า

^{๓๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๙๖/๔๒๗.

^{๓๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๙๖/๔๒๘.

^{๓๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๙๘/๔๒๙.

พุทธองค์ไม่ได้ตรัสเวทนาไว้ ๓ ประการ แต่ทรงตรัสเวทนาไว้ ๒ ประการ คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ เพราะอทุกขมสุขเวทนา ทรงตรัสไว้ในสุขอันสงบ ประณีตแล้ว...”^{๓๓}

การสนทนาของทั้งสองไม่สามารถที่จะทำให้อีกฝ่ายเข้าใจหรือยอมรับได้ ในสิ่งที่ตนทราบ เข้าใจและเชื่อได้ว่า พุทธองค์ทรงตรัสเวทนาไว้เท่าไร

ขณะนั้น พระอานนท์ได้ฟังถ้อยคำเจรจาของพระอุทายี กับนายช่างไม้ชื่อปัญจกังคะ จึงเข้าไปเฝ้าถวายบังคม ได้กราบทูลถ้อยคำเจรจาของพระอุทายีกับนายช่างไม้ชื่อปัญจกังคะทั้งหมดต่อพระผู้มีพระภาค ฯ ได้ตรัสว่า

“นายช่างไม้ชื่อปัญจกังคะไม่ยอมตามบรรยายอันมีอยู่ของพระอุทายี และพระอุทายีต่างก็ไม่ยอมตามบรรยายอันมีอยู่ของนายช่างไม้ชื่อปัญจกังคะ แม้เวทนา ๒ เราได้กล่าวโดยปริยาย ถึงเวทนา ๓ เวทนา ๔ เวทนา ๕ เวทนา ๖ เวทนา ๑๘ เวทนา ๓๖ เวทนา ๑๐๘”^{๓๔}

จริงอยู่ หากบุคคลทราบการกล่าวแล้วโดยปริยายและธรรมที่แสดงแล้วโดยปริยายอย่างนี้ แต่ผู้ไม่รู้ตามด้วยดี ไม่สำคัญตามด้วยดี ไม่ยินดีตามด้วยดี ซึ่งคำที่กล่าวดี พุทธดีของกันและกัน ในธรรมที่แสดงโดยปริยายอย่างนี้แล้ว ผู้นั้นจะได้ผลนี้ คือ จักขาดหมางทะเลาะวิวาทที่มิแทงกันและกันด้วยหอกคือปากอยู่ แต่ธรรมที่แสดงแล้วโดยปริยาย ผู้รู้ตามด้วยดี สำคัญตามด้วยดี ยินดีตามด้วยดี ซึ่งคำที่กล่าวดี พุทธดีของกันและกัน ในธรรมที่แสดงโดยปริยายอย่างนี้ ผู้นั้นจะได้ผลนี้ คือ จักพร้อมเพรียง บันเทิง ไม่วิวาทกันเป็นเหมือนน้ำนมระคนกับน้ำ ดูกันด้วยสายตาเป็นที่รักอยู่

ดังนั้น หากมีผู้ที่เข้าใจในกระบวนการที่พระพุทธองค์ตรัส เห็นธรรมที่ทรงแสดงแล้วย่อมไม่มีการทะเลาะวิวาทแต่อย่างใด เพราะธรรมที่ทรงตรัสทุกอย่างย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันไปไม่สิ้นสุด แล้วแต่ว่าจะจับประเด็นไหนมากล่าวก่อนเท่านั้น เช่น หลักปฏิจาสัมปบาท ว่าด้วยเวทนา คือเมื่อเวทนาเกิด ทรงตรัสว่า ต้องดับที่เวทนา หรือเวทนาเกิดเพราะมีผัสสะ ก็ให้ดับที่ผัสสะ...ด้วยปัญญา คือ รู้เห็นตามเป็นจริงแล้วไม่ยึดมั่นถือมั่น ในขณะที่ผัสสะทางตา หู...มากระทบไม่เกิดทุกข์

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ได้กล่าวถึงหลักภาวะแห่งสัสสตทิจิ คือกระบวนการปฏิจาสัมปบันธรรมแห่งปฏิจาสัมปบาทฝ่ายเกิดทุกข์อันนำไปสู่มีจฉาทิจิ หลักนี้ ที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสเป็นตัวอย่าง เช่น

^{๓๓} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๘๘/๘๙.

^{๓๔} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๘๙/๙๑.

“มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง กำหนดขันธส่วนอนาคต มีทิวคัลล้อยตามขันธ ส่วนอนาคตย่อมปรารถนาขันธ ส่วนอนาคตกล่าวยืนยันบทแห่งความเชื่อมั่นหลายประการ คือ พวกหนึ่งกล่าวยืนยันว่า อัตตาที่มีสัญญาเป็นของยั่งยืน เบื้องหน้าแต่ตายไปพวกหนึ่งกล่าวยืนยันว่า อัตตาที่ไม่มีสัญญาเป็นของยั่งยืน เบื้องหน้าแต่ตายไป พวกหนึ่งกล่าวยืนยันว่า อัตตาที่มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่เป็นของยั่งยืน เบื้องหน้าแต่ตายไป บัญญัติความขาดศูนย์ ความพินาศความไม่เกิดของสัตว์ที่มีอยู่ และอีกพวกหนึ่งกล่าวยืนยันนิพพานในปัจจุบัน เป็นอันว่ามีผู้บัญญัติอัตตามีอยู่ว่ายั่งยืนเบื้องหน้าแต่ตายไป พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดศูนย์ ความพินาศ ความไม่เกิดของสัตว์ที่มีอยู่พวกหนึ่ง กล่าวยืนยันนิพพานในปัจจุบัน อีกพวกหนึ่ง รวมบทแห่งความเชื่อมั่นเหล่านี้ เป็น ๕ บท แล้วเป็น ๓ บท เป็น ๓ ขยายเป็น ๕ เนื้อเทศของบทห้า ๓ หมวด ของความเชื่อมั่น บรรดาสมณพราหมณ์เหล่านั้น พวกบัญญัติอัตตาที่มีสัญญาว่ายั่งยืนเบื้องหน้าแต่ตายไป บัญญัติอัตตาที่มีสัญญา...”^{๓๕}

ในหลักตรงกันข้าม กล่าวถึง พวกบัญญัติความขาดศูนย์ พินาศ ไม่เกิดของสัตว์ที่มีอยู่ เป็นผู้กลัวสัฏกกายะ เกลียดสัฏกกายะ แต่ยงวนเวียนไปตามสัฏกกายะ เปรียบเหมือนสุนัขที่เขาผูกโซ่ล่ามไว้ที่เสาหรือที่หลักมัน วนเวียนไปตามเสาหรือหลักนั้น เป็นผู้กลัวสัฏกกายะ เกลียดสัฏกกายะ แต่ยงวนเวียนไปตามสัฏกกายะอยู่นั้น ที่ปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหายาบและความดับของสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งมีอยู่ ทราบว่า สิ่งนี้ยังมีอยู่ จึงเห็นอุปายเป็นเครื่องสลัดออกจากสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งนั้น เป็นไปล่วงสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งนั้นได้ กำหนดขันธส่วนอนาคตมีทิวคัลล้อยตามขันธส่วนอนาคต ปรารถนาขันธส่วนอนาคต กล่าวยืนยันบทแห่งความเชื่อมั่น กล่าวยืนยันอายตนะ ๕ นี้หรือเฉพาะอายตนะ กำหนดขันธส่วนอดีต มีทิวคัลล้อยตามขันธส่วนอดีต ปรารถนาขันธส่วนอดีต กล่าวยืนยันบทแห่งความเชื่อมั่น เพราะเหตุนี้ อีกพวกหนึ่งจึงกล่าวยืนยันว่า

“อัตตาและโลกเที่ยง นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า ว่า อัตตาและโลกไม่เที่ยง...ว่า อัตตาและโลกทั้งเที่ยงและไม่เที่ยง...ว่า อัตตาและโลกเที่ยงก็มีใช่ ไม่เที่ยงก็มีใช่...ว่า อัตตาและโลกมีที่ สุด...ว่า อัตตาและโลกไม่มีที่ สุด...ว่า อัตตาและโลกทั้งมีที่ สุดและไม่มีที่ สุด...ว่า อัตตาและโลกมีที่ สุดก็มีใช่ ไม่มีที่ สุดก็มีใช่...ว่า อัตตาและโลกมีสัญญาอย่างเดียวกัน...ว่า อัตตาและโลกมีสัญญาต่างกัน...ว่า อัตตาและโลกมีสัญญาย่อมเยา...ว่า อัตตาและโลกมีสัญญาหาประมาณมิได้...ว่า อัตตาและโลกมีสุขโดยส่วนเดียว...ว่า อัตตาและโลกมีทุกข์โดยส่วนเดียว...ว่า อัตตาและโลกมีทั้งสุขและทุกข์...”^{๓๖}

ดังนั้น การที่บุคคลกล่าวยืนยัน ถึงอัตตาและโลก มีทุกข์ก็มีใช่ สุขก็มีใช่เท่านั้นจริง

^{๓๕} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๑/๒๘.

^{๓๖} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗/๓๖.

อย่างอื่นเปล่า มีกิจเกี่ยวกับอตฺตตาและโลกเที่ยงนี้ เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า และข้อที่ญาณเฉพาะตัวอันบริสุทธิ์ผุดผ่องนั้น จักมีเองได้

นอกจากความเชื่อ ความชอบใจ การฟังตามเขาถึง ความตริคตามอาการความปักใจดังด้วยทิจฺฐิ นั้นไม่ใช่ฐานะที่มีได้ เพราะไม่ใช่ทางเพื่อพ้นทุกข์ แต่มีหลักการอีกอย่าง เพื่อตรวจสอบปฏิจฺจนสมุปฺบันธมแห่งกระบวนธรรม ฟังทวนถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปตามกระแสว่าอุปาทานขันธที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น ตรัสไว้ชอบนี้มี ๕ ประการ คือ

“รูปอุปาทานขันธ... นีอุปาทานขันธ ๕ ประการ ที่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ก็จิตของท่านผู้มีอายุ ผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่ จึงหลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ยึดมั่นในอุปาทานขันธ ๕ นี้ ภิกษุผู้สิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้วโดยลำดับสิ้นสัญญาชนในภพแล้วพ้นวิเศษแล้วเพราะรู้ชอบ จึงนับว่ามีธรรมอันสมควรจะพยากรณ์ได้ดังนี้ว่า รู้แจ้งรูปแล้วว่า ไม่มีกำลังปราศจากความน่ารัก ไม่ใช่เป็นที่ตั้งแห่งความชื่นใจ จึงทราบชัดว่า จิตหลุดพ้นแล้ว เพราะสิ้น สํารอก ดับสละ และสลัดคืนซึ่งอุปาทานขันธที่ยึดมั่นในรูป อนุสัยคือตั้งใจและปักใจมั่นในรูปได้...”^{๓๗}

เพราะจิตใจของผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงได้หลุดพ้นจากอาสวะ ไม่ยึดมั่นในอุปาทานขันธ ๕ จึงเป็นกระบวนธรรมที่ใช้ในการตรวจสอบจิตที่มีอาสวะ หรือไม่มี เพราะกำหนดรู้ด้วยการไม่ยึดมั่น ตัดกระแสปฏิจฺจนสมุปฺบันธมทั้งปวง ที่จะมาปรากฏทางตา หู...

อย่างไรก็ตาม การตรวจสอบตนให้ปราศจากความกังวลแห่งกิเลสที่มากกระทบใจด้วยความเข้าใจและสละ ปล่อยวางดับกระแสอุปาทานทั้งปวงได้ เพราะฉะนั้น จึงขอยกพระดำรัสที่ทรงตรัสเกี่ยวกับหลักปฏิจฺจนสมุปฺบาทแห่งกระบวนธรรมที่อาศัยกันและกันเกิด ซึ่งเป็นภัยและขัดขวางแก่การปฏิบัติ ภัยนั้นกล่าวคือ

“ภัยไม่ว่า ชนิดใดๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นแต่คนพาล ไม่ใช่เกิดขึ้นแต่บัณฑิตอุปฺทเวไม่ว่าชนิดใดๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นแต่คนพาล ไม่ใช่เกิดขึ้นแต่บัณฑิต อุปฺสรคไม่ว่าชนิดใดๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นแต่คนพาลไม่ใช่เกิดขึ้นแต่บัณฑิต เปรียบเหมือนไฟลุกลามแล้วแต่เรือนไม้แอ่ หรือเรือนหญ้า ย่อมไหม้ได้กระทั่งเรือนยอดที่โบกปูน มีบานประตูสนิหปิดหน้าต่างไว้ ภัยไม่ว่าชนิดใดๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นแต่คนพาล ไม่ใช่เกิดขึ้นแต่บัณฑิต อุปฺทเวไม่ว่าชนิดใดๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นแต่คนพาล ไม่ใช่เกิดขึ้นแต่บัณฑิต อุปฺสรคไม่ว่าชนิดใดๆ ที่เกิดขึ้น”^{๓๘}

^{๓๗} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๙๙/๑๑๗.

^{๓๘} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๒๔/๑๖๐.

เพราะกระบวนสภาวะธรรมทั้งหมดนั้น กล่าวคือ ภัยนั้นย่อมเกิดขึ้นแต่คนพาล ไม่ใช่เกิดขึ้นแต่บัณฑิต คนพาลจึงมีภัยเฉพาะหน้า บัณฑิตไม่มีภัยเฉพาะหน้า คนพาลจึงมีอุปัทวะ บัณฑิตไม่มีอุปัทวะคนพาลจึงมีอุปสรรคบัณฑิตไม่มีอุปสรรค ภัย อุปัทวะ อุปสรรค ไม่มีแต่บัณฑิตพึงศึกษาอย่างนี้ว่า “จักเป็นบัณฑิต เมื่อตรัสแล้วอย่างนี้ พระอานนท์ได้ทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุเป็นบัณฑิต มีปัญญาพิจารณา ด้วยเหตุเท่าไร ตรัสว่า เพราะเป็นผู้ฉลาดในธาตุฉลาดในอายตนะฉลาดในปฏิจสมุปบาท และฉลาดในฐานะและอฐานะ”^{๓๙}

บุคคลมีความฉลาดในฐานะทั้งปวง จึงควรเรียกได้ว่า เป็นบัณฑิต เพราะมีปัญญาพิจารณาแล้ว เพราะละทุกข์โทษภัยทั้งหลายได้ ควรเรียกว่า ฉลาดในธาตุ ด้วยเหตุที่ธาตุนี้มี ๑๘ อย่าง ได้แก่ ธาตุคือจักขุ ธาตุคือรูป ธาตุคือจักขุวิญญาณ...เหล่านี้ ธาตุ ๑๘ อย่าง ด้วยเหตุที่รู้ อยู่ เห็นอยู่ เป็นผู้ฉลาดในธาตุ ก็ควรเรียกว่า ฉลาดในธาตุ จะพึงมีธาตุนี้มี ๖ อย่าง ได้แก่ ธาตุคือดิน...เหล่านี้ธาตุ ๖ อย่าง

แม้ด้วยเหตุที่รู้ อยู่ เห็นอยู่ จึงควรเรียกได้ว่า เป็นผู้ฉลาดในธาตุ...เกี่ยวกับหลักสภาวะธรรมนี้มีข้อความที่พระอานนท์ทูลถามพระพุทธองค์ว่า

“พระองค์ผู้เจริญ ผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาทด้วยเหตุเท่าไร ทรงตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า เมื่อเหตุนี้มีผลนี้จึงมี เพราะเหตุนี้เกิดขึ้น ผลนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อเหตุนี้ไม่มี ผลนี้จึงไม่มีเพราะเหตุนี้ดับ ผลนี้จึงดับ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร...อย่างนี้เป็นความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ แต่เพราะอวิชชานั้นดับ ด้วยวิราคะไม่มีส่วนเหลือ จึงดับสังขารได้...”^{๔๐}

เพราะหลักธรรมอย่างนี้เป็นวิธีการดับทุกข์ ตามกระแสแห่งปฏิจสมุปบันธธรรม หรือสภาวะธรรมที่เกิดเพราะอาศัยกระบวนธรรมนั้น ๆ เมื่อรู้และเข้าใจ จึงควรที่จะเรียกได้ว่า เป็นภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท...

ด้วยเหตุที่ฉลาดในปฏิจสมุปบาท ดังที่ตรัสแล้วอย่างนี้ เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์จริง ไม่น่าเป็นไปได้เลย ธรรมบรรยายนี้ ชื่อว่า พุทธาทก (ชุมนุมธาตุมากอย่าง) ว่าชื่อจตุปริวัฏฏ (แสดงอาการเวียน ๔ รอบ) ว่าชื่อธรรมาทาส(แวนสองธรรม) ว่าชื่ออมตทุนทุภี (กลองบันลืออมฤต) ว่าชื่ออนุตตรสังคามวิชัย(ความชนะสงครามอย่างไม่มีชัยชนะยิ่งกว่า) อีกอย่างสำหรับหลักปฏิจสมุปบาทธรรมที่ว่าด้วยความจริงอันประเสริฐสี่ ซึ่งเป็นกระบวนธรรมที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดแก่บุคคล เป็นกระแสเกิดแห่งความทุกข์และความดับ เป็นกระบวนธรรมที่พระ

^{๓๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๒๔/๑๖๑.

^{๔๐} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔. ดูเทียบ วิ.ม. (แปล) ๔/๑-๓/๒-๖...

พุทธองค์แสดงมากทีเดียว ซึ่งเป็นผลสำเร็จตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกที่ทรงตรัสแสดงไว้ เช่น

“ทุกขอริยสัจ คือ ชาตก็เป็นทุกข์...โดยประมวลแล้วอุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ ก็ชาติ ได้แก่ ความเกิด ชรา ได้แก่ ความแก่ มรณะ ได้แก่ ความจุติ โสกะ ได้แก่ ความโสก ปรีเทวะ ได้แก่ ความรำพัน ทุกขะ ได้แก่ ความลำบากกายความไม่สบายกายความเสวย อารมณ์ที่ลำบาก โทมนัส ได้แก่ ความลำบากใจ อุปายาส ได้แก่ ความคับ แต่อย่างไรก็ตาม เพราะความปรารถนาไม่ได้สมหวังจึงเป็นทุกข์ ข้อนี้ ใครจะสำเร็จตามความปรารถนาไม่ได้ โดยประมวลแล้วก็คือ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ เพราะอุปาทานชั้นคือ รูป คือเวทนา คือสัญญา คือสังขารคือวิญญาณ นี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ ก็ทุกขสมุทัย อริยสัจ ได้แก่ ตัณหาที่นำไปสู่ภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนด ด้วยอำนาจความยินดี มีความเพลิดเพลินในอารมณ์นั้นๆคือ กามตัณหา... ทุกขนิโรธอริยสัจ ได้แก่ ความดับด้วยอำนาจคลายกำหนดไม่มีส่วนเหลือ ความปล่อย ความไม่มีอาลัยซึ่งตัณหานั้นนั้น ก็ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ได้แก่มรรคมงคล ๘ อันประเสริฐนี้คือ สัมมาทิฐิ...”^{๔๑}

เนื่องจากกระบวนการนี้ เป็นสิ่งที่ทรงประกาศธรรมจักรอันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า ที่ ปาอิสิปตนมิตทนายวัน เขตเมืองพาราณสี สมณะพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลก ยังไม่เคยประกาศ...แต่พระพุทธองค์ทรงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจ ๔ นี้ เพื่อเป็นหลักธรรมที่นำมาตัดกระแสปฏิจสมุปบาทธรรมแต่ละประเด็น เช่น อวิชชา ตัณหา อุปาทาน...ที่ปรากฏอยู่ในลักษณะความจริง และปฏิปทานำไปสู่ความจริง

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ซึ่งว่าด้วยการกล่าวถึง หลักชราและมรณะให้เป็น กระบวนปฏิจสมุปบันธรรมนั้น คือ กล่าวถึงเมื่อครั้ง ที่พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จเข้าไปเฝ้าพระพุทธองค์ที่ประทับ ได้กราบทูลว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ผู้ที่เกิดมาแล้ว ที่พ้นจากชราและมรณะ มีอยู่บ้างหรือไม่ เพราะเหตุนี้ จึงทรงตรัสตอบว่า คนเกิดมาแล้วที่จะพ้นจากชราและมรณะไม่มีเลย แม้ษัตริย์ มหาศาลซึ่งเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์ มีโภคะ มีทองและเงิน มีทรัพย์เครื่องอุปการณ่าน่าปลื้มใจ มีทรัพย์คือข้าวเปลือกมากมาย ก็ไม่มีพ้นจากชราและมรณะ แม้พราหมณ์มหาศาลซึ่งเป็นผู้มั่งคั่ง...ก็ไม่มีพ้นจากชราและมรณะ แม้คฤหบดีมหาศาล ก็ไม่มีพ้นจากชราและมรณะ ภิกษุแม้ทุกองค์ ซึ่งเป็นพระอรหันต์ หมดสิ้นอาสวะแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กระทำการนิยะเสร็จแล้ว วางภาระหนักลงได้แล้ว ได้บรรลุประโยชน์ของตนแล้ว หมดสิ้นกิเลสเครื่องประกอบไว้ในภพแล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ร่างกายนี้แม้แห่งพระอรหันต์เหล่านั้น ก็เป็น

^{๔๑} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘. *ดูรายละเอียดในสังขวิภังคสูตร.

สภาพแตกดับ ถูกทอดทิ้งเป็นธรรมดา”^{๔๒}

ตั้งข้อความนี้ ย่อมเป็นจริง เพราะคนทุกคนเกิดมาย่อมไม่พ้นจากขรามรณะไปได้ แม้ว่าจะเป็นกษัตริย์ พราหมณ์...หรือแม้ภิกษุผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้วก็ตามย่อมไม่สามารถพ้นจากขรามรณะ แต่เมื่อร่างกายนี้แตกดับไป สลายไปเป็นธรรมดา เพราะสิ้นกิเลสไม่กลับมาเกิดอีก ซึ่งต่างจากบุคคลอื่นที่ยังมีอาสวะ...เท่านั้นเอง

เพราะเหตุนั้น จึงขอยกพระดำรัสที่ทรงตรัสสถาปนาพระพันธีย้าต่อไปอีกในเรื่องนี้ว่า “ราชรถอันวิจิตรดีย่อมชำรุดโดยแท้ อนึ่ง แม้สรีระก็ย่อมเข้าถึงชรา แต่ว่าธรรมของสัตบุรุษหาเข้าถึงชราไม่ สัตบุรุษเท่านั้น ย่อมรู้จักได้กับสัตบุรุษ...”^{๔๓}

จริงอย่างนั้น เพราะเมื่อขรามรณะครอบงำอยู่ จะพึงเป็นกิจที่ควรรู้ ละ ตัดกระแสควรกระทำ มีการประพฤดิธรรมสม่ำเสมอ นอกจากการสร้างกุศล นอกจากการทำบุญ อุปมาเช่นภูเขาใหญ่แล้วด้วยศิลา จดท้องฟ้า กลีบดสัตร์มาโดยรอบทั้ง ๔ ทิศ ชราและมัจจุ ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย คือ พวกกษัตริย์...และคนเทมุลฝอย ไม่เว้นใครๆไว้เลย ย่อมย่ำยีเสียสิ้น ณ ที่นั้นไม่มียุทธภูมิสำหรับพลช้าง พลม้า ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลรถ ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลราบ และไม่มีอาจจะเอาชนะแม้ด้วยการรบด้วยมนต์หรือด้วยทรัพย์ บุรุษผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญา เมื่อเล็งเห็นประโยชน์ตน พึงตั้งศรัทธาไว้เป็นหลัก

หากบุคคลใดมีปกติประพฤดิธรรมด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยใจ บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญผู้นั้น ในโลกนี้นั้นเทียว ผู้นั้นละโลกนี้ไป ย่อมบันเทิงในธรรม เพราะแค่ศรัทธาในพระพุทธเจ้าเท่านั้น ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นแห่งกระบวนการธรรมที่สูงขึ้นไป

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวรรค ก็กล่าวถึงหลักปฏิจจสมุปบาทแบบทั่วไปที่เป็นกระบวนการธรรมกระแสสายเกิดและสลายดับทุกข์ ที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายมีใจความสำคัญ ที่นำมากล่าวก็เพื่อไว้ศึกษาและเปรียบเทียบหลักการ กระบวนการธรรม ดังนี้

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร...เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท ก็เพราะอวิชชา นั้น ดับด้วยการสํารอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ...”^{๔๔} อีกประการหนึ่ง ในกระบวนการฝ่ายดับที่ทรงตรัสถึงการจำแนกปฏิจจสมุปบาทโดยส่วนกระบวนการสภาวะธรรมที่อาศัยกันเกิดและดับ เช่น

^{๔๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๑๔/๑๓๑.

^{๔๓} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๑๕/๑๓๓.

^{๔๔} ส.น. (บาลี) ๑๖/๑/๑.

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร...นี่คือความเกิดขึ้นแห่งทุกข์...ก็เพราะอวิชชาที่ดับ ด้วย การสํารอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ...”^{๔๕}

สมุทัยวาร คือ ความเกิด และนิโรธวาร คือ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็นหลักกระบวนการ ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่ปรากฏเป็นคำสอนของพระพุทธองค์ ได้ทรงตรัสแสดงแล้ว ซึ่งพระอรหันต กถาจารย์ได้นำมาจำแนกไว้ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวรรคนี้ คือเป็นความแตกต่างในทาง สำนวน ภาษา ความหมายและหลักการปฏิบัติ ก็ไม่ต่างกันนัก ที่นำรายละเอียดมากล่าวไว้นี้ ก็ เพื่อเป็นกรณีศึกษาเปรียบเทียบกับหลักปฏิจจสมุปบาทที่ปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ นั้นเอง

อีกอย่าง จะได้กล่าวถึงหลักปฏิจจสมุปบาทกับความเป็นพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ใน วิปัสสิสูตร เพื่อเปรียบเทียบหลักกระบวนการสภาวะธรรมแห่งปฏิจจสมุปบาทที่แสดงไว้ในที่ต่าง ๆ โดยอ้างถึงพระพุทธดำรัส ตรัสเรื่องราวนี้ไว้ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า

“พระวิปัสสิพุทธเจ้าก่อนแต่ตรัสรู้ เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์ยังมีได้ตรัสรู้ ได้ปริวิตกว่า โลกนี้ ถึงความยากแล้ว ย่อมเกิด...และเมื่อเป็นเช่นนั้นก็ยังไม่รู้ธรรมอันออกจากทุกข์ คือ ขราและมรณะนี้ ได้มีความปริวิตก ดังนี้ว่า เมื่อขราและมรณะมี เมื่อชาติมีอยู่ ขราและมรณะจึงมี ขราและมรณะย่อมมี เพราะชาติเป็นปัจจัย...จึงได้รู้ด้วยปัญญาว่า เมื่ออวิชชา มีอยู่ สังขารจึงมี สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ...จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ได้บังเกิดขึ้น ในธรรม ที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ฝ่ายข้างเกิด ฝ่ายข้างเกิด...” ฝ่ายตรงกันข้ามนั้น เพราะ ทรงรู้ด้วยปัญญาว่า “เมื่อชาติไม่มี ขราและมรณะจึงไม่มี เพราะชาติดับ ขราและมรณะจึงดับ...จึงได้รู้ด้วยปัญญาว่า เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารจึงไม่มี เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ... จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ได้บังเกิดขึ้นใน ธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ฝ่ายข้างดับ ฝ่ายข้างดับ...”^{๔๖}

เพราะสภาวะธรรมนี้เป็นกระบวนการที่ทำให้เกิดพุทธภาวะและธรรมทั้งปวง ที่เป็นหลักแห่งการอาศัยกันและกัน เกิดพร้อมกับความเป็นพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ด้วยการ อาศัยปัจจัยธรรมนี้ เพื่อศึกษาเปรียบเทียบหลักธรรมและนำมาเป็นแบบอย่างแก่พุทธศาสนิกชน เกิดศรัทธา ปสาทะ

ในประเด็นนี้จะศึกษาและปฏิบัติ เพื่อความสุขในปัจจุบันและเพื่อความหลุดพ้น นิพพานเป็นจุดหมายสุดท้าย ตามพุทธประสงค์ และการอุปบัติของพระพุทธเจ้าจะไม่เป็นหมัน

^{๔๕} ส.น. (บาลี) ๑๖/๒/๓.

^{๔๖} ส.น. (บาลี) ๑๖/๔/๑๐.

เพราะทราบเรื่องกระบวนสภาวะธรรมนี้ อีกอย่าง สำหรับหลักปฏิจสมุปบาทและปฏิจสมุปบัน
ธรรมนั้น ที่ปรากฏอยู่ในปัจฉยสูตร สูตรที่ว่าด้วยธรรมเป็นเครื่องอาศัยกันเกิดทุกข์เพราะไม่
กำหนดรู้ ลดเล็ก สละ ละ ปล่อยวาง ตามวิธีที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ถึง
ประเด็นแห่งปัจฉย กล่าวคือ

“เพราะชาติเป็นปัจฉย จึงมีชราและมรณะ พระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม
ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ รัมมฉฐิตัมมนิยาม อิทัปปัจจย ก็ยังดำรงอยู่ บัญญัติ
แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่น ตรัสว่า จงดู เพราะชาติเป็นปัจฉย จึงมีชราและ
มรณะ...เพราะเหตุนี้จึงทรงตรัสย้ำถึงเรื่องนี้ว่า

“พระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้น
ก็ตาม ชาติุนั้นคือ รัมมฉฐิตัมมนิยาม อิทัปปัจจย ก็ยังดำรงอยู่
พระตถาคตย่อมตรัสรู้ ย่อมตรัสรู้ทั่วถึงซึ่งชาติุนั้น ครั้นแล้วย่อมตรัส
บอก ทรงแสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่น”^{๔๗}

ด้วยเหตุนี้ ที่ทำให้ทราบชัดถึงกระบวนสภาวะธรรม กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจฉย
จึงมีสังขาร ความจริงแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน ความไม่เป็นอย่างอื่นมูลเหตุแน่นอนในชาติุนั้น
เรียกว่า ปฏิจสมุปบาท ก็ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือว่า ชราและมรณะเป็นของไม่เที่ยง อัน
ปัจฉยประชุมแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้นมีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา ชาติ...เป็น
ของไม่เที่ยง ดับไปเป็นธรรมดาเหล่านี้ เรียกว่า ธรรมอาศัยกันเกิดขึ้นจริง

สำหรับกระบวนสภาวะธรรมที่อาศัยกันเกิดกระแสทุกข์และดับนี้ ปรากฏในอุปนิสสูตร
ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสให้ทราบสภาวะที่เกิดทุกข์และสุขเพราะรู้เห็น กำจัดอาสวะสิ้นไปนั้น ทรง
ตรัสให้เห็นปัจฉยธรรมชัดเจนยิ่งขึ้น ว่า

“เมื่อเรารู้ อยู่ เห็น อยู่ เราจึงกล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะ เมื่อเราไม่รู้ไม่เห็น เราก็มิได้
กล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะ เมื่อเรารู้เราเห็น ความสิ้นไปแห่งอาสวะ เห็นว่า “นี้รูป นี้
ความเกิดขึ้นแห่งรูป นี้ความดับแห่งรูป...เมื่อเรารู้ เห็นความสิ้นไปแห่งอาสวะ เมื่อธรรม
เป็นที่สิ้นไป เกิดขึ้นแล้ว ญาณในธรรมเป็นที่สิ้นไป เรากล่าวญาณนั้นว่า มีเหตุเป็นที่อิง
อาศัย มิได้กล่าวว่า ไม่มีเหตุเป็นที่อิงอาศัย เป็นเหตุที่อิงอาศัยแห่งญาณในธรรมเป็นที่สิ้น
ไป ควรกล่าวว่า วิมุตติ วิราคะ นิพพิทา ยถาภูตญาณทัสสนะ ปัสสัทธิ ปิติ ความ
ปราโมทย์ ศรัทธา...และในทางตรงกันข้าม ทรงตรัสว่า ทุกข์ เรากล่าวแม้ซึ่งทุกข์ว่า มีเหตุ
ที่อิงอาศัย มิได้กล่าวว่า ไม่มีเหตุที่อิงอาศัย มิได้กล่าวว่า ไม่มีเหตุที่อิงอาศัย เป็นเหตุที่อิง

^{๔๗} ส.น. (บาลี) ๑๖/๒๐/๓๔.

อาศัยแห่งทุกข์ ควรกล่าวว่า ชาติ เรากล่าวแม้ซึ่งชาติว่ามีเหตุที่อิงอาศัย มิได้กล่าวว่าไม่มีเหตุที่อิงอาศัย เป็นเหตุที่อิงอาศัยแห่งชาติ...”^{๔๘}

ด้วยเหตุที่สังขารทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นที่อิงอาศัย วิญญาณมีสังขาร นามรูปมีวิญญาณ ผัสสะมีสพายตนะ เวทนามผัสสะ ตัณหามีเวทนา อุปาทานมีตัณหา ภพมีอุปาทาน ชาติมีภพ ทุกข์มีชาติ ศรัทธามีทุกข์ ความปราโมทย์มีศรัทธา ปิติมีปราโมทย์ ปัสสัทธิมีปิติ สุขมีปัสสัทธิ สมามีสุข ยถาภูตญาณทัสสนะมีสมาธิ นิพพิทามียถาภูตญาณทัสสนะ วิราคะมีนิพพิทา วิมุตติมีวิราคะ ญาณในธรรมเป็นที่สิ้นไปมีวิมุตติเป็นที่อิงอาศัย ตามเหตุผลที่อ้างกล่าวนมาเป็นหลักปฏิจจสมุปบาทที่ซ้อนปฏิจจสมุปบาท ที่ฝ่ายเกิด ฝ่ายดับ ที่เป็นกระบวนการธรรมเกิดทุกข์ และฝ่ายดับทุกข์ คือ หลักปฏิบัติตามอานาปานสติ หรือนิพพานเป็นประเด็นสุดท้าย

ตามที่กล่าวถึงกระแสปัจจัยธรรมแห่งสัมมาทิฐิ เป็นกระบวนการธรรมที่ปรากฏในปัจจัยสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคทรงตรัสถึงปัจจัยนี้ในฐานะเป็นกระบวนการปฏิจจสมุปบันธรรม กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร...ก็ขราและมรณะ คือ ความแก่ ภาวะของความแก่ พันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ ส่วนความเคลื่อน ภาวะของความเคลื่อน ความทำลาย ความอันตราย มฤตยู ความตายกาลกิริยา ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ

ดังนั้น เพราะชาติเกิด ชรามรณะจึงเกิดเพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ตามอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น คือ ความเห็นชอบ...เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมเป็นที่ดับชรามรณะ...เพราะเหตุที่กล่าวนั้น จึงขอยกพุทธภาษิตที่ทรงตรัส เช่น

“ในกาลใดแล อริยสาวกรู้ทั่วถึงปัจจัยอย่างนี้รู้ทั่วถึงเหตุเกิดแห่งปัจจัยอย่างนี้ รู้ทั่วถึงความดับแห่งปัจจัยอย่างนี้ รู้ทั่วถึงข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งปัจจัยอย่างนี้ ในกาลนั้น อริยสาวกรู้เราเรียกว่า เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยทฐิบัง เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยทศนะบัง เป็นผู้มาถึงสัทธรรมนี้บัง เห็นสัทธรรมนี้บัง เป็นผู้ประกอบด้วยญาณอันเป็นเสกขะบังเป็นผู้ประกอบด้วยวิชชาอันเป็นเสกขะบัง เป็นผู้บรรลุกระแส แห่งธรรมบังเป็นพระอริยะมีปัญญาเครื่องฆ่าแรกกิเลสบัง ว่าอยู่ชิตประตอมตนิพพานบัง”^{๔๙}

เพราะความที่สภาวะธรรมต่าง ๆ มีการอาศัยกันก่อเกิดปัญหาในการดำเนินตนตามกระบวนการธรรมที่อิงอาศัยกันเกิดอย่างมีเหตุผลนี้ ย่อมนำไปสู่การปฏิบัติ อันทุกคนผู้หวัง

^{๔๘} ส.น. (บาลี) ๑๖/๒๓/๔๐.

^{๔๙} ส.น. (บาลี) ๑๖/๒๗/๕๒.

ความเจริญเป็นอย่างยิ่งในการทำจิตตนให้บรรลุความดี เพื่อเป็นแนวทางศึกษา และทำทัตนะของผู้อื่นให้เห็นจริงตามกระบวนการที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแสดงไว้ให้สาวกศึกษา และปฏิบัติเพื่อตัดกระแส เพื่อบรรลุอริยธรรม ชำแรกกิเลส บรรลุนิพพานตามปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ

ในปิ่นโกลยสูตร ที่กล่าวถึงการกำหนดรู้ขั้น ๕ เป็นกระบวนการปฏิจจนุปปันกรรม ที่อิงอาศัยกันเกิดดับเป็นหลักปฏิจจนุปบาทเช่นกัน จึงยกพระดำรัสที่ทรงตรัสไว้ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย ชนวรรคมาเป็นกรณีศึกษาให้เห็นความเหมือนและแตกต่างบางประเด็น กล่าวคือ

“ภิกษุเป็นผู้เพ่งพินิจโดยวิธี ๓ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเพ่งพินิจโดยความเป็นธาตุ โดยความเป็นอายตนะ โดยความเป็นปฏิจจนุปบาทประการหนึ่ง อย่างนี้ ย่อมเป็นผู้เพ่งพินิจโดยวิธี ๓ ประการ ภิกษุฉลาดในฐานะ ๗ ประการ ผู้เพ่งพินิจโดยวิธี ๓ ประการ เราเรียกว่า ยอดบุรุษ ผู้เสร็จกิจ อยู่จบพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้ ทิฎฐิ ๒ คือ ภวทิฎฐิ ความเป็น วิภวทิฎฐิ ความเป็นไม่มีความเป็น”^{๕๐}

ดังนั้น หากอริยสาวก ผู้ได้สติแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นในทิฎฐิ ๒ อย่างนั้น ว่า ยึดถือสิ่งใด ในโลกอยู่ จะพึงเป็นผู้ไม่มีโทษ สิ่งนั้นมีอยู่บ้างไหม เธอย่อมทราบชัดว่า ยึดถือสิ่งใดในโลกอยู่ พึงเป็นผู้ไม่มีโทษ สิ่งนั้นไม่มีเลย ย่อมทราบชัดอย่างนี้ ก็เมื่อยึดถือ พึงยึดถือรูปนั้นเอง เมื่อยึดถือ พึงยึดถือเวทนานั้นเอง เมื่อยึดถือ พึงยึดถือสัญญาอันนั้นเอง เมื่อยึดถือ พึงยึดถือสังขารนั้นเอง เมื่อยึดถือ พึงยึดถือวิญญาณอันนั้นเอง ภพพึงมีแก่เรา เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติมี เพราะภพเป็นปัจจัย...

เพราะเหตุที่กระบวนการปฏิจจนุปปันกรรมสำคัญที่กล่าวมานั้น คือ รูป...ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ไม่ควรที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เป็นเรา เป็นตัวของตัวเรา เพราะผู้ได้สติแล้วเห็นอยู่จึงหลุดพ้น เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่นนั้น ด้วยดับกระแสปฏิจจนุปบาทไม่ให้เกิดอีก

บทนี้มีหลักกระบวนการสภาวะปฏิจจนุปบาทธรรมที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์สังยุตตนิกายสพายตนวรรคนั้นมีการกล่าวถึงหลักปฏิจจนุปปันกรรมว่าด้วยสามัญลักษณ์ะ เป็นหลักธรรมที่มีลักษณะทั่วไปแห่งปัจจัยธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสแสดงไว้อีกประเด็น กล่าวคือ

“จักขุเป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่านั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา...”^{๕๑}

^{๕๐} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๘๐/๑๒๕.

^{๕๑} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑/๑.

เพราะสภาวะธรรมนี้ปรากฏเป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา ไม่เป็นเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา ผู้ได้สติแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ...

ดังนั้น เมื่อทราบกระแสธรรมต่าง ๆ แล้ว บุคคลต่างก็เบื่อหน่าย คลายกำหนด หลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว เพราะระวัง ลดละ สร้างสม อบรมตนให้รู้แจ้งในอายตนะทั้งภายในภายนอก ไม่ให้เกิดทุกข์ได้ในชีวิตประจำวัน ด้วยความสำรวมระวังจิตของตนเป็นสำคัญ

อนึ่ง แม้ในทุกข์สมุทฺยสูตร ก็มีปัจจุสมุปันธรรมที่ทำให้เกิดทุกข์ในหม่มมนุษย์ที่ไม่รู้ในหลักปัจจุสมุปาทจึงประสบปัญหาในการดำเนินชีวิต ดังนั้น จึงได้นำพระพุทธดำรัสตรัสไว้สูตรนี้ เพื่อให้เห็นความหลากหลายของกระบวนการสภาวะธรรมต่าง ๆ เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับแห่งทุกข์ เธอทั้งหลายจงฟัง ก็ความเกิดแห่งทุกข์ ความเกิดแห่งทุกข์นั้น คือ อาศัยจักขุและรูป เกิดจักขุวิญญาณ รวมธรรมทั้ง ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา นี่เป็นความเกิดแห่งทุกข์...ก็ความดับแห่งทุกข์ ความดับแห่งทุกข์นั้น คือ อาศัยจักขุและรูป เกิดจักขุวิญญาณ รวมธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหานั้นดับเพราะสํารอกโดยไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ...”^{๕๒}

ตามที่กล่าวนั้น ก็เป็นหลักการแห่งปัจจุสมุปันธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดและดับเมื่ออายตนะเกิดกระทบกันระหว่างอายตนะภายในคือ ตา กระทบอายตนะภายนอก คือ รูป เมื่อทั้งสองกระทบกันเกิดจักขุวิญญาณ แต่ธรรมสามอย่างกระทบกันนั้น เรียกว่า ผัสสะ ถ้าบุคคลดับที่ผัสสะ กำหนดรู้เวทนามิให้เกิดกระแสทุกข์ ที่เกิดทุกข์เพราะไม่กำหนดรู้และดับผัสสะนั่นเอง

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวรรค ได้กล่าวถึงหลักปัจจุสมุปันธรรมว่าด้วยภยเวร ๕ ประการ ที่เป็นต้นเหตุแห่งเวรภัยที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงเป็นสาย สืบต่อตามกระบวนการสภาวะธรรมอื่น และเพื่อชี้ให้เห็นถึงประเด็นของผลที่ทุกคนประสบอยู่ รับผิดชอบนี้ เกี่ยวกับสภาวะที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแก่นาถปิณฑิกคฤหบดี กล่าวคือ

“คฤหบดี ภยเวร ๕ ประการของอริยสาวกสงบระงับแล้ว อริยสาวกประกอบแล้วด้วยโสตปาตติยังคะ ๔ ประการ และญายธรรมที่ประเสริฐ ใครเห็นดีแล้ว แหงตลอดดีด้วย

^{๕๒} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๑๐๖/๑๑๙.

ปัญญา อริยสาวกนั้นหวังอยู่ พึงพยากรณ์ตนได้ว่า มีนรก...สิ้นแล้ว เป็นพระโสดาบันมีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ในเบื้องต้น ภัยเวร ๕ ประการ คือ บุคคลผู้มีปักษิณาสัตว์ ย่อมประสพภัยเวร ที่เป็นไปในปัจจุบัน สัมปรายภพ ได้เสวยทุกข์ โทมนัสที่เป็นไปทางใจก็มี ก็เพราะการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย เมื่อเว้นจากการฆ่าสัตว์แล้ว... เมื่ออริยสาวกตเว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุรา และเมรัยเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ภัยเวรอัน อันนั้นเป็นอันสงบระงับไป ภัยเวร ๕ ประการเหล่านี้ สงบระงับแล้ว”^{๕๓}

สำหรับประเด็นนี้ หากมองในแง่ดีแล้ว บุคคลประกอบด้วยโสดาปัตติยังคะ ๔ ประการ คือ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ประกอบด้วยศีลที่พระอริยเจ้าใคร่แล้ว ไม่ขาดคุณธรรมที่เป็นไปเพื่อสมาธิ นั้น ผู้ประกอบด้วย ญาณธรรมอันประเสริฐนี้ อันใคร่เห็นดีแล้ว แหงตลอดดีแล้วด้วยปัญญาย่อมบรรลุผล มีอานิสงส์

อย่างไรก็ตาม มีหลักอย่างหนึ่ง ที่อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ผู้ประกอบและกระทำไว้ในใจซึ่งปฏิจักษุสมาธิอย่างเดียว โดยอุบายอันแยบคายเป็นไปเพราะมีสิ่งที่เป็นเหตุเป็นผลอย่างดี เหตุนี้ จึงเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงกันอย่างต่อเนื่องอย่างมีหลักการ ตามที่พุทธองค์ทรงตรัสไว้เพื่อให้เห็นกระแสที่ปัจจยตาที่เป็นฝ่ายเกิดทุกข์และดับทุกข์ เช่น

“เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้ย่อมเกิด ด้วยประการดังนี้ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ย่อมดับ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร...ก็เพราะอวิชชาดับด้วยการสํารอกโดยหาส่วนเหลือมิได้ สังขารจึงดับ...”^{๕๔}

ก็การกล่าวถึงญาณธรรมอันประเสริฐนี้ เป็นสิ่งที่อริยสาวกผู้เห็นดีแล้ว แหงตลอดดีแล้วด้วยปัญญา ดังเช่นนี้ เมื่อใดก็ตาม ภัยเวร ๕ ประการนี้ อริยสาวกสงบระงับแล้วการประกอบด้วยโสดาปัตติยังคะ ๔ ประการเหล่านี้ และมีญาณธรรมอันประเสริฐ เพราะเห็นดีแล้ว แหงตลอดดีแล้วด้วยปัญญา เมื่อนั้น อริยสาวกนั้นหวังอยู่ เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น พึงพยากรณ์ตนได้ว่า “เรามีนรก... สิ้นแล้วเราเป็นพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ในเบื้องต้น”^{๕๕}

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ตักกนิบาตนั้น มีกระบวนสภาวะธรรมที่ว่าด้วยติดตายตนสูตร คือ เรื่องทิวเป็นเครื่องกัณนิพานเพราะความไม่ให้อุปปฏิจักษุสมาธิธรรม มีอวิชชาสมาธิบังเพราะทิว มีมิจจาทิว...เพราะฉะนั้น จึงนำพระพุทธดำรัส ที่ทรงตรัสแสดงวาทะและทิวเพื่อเปรียบเทียบหลักนี้ให้ปรากฏชัดกับที่อื่น ๆ กล่าวคือ

^{๕๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๒๔/๕๔๒.

^{๕๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๒๔/๕๔๓.

^{๕๕} ตูรายละเอียดยใน อ.ท.ส.ก. (แปล) ๒๔/๙๒/๒๑๒-๒๑๕.

“ภิกษุทั้งหลาย ลัทธิของเดียรฉัตร ๓ อย่างนี้ ถูกบัณฑิตได้ถามซักไซ้ไล่เลียงเข้า ย่อมอ้างลัทธิสืบๆ มา ตั้งอยู่ในอกิริยทิส ๓ อย่าง ทิส ๓ อย่าง คือ ๑. พวกหนึ่งมีวาทะ มีทิสอย่างนี้ว่า สุข ทุกข์ หรืออทุกข์มสุข ที่บุคคลเสวยนั้น ล้วนแต่มีกรรมที่ได้ทำไว้แต่ก่อนเป็นเหตุ ๒. พวกหนึ่งมีวาทะ มีทิสอย่างนี้ว่า สุข ทุกข์ หรืออทุกข์มสุข ที่บุคคลเสวยนั้น ล้วนแต่มีการสร้างสรรของอิสรชนเป็นเหตุ ๓. พวกหนึ่ง มีวาทะ มีทิสอย่างนี้ว่า สุข ทุกข์ หรืออทุกข์มสุข ที่บุคคลเสวยนั้น ล้วนแต่หาเหตุหาปัจจัยมิได้”^{๕๖}

เพราะเหตุนี้นั่นเอง การยึดถือความไม่มีเหตุไว้ โดยความเป็นแก่นสาร ความพอใจหรือความพยายามพูดว่า กิจนี้ควรทำหรือว่ากิจนี้ไม่ควรทำย่อมจะมีไม่ได้ ก็เมื่อไม่ได้กรณียกิจและอกรณียกิจ โดยจริงจังมั่นคง สมณวาทะที่ชอบธรรมเฉพาะตน จะสำเร็จไม่ได้ แก่ผู้มีสติปัญญา ไร้เครื่องป้องกัน ทรงมีวาทะสำหรับข่มขี่ที่ชอบธรรม

แต่ในพวกนั้น ผู้ที่มีวาทะ มีทิสอย่างนี้ เป็นข้อที่ ๓ ลัทธิเดียรฉัตร ๓ อย่างนี้ ถูกบัณฑิตได้ถามซักไซ้ไล่เลียงเข้า แต่กลับอ้างถึงลัทธิสืบๆ มา ตั้งอยู่ในอกิริยทิส ส่วนหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่ไว้ซึ่งเป็นหลักที่ทนต่อการพิสูจน์ในพุทธศาสนา กล่าวคือ

“คนอื่นข่มขี่ไม่ได้ ไม่มัวหมอง ไม่ถูกติ ไม่ถูกคัดค้าน โดยผู้รู้ก็ธรรมที่แสดงไว้แล้ว คนอื่นข่มขี่ไม่ได้ ไม่มัวหมอง ไม่ถูกติ ไม่ถูกคัดค้านโดยผู้รู้ ธรรมที่แสดงไว้ว่า ธาตุหก คนอื่นข่มขี่ไม่ได้ ไม่มัวหมอง โดยผู้รู้ธรรมที่แสดงว่า ผัสสยตนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ อริยสัจ ๔ ธาตุ ๖ คนอื่นข่มขี่ไม่ได้ ไม่มัวหมอง ไม่ถูกติ ไม่ถูกคัดค้านโดยผู้รู้ นี้ได้กล่าวไว้แล้ว”^{๕๗}

เพราะกระบวนสภาวะธรรมนี้เป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้แล้ว มีไว้เพื่อข่มคนที่เป็นมิจฉาทิส ทั้งที่เป็นสัสสตะและอุจเฉททิส โดยกระบวนสภาวะธรรม คือ กำหนดรู้ธาตุ อายตนะภายในภายนอก ความจริงประเสริฐสี่ อันคนคิดผิดทั้งหลายไม่สามารถคัดค้าน ข่มขี่ ทำให้มัวหมองไม่ได้ในพุทธธรรมที่ทรงตรัสไว้แล้ว อีกอย่างหนึ่ง การที่กำหนดรู้กระบวนสภาวะธรรมที่เป็นปฏิจจสมุปปันธรรม อันเป็นกระบวนธรรมที่มีจุดเริ่มต้นแห่งการจำแนก สกัดกัน ปิดกัน พร้อมจะเปิดเผยส่วนเหตุกระจายไปสู่ผลของการปฏิบัติ เพื่อไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดของมนุษย์ทุกคนพึงหวังได้ ด้วยเข้าใจในกระแสนธรรมที่เป็นเหตุเกิดแล้วมุ่งไปสู่กระแสดับเป็นที่สุด

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต ได้กล่าวถึงพระดำรัสที่ว่าด้วยอุมิภยสูตร คือ ปฏิจจสมุปปันธรรมที่ประกอบด้วยกระแสภัยที่เกิดจากคลื่น ที่เกิดขึ้นอย่างมีเหตุผลในตัว เป็นตัวปิดกั้นแนวทางการปฏิบัติ ไม่ให้บรรลุคุณความดีได้ เพราะความเป็นภัยต่างๆ ที่ปรากฏมี ดัง

^{๕๖} อ.จ.ติ.ก. (บาลี) ๒๐/๖๒/๒๓๘.

^{๕๗} อ.จ.ติ.ก. (บาลี) ๒๐/๖๒/๒๓๙.

ตัวอย่างที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแสดงไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ ๔ ประการนี้ คนผู้ลงน้ำจะพึงหวังได้ ๔ ประการ คือ ภิกษุคือคลื่น ๑ ภิกษุคือจระเข้ ๑ ภิกษุคือน้ำวน ๑ ภิกษุคือปลาฉลาม ๑ ภิกษุ ๔ นี้ คือ คนผู้ลงน้ำพึงหวังได้ เช่นกุลบุตรบางคนในโลกนี้ ผู้ออกบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา ในธรรมวินัยนี้พึงหวังได้ ฉะนั้นเหมือนกัน ๔ อย่าง คือ ภิกษุคือคลื่น ๑ ภิกษุคือจระเข้ ๑ ภิกษุคือน้ำวน ๑ ภิกษุคือปลาฉลาม ๑ ก็ภิกษุคือคลื่น กุลบุตรบางคนในโลกนี้ ออกบวชด้วยศรัทธา ด้วยคิดว่า เราถูกชาติชรา มรณะ...”^{๕๘}

จึงอยู่ หากบุคคลมีความเกิด แก่ ตายครอบงำให้ตกอยู่ในกองทุกข์ มีทุกข์เป็นเบื้องหน้าแม้การกระทำที่สุดแห่งปัญหาก็จะพึงปรากฏ การบวชอย่างนั้นแล้ว เพื่อนสหธรรมจารี ตักเตือน สั่งสอน ให้ก้าวไป พึ่งถอยกลับ พึ่งแลดู พึ่งเหลียวดู พึ่งคู้เข้า พึ่งเหยียดออก พึ่งทรงสังขาริ บาตรและจีวร ด้วยความอนุเคราะห์สิ่งที่เป็นประโยชน์ แต่กับคิดว่า

“เมื่อก่อนเราเป็นคฤหัสถ์ มิแต่จะตักเตือนสั่งสอนผู้อื่น ก็ภิกษุเหล่านี้ครวญหลาน สำคัญว่า ควรตักเตือนสั่งสอน โกรธเคืองแค้นใจ บอกคณสิกขาลาเพศ เรียกว่า เป็นผู้กลัวต่อภิกษุคือคลื่น บอกคณสิกขาลาเพศ คำว่า ภิกษุคือคลื่นนี้ เป็นชื่อแห่งความโกรธและความแค้นใจ นี้เรียกว่าภิกษุคือคลื่น...”^{๕๙}

จากข้อความที่กล่าวนั้น มีประเด็นที่พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นให้ผู้ปฏิบัติตามไม่ให้เกิดความประมาท มัวเมา ในการดำเนินชีวิตประจำวัน แก่พุทธบริษัททั้ง ๔ มีภิกษุ...ที่เป็นคนใกล้ชิดศรัทธา พระพุทธศาสนา เพื่อเปิดเผยสิ่งที่ควรเปิดเผย ปิดกั้นสิ่งที่ควรปิดกั้น ที่กล่าวก็เพื่อความสงบสุข ความเจริญแก่ศาสนทายาทให้พ้นภัยในชีวิตประจำวัน ในปัจจุบันนี้ สำหรับประเด็นนี้ทรงเน้นเฉพาะภิกษุ ผู้ที่มาสืตศาสนา เพื่อเป็นแบบอย่างและแบบแผนที่ดีต่อไป เพื่อทุกคนเป็นผู้วางใจเป็นแบบอย่างที่ดี มีความกล้าหาญ อดทนในพุทธธรรม เพื่อปิดกั้นกระแสภัยต่าง ๆ มิให้เกิดขึ้นได้ ก็เพราะละอุปาทานการยึดมั่นถือมั่นในทิฐิ อาสวะ ตัณหา อวิชชา ตั้งมั่นศรัทธาในพุทธธรรม และไม่หวั่นไหวในภัยทั้งปวง

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต กล่าวถึงพระดำรัสว่าด้วยฉนสูตร คือ กระบวนสภาวะปฏิจกสมุปันธรรมที่ปรากฏในลักษณะที่เป็น ฉน หรือการเพ่ง โดยการกำหนด จำแนกแยกประเด็นสิ่งที่เกิดขึ้นที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดต่อบ้างต่อเนื่องโดยประการต่าง ๆ เพื่อให้เห็นกระบวนสภาวะธรรมนั้น จึงได้ยกพระพุทธพจน์ที่ทรงตรัสไว้ในประเด็นแห่งฉนนี้ คือ

^{๕๘} อ.จ.ต. (บาลี) ๒๑/๑๒๒/๑๘๔.

^{๕๙} อ.จ.ต. (บาลี) ๒๑/๑๒๒/๑๘๕.

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌาน ทุติยฌานบ้าง...เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนฌานบ้าง ก็ข้อที่เรากล่าวว่า “เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง” เพราะอาศัยอะไรกล่าวแล้ว “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัตว์จากกาม...บรรลุปฐมฌาน เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป...”^{๖๐}

ในขณะที่แห่งปฐมฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคนั้นดังหัวผีเป็นดังลูกศร ไม่มีสุข เป็นอาหาร เป็นของผู้อื่น เป็นของชำรุด ว่างเปล่า เป็นอนัตตา เธอย่อมยังจิตให้ตั้งอยู่ด้วยธรรมเหล่านั้น ก็บรรดาปัจจัยสภาวะธรรมนี้ ที่กล่าว ย่อมโน้มน้าวจิตให้เป็นไปเพื่ออมตธาตุ ทำจิตให้สงบ ประณีต คือ ธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารธรรมทั้งปวง โดยการสละคืนอุปนิสัยค้นหา คลายกำหนด ดับด้วยนิพพานเป็นที่สุด เมื่อตั้งอยู่ในปฐมฌานนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ถ้ายังไม่ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ย่อมเป็นอุปปาติกะจักกปรินิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สิ้นไป ด้วยความยินดีเพิลิตเพลินในธรรมนั้นๆ เปรียบเหมือนนายขมังธนู หรือลูกมือของนายขมังธนู เพียรยิงรูปหุ่นที่ทำด้วยหญ้าหรือกองก้อนดิน ต่อมาเขาเป็นผู้ยิงได้ไกล ยิ่งไม่พลาด และทำลายร่างใหญ่ๆ ได้

เพราะเหตุนี้ เมื่อบุคคลผู้ประกอบด้วยความศรัทธา มีปัญญาในหลักปัจจัยธรรมที่จะสามารถทำให้ตนหลุดพ้นไปจากอุปธิ กิเลส ค้นหา เพราะทำโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ให้สิ้น สละความยินดี ความเพิลิตเพลินในธรรมทั้งปวงได้ ย่อมกล่าวได้ว่า เป็นผู้หลุดพ้นด้วยดีแล้ว จากประเด็นดังกล่าว จึงขอแนะนำพระดำรัส ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเน้นเรื่องฌานนั้นอีกว่า

“ภิกษุ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะสัตว์จากกาม...บรรลุปฐมฌาน ย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป...อันมีอยู่ในขณะแห่งปฐมฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์...ว่างเปล่าเป็นอนัตตา เธอย่อมยังจิตให้ตั้งอยู่ด้วยธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วย่อมโน้มจิตไปเพื่ออมตธาตุว่า นั้นสงบ นั้นประณีต คือ ธรรมเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง...นิพพานเป็นที่สุด”^{๖๑}

ประเด็นนี้ หากบุคคลมีความตั้งมั่นอยู่ในปฐมฌาน ตามกระบวนสภาวะธรรมนั้น ย่อมทำให้เห็นถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะได้ ถ้ายังไม่สิ้นอาสวะ ก็เป็นอุปปาติกะ จักกปรินิพพานในภพนั้น ไม่กลับมาเป็นธรรมดา เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ สิ้นไป ด้วยความยินดีเพิลิตเพลินในธรรมนั้นๆ ตามข้อความที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายเพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง ทรงอาศัยข้อนี้กล่าวแล้ว...

^{๖๐} อ.นวก. (บาลี) ๒๓/๓๖/๕๐๖.

^{๖๑} อ.นวก.(บาลี) ๒๓/๓๖/๕๐๘.

มีพุทธพจน์ที่ทรงตรัสกระบวนสภาวะธรรมนี้ ให้เป็นเป้าหมายเพื่อความชัดเจนในหลักปฏิจาสัมปบันธรรมเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะกิเลสของพุทธศาสนิกทั้งปวง เพื่อความดี ไม่เป็นไปเพื่อความวุ่นวายในการปฏิบัติ หรือความลึกลงในหลักธรรมที่ปรากฏอยู่ในพุทธธรรมที่ทรงตรัสแสดงไว้ มีฉันทธรรมที่เป็นวิธีปฏิบัติ และให้ทราบถึงกระบวนธรรมที่เกิด ตัด กระแสเหตุเกิดทุกขนั้น โดยการทราบประเด็นที่เป็นแนวทางเพื่อดับอาสวะนั้น ๆ เอง

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต มีพระดำรัส ตรัสว่าด้วยเวรสูตร กล่าวคือ การเป็นไปของกระแสสภาวะธรรมที่อิงอาศัยหลักปฏิจาสัมปบันธรรมให้ระงับภัยเวรมิให้เกิดขึ้น มีพระพุทธพจน์ที่ทรงตรัสกับอนาถปิณฑิกฤหบดีเกี่ยวกับเรื่องนี้ ที่นี้จึงนามากล่าวย้ำไว้อีกว่า

“เพราะเหตุที่อริยสาวกเข้าไประงับภัยเวร ๕ ประการ เสียได้แล้วเป็นผู้ประกอบด้วยองค์เครื่องบรรลู่กระแสนิพพาน ๔ ประการ และเป็นผู้เห็นแจ้งแทงตลอดด้วยธรรมอันเป็นอริยะด้วยปัญญา อริยสาวกนั้น เมื่อหวังอยู่ พึงพยากรณ์ตนด้วยตนเองได้ว่า เรามีหนก... สิ้นแล้ว เราเป็นพระโสดาบันมีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ในภายหน้าดังนี้ ภัยเวร ๕ ประการที่อริยสาวกเข้าไประงับแล้ว คือ บุคคลผู้มาสัตว์ ย่อมประสบภัยเวรทั้งที่เป็นไปในปัจจุบัน ทั้งที่เป็นไปในสัมปรายภพ ต้องเสวยทุกข์ทรมานแสนเป็นไปทางใจ เพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย บุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต...”^{๖๒}

หากบุคคลไม่ประสบภัยเวร ทั้งที่เป็นไปในปัจจุบันทั้งที่เป็นไปในสัมปรายภพ ไม่ต้องเสวยทุกข์ทรมานแสนเป็นไปทางใจ บุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตแล้ว เป็นอันระงับภัยเวรภัยเวร ๕ ประการนี้ ย่อมสงบระงับไป อย่างไรก็ดีตาม เมื่ออริยสาวก ผู้ประกอบด้วยองค์ เครื่องบรรลู่กระแสนิพพานที่ปรากฏอยู่ในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า เป็นผู้ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะใคร่แล้ว ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นไทย วิญญูชนสรรเสริญ อันตณหาและทิลลูปคลำไม่ได้ เป็นไปเพื่อสมาธิ เป็นผู้ประกอบด้วยองค์เครื่องบรรลู่กระแสนิพพานนี้

ก็ญาธรรมที่เป็นอริยะอันประเสริฐนั้น อันบุคคลนั้นเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญาที่ปรากฏในธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณาแล้วเห็นเป็นสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ จึงอ้างพระพุทธดำรัส ตรัสไว้เพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดยิ่งขึ้น คือว่า

“เพราะเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมี

^{๖๒} อ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๙๒/๒๑๒.

วิญญูณ...ก็เพราะอวิชชาดับโดยสํารอกหาส่วนเหลือมิได้ สังขารจึงดับ...”^{๖๓}

ตามกระบวนสภาวะแห่งอิทัปปัจจยตานัน ก็ปรากฏสภาวะที่เป็นกระบวนญาณธรรมที่เป็นอริยะนี้ หากบุคคลเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญาแล้ว จึงจะเข้าใจในหลักอิทัปปัจจยตา อันเป็นฝ่ายดับกระแสนัยเวรทั้งปวง และกับบุคคลที่สามารถรู้แจ้ง เข้าใจชัดในอริยญาณธรรม ไม่ทำให้ต่างพร้อย เพราะความอิสระจากตัณหาและทิฐิ ดับโดยไม่เหลือ เพราะสิ้นอาสวะแล้วนิพพานปราศจากกระแสปฏิจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาร การดับโดยกระแสปัจจัยธรรมฝ่ายนิโรธวาร มีอริยมรรคเป็นกระบวนธรรมปฏิบัติเพื่อความพ้นภัยเวรเป็นที่สุด

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อุทาน มีพระพุทธพจน์ว่าด้วยปฐมโพธิสุตานั้น โดยการกล่าวอ้างถึงกระแสปฏิจสมุปบาทเหตุการณ์แรกตรัสรู้ใหม่ๆ ประทับนั่งมณิสการอยู่ที่โคนไม้โพธิ์ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขด้วยบัลลังก์เดียวตลอด ๗ วัน พอสัปดาหฺล่งไปเสด็จออกจากสมาธินั้น ได้ทรงมณิสการเป็นอนุโลมด้วยดีตลอดปฐมยามแห่งราตรี ว่า

“เพราะเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญูณ เพราะวิญญูณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ...”^{๖๔} *

อีกอย่าง สำหรับกระบวนสภาวะธรรมนี้ ซึ่งนำมาเปรียบเทียบกับประเด็นอื่นเพื่อให้เห็นความเหมือนและต่างเกี่ยวกับความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์นี้ มีได้ดังนี้ เป็นกรณีศึกษาที่พระอรรถกถาจารย์แสดงหลักปฏิจสมุปบาทไว้ในที่ต่าง ๆ ของคัมภีร์ และพระสูตรนั้นๆ เพื่อประโยชน์แก่การศึกษา ผู้วิจัยเองแล้ว ก็มองเห็นถึงสิ่งทรงตรัสแสดงไว้นั้นมีความเกี่ยวข้องกับบุคคล สถานที่ ภูมิปัญญาของแต่ละคน และความแตกต่างของพระพุทธภาษิตที่ทรงตรัสถึงความสำคัญ หรือการจำแนกแจกแจงโดยพระอรรถกถาจารย์ที่จำแนกความหมายตามนิกาย

แม้ข้อความที่อ้างถึงนี้ ก็เป็นกระบวนสภาวะปฏิจสมุปบันธธรรม ที่อ้างด้วยหลักการที่อิงอาศัยกันเกิดเป็นปัจจัยแห่งอิทัปปัจจยตา ไม่ต่างไปจากหลักที่ปรากฏในคัมภีร์นิกายอื่น จากความเห็นของผู้วิจัย ในการค้นคว้าเรื่องนี้ กระบวนสภาวะธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้อย่อมไม่มีความแตกต่างในหลักการ วิธีการศึกษาและปฏิบัติ แต่อาจจะแตกต่างกันในส่วนความเห็นหรือทิวทัศน์ของบุคคลที่ศึกษาแล้วนำมาปฏิบัติเพียงบางส่วน หรือจับบางประเด็นในหลักปฏิจสมุปบาทมาพูดเท่านั้น แต่อย่างไรก็ดี หากกระบวนธรรมที่ปรากฏในที่นี้ จะต่างจากหลักปฏิจสมุปบาทที่อยู่ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค ว่าด้วยหลักธรรมนี้ ก็ขอโปรดเข้าใจและให้นำมาเปรียบเทียบ

^{๖๓} ตูรายละอียดและเปรียบเทียบใน ขุ.อ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๗๑.

^{๖๔} ขุ.อ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๗๑. *เปรียบเทียบใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑-๓/๑-๕.

หลักอทิปปัจจยตาในที่นี้ดู เพื่อให้เห็นความแตกต่างในทางด้านภาษา สำนวน วิธีการ และ หลักการปฏิบัติแล้วนำไปสู่ผลสำเร็จ

อีกอย่าง เรื่องนี้ที่ปรากฏอยู่ในโลกสูตรนั้น ก็คล้ายกับกระบวนการธรรมที่เป็นเหตุแห่งปัจจัยที่อิงอาศัยเชื่อมโยงสัมพันธ์กันทำให้เกิดความทุกข์ และปัญหาอื่น ๆ ที่กล่าวมาแต่ว่า หลักธรรมที่ทรงตรัสรู้ ทรงเห็นหมู่สัตว์ผู้เดือดร้อนอยู่ด้วยความเดือดร้อนเป็นอันมาก และผู้ถูกความเร่าร้อนเป็นอันมากซึ่งเกิดจากราคะ เกิดจากโทสะ โมหะ ผัดเผดอยู่ เพราะเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสหลักธรรมนี้ ให้ปรากฏแก่ผู้ศึกษาและปฏิบัติให้เข้าใจสภาวะนี้ ตรัสว่า

“โลกนี้เกิดความเดือดร้อนแล้ว ถูกผัสสะครอบงำแล้ว ย่อมกล่าวถึงโรคโดยความเป็นตัวตน ก็โลกย่อมสำคัญโดยประการใด ชนบัญญัติกันเป็นวัตถุแห่งความสำคัญนั้น ย่อมเป็นอย่างอื่นจากประการที่ตนสำคัญนั้น โลกช้องแล้วในภพมีความแปรปรวนเป็นอื่น ถูกภพครอบงำแล้ว ย่อมเพิลิตเพิลินภพนั้นเอง

(สัตว์) โลกย่อมเพิลิตเพิลินสิ่งใดสิ่งนั้นเป็นภย โลกกลัวสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ก็บุคคลอยู่ประพฤติพรหมจรรย์นี้เพื่อจะละภพ”^{๖๔}

จากหลักปัจจุสมุปบาทในพระสูตรดังกล่าวมานั้น ย่อมเป็นแนวทางเพื่อความเข้าใจในโลกที่ประกอบด้วยความเร่าร้อนของปัญหา เพราะความไม่รู้เท่าทันเหตุแห่งการเกิดทุกข์ ถูกผัสสะเข้าครอบงำ มีเวทนา ตัณหา อุปาทานเป็นเครื่องข้องใจมนุษย์ ทำให้ติดอยู่ในโลกด้วยความเพิลิตเพิลินอยู่ในภพนี้เอง อีกประการหนึ่ง หากมนุษย์ไม่หลงเพิลิตเพิลินในกระแสแห่งอภินิหาร หรือเห็นภังจากกระแสนั้นแล้วเบื่อหน่าย คลายกำหนัด เห็นความทุกข์แล้วประพฤติพรหมจรรย์เพื่อพ้นจากภพและทุกข์ทั้งปวงแน่แท้

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิทเทส กล่าวถึงหลักปัจจุสมุปบันธธรรมที่ว่าด้วยปัญญาที่เรียกว่า ธี เพราะมีความหมายของคำว่า นักปราชญ์ทั้งหลาย ซึ่งได้กล่าวถึงชีวิตนี้ตามพระดำรัสที่พระเถระจารย์นำมากล่าวว่า เป็นของน้อย มีความตามทีกล่าวให้เป็นกระแสสภาวะธรรมที่อิงอาศัยกันเกิดเป็นกระแสธรรมปฏิบัติให้เห็นสภาวะธรรมอีกประเด็น พระดำรัสว่า

“นักปราชญ์ทั้งหลาย ได้แก่ ผู้มีปัญญาทรงจำ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาทรงจำ ผู้ตีเตียนบาป ปัญญาเรียกว่าธี ได้แก่ ความรู้ รู้ทั่ว เลือกเฟ้น เลือกเฟ้นทั่ว เลือกเฟ้นธรรม กำหนดดี เข้าไปกำหนด เข้าไปกำหนดเฉพาะ เป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด เป็นผู้มีความรู้ปัญญารักษาตน ปัญญาเป็นเครื่องจำแนก เป็นเครื่องคิด เป็นเครื่องเข้าไปเห็น อันกว้างขวางดูแผ่นดิน เป็นเครื่องทำลายกิเลส นำไปรอบ เป็นเครื่องเห็นแจ้ง ความรู้สึกตัว เป็นเครื่องเจาะแทง

^{๖๔} ขุ.อ. (บาลี) ๒๔/๓๐/๒๒๙.

เป็นเครื่องเห็นชัดเป็นใหญ่ เป็นกำลัง เป็นศาดรา เพียงดังปราสาท อันสว่าง อันแจ่มแจ้ง อันรุ่งเรือง เป็นดังแก้ว ความไม่หลง ความเลือกเฟ้นธรรม เห็นชอบ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยปัญญา ที่เรียกว่า ธี นั้น จึงชื่อว่า ธีรา แปลว่า นักปราชญ์”^{๖๖}

อีกอย่างหนึ่ง หากบุคคลผู้มีปัญญา กำหนดรู้ในขั้น ฐาตุ อายตนะ ปฏิจจสมุปบาท สติปัฏฐาน สัมมปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ มรรค ผล นิพพาน ชื่อว่า ธีรา เพราะผู้มีปัญญาทั้งหลายนั้นได้กล่าว บอก พูด แสดงแถลงว่า ชีวิตมนุษย์นี้น้อย เป็นไปตลอดกาลบัดเดียวเดียว ตั้งอยู่ตลอดกาลไม่ช้า ไม่ดำรงอยู่นาน

ฉะนั้น จึงชื่อว่า นักปราชญ์ทั้งหลายได้กล่าวชีวิตนี้ว่าเป็นของน้อย เพราะเหตุนั้น จึงขอยกพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ให้เห็นความชัดเจนในเรื่องปฏิจจสมุปบันธรรมนี้ เช่น

“เพราะฉะนั้นแล สัตว์ผู้เกิดมาพึงศึกษาในศาสนานี้แหละ
พึงรู้กรรมอันไม่เสมออย่างใดอย่างหนึ่งในโลกกว่า เป็นกรรมอันไม่
เสมอ ไม่พึงประพฤติกกรรม อันไม่เสมอเพราะเหตุแห่งกรรมอันไม่
เสมอนั้น นักปราชญ์ทั้งหลาย ได้กล่าวชีวิตนี้ ว่าเป็นของน้อย”^{๖๗}

จากพระพุทธพจน์นี้ พระสารีบุตรเถระได้นำมาชี้แจงรายละเอียดให้ปรากฏในคัมภีร์นี้ เพื่อความเข้าใจในหลักแห่งปัญญาต่าง ๆ เพราะเมื่อมีปัญญาแล้วย่อมเข้าใจหลักการศึกษาลัทธิกรรม ที่เกิดจากการประพฤติกกรรมที่สมควรแก่การปฏิบัติและมองเห็นว่าชีวิตนี้เป็นของน้อย คือ มีกาล เวลานั้น หากบุคคลนั้นปล่อยวันเวลาให้เสียไปโดยเปล่าประโยชน์ แต่ว่า หากบุคคลมีความฝึกฝนในพุทธธรรม อันเป็นกระบวนการที่เกิดเพราะปัจจัยแล้วดับกระแสนั้นด้วยปัญญา ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตในประจำวันได้อย่างมีความสุขนั่นเอง

บรรดาความสุขนั้น ทุกคนต่างก็ปรารถนาด้วยกัน แต่ถ้าคนเราไม่ทราบและเข้าใจในกระบวนการธรรม คือ หลักธรรมที่ว่าด้วยอิทัปปัจจยตา คือภาวะความที่มีปัจจัยเป็นเครื่องอาศัยเกิดดับว่า เมื่อสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ในความหมายนี้ที่นำมากล่าว จึงนำภาษิตที่ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิทเทศมาอ้างอิง กล่าวคือ

“ความถือ ความยึดถือ ความถือมั่น ความชอบใจ ความพอใจถึงสังขารอะไรๆ คือ รูป... ว่า สิ่งนี้ของเรา หรือว่า สิ่งนี้ของคนเหล่านี้ ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ ไม่เข้าไปได้ แก่ พระอรหันตนิพพาน คือ อันผู้ใด ละ ตัดขาด สงบ ระวังแล้ว ทำไม่ให้เกิดขึ้น เมาเสีย แล้วด้วยไฟ คือญาณ แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ดังนี้ จึงชื่อว่า ความกังวลอะไรๆ ว่า สิ่งนี้ของเรา

^{๖๖} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๓๓/๑๒๕.

^{๖๗} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๓๓/๑๒๗.

หรือว่าสิ่งนี้ ของคนเหล่านี้ ย่อมไม่มีแก่พระอรหันตชินาสพ...”^{๖๘}

เพราะไม่รู้จึงต้องยึด ที่ยึดเพราะไม่รู้ ปุณฺณที่ยึดและโน้มใจไปในปฏิจสมุปบันธม อันเป็นเหตุนำไปสู่ภพ แต่พระอริยสาวกย่อมหลุดพ้นเพราะไม่มีความกังวล ตัดขาดจากอุปาทาน อันนำไปสู่ภพนั่นเอง ดังนั้น กระบวนสภาวะธรรมที่กล่าว จึงขอนำหลักกระแสปฏิจสมุปบันธม ที่ว่าด้วยหลักอทิปปัจจยตา หรือปัจจยอาศัยให้เกิดทุกข์ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์นี้ ที่พระผู้มีพระภาค ทรงตรัสแสดงไว้ กล่าวคือ

“กายนี้ไม่ใช่ของท่านทั้งหลาย ทั้งไม่ใช่ของคนเหล่านี้ กายนี้ อันกรรมเก่าควบคุม แล้ว อันจิตประมวลเข้าแล้ว พึงเห็นว่าเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อม มนสิการถึงปฏิจสมุปบาทนั้นโดยแยบคายเป็นอย่างดีในกายนั้นว่า เพราะเหตุนี้ๆ เมื่อสิ่ง นี้มี สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ ก็ดับ กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ... ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น และเพราะอวิชชา นั้น ดับด้วยสามารถความสํารอกโดย ไม่เหลือ สังขารจึงดับ...”^{๖๙}

แม้พระดำรัสที่อ้างถึงนี้ ก็เป็นกระบวนสภาวะธรรมที่ปรากฏว่ามีเหตุปัจจัยที่อิงอาศัย กันเกิดจึงทำให้เกิดความกังวลอะไรต่าง ๆ ว่า สิ่งนี้ของเรา หรือว่า สิ่งนี้ของคนเหล่านี้ เพราะจิต ยึดมั่นถือมั่น ไม่มนสิการโดยแยบคายในอทิปปัจจยตา ไม่รู้เหตุเกิดและเหตุดับกระแสนั้น ๆ

แต่หากบุคคลมองเห็นสภาวะต่าง ๆ ที่ปรากฏตามเป็นจริง ย่อมละทิฐิ ปล่อยวาง ความยึดมั่น ในกายนี้ ปัญหาและความทุกข์ย่อมไม่มีแก่ผู้นั้น ซึ่งเป็นจริงตามกระบวนธรรมนี้ ที่นี้จะยกพระดำรัสที่ทรงตรัสแก่โมฆราชในประเด็นที่มีสติเพื่อถอนทิฐิต่าง ๆ กล่าวคือ

“โมฆราช ท่านจงมีสติพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของ
สูญ ถอนอัตตานุทิฎฐิเสียแล้ว พึงเป็นผู้ข้ามพ้นมัจจุได้ด้วยอาการ
อย่างนี้ มัจจุราชย่อมไม่เห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นโลกอย่างนี้”^{๗๐}

จากพระดำรัสนี้ เป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคทรงตรัสรู้สิ่งที่ไม่ใช่ของใคร จงละสิ่ง นั้นเสีย สิ่งนั้นที่ละเสียแล้ว จักมีเพื่อประโยชน์ เพื่อสุข ตลอดกาลนาน ก็สิ่งใดไม่ใช่ของใครนั้น คือ รูปไม่ใช่ของใคร จงละรูปเสีย รูปนั้นที่ละเสียแล้ว จักมี เพื่อประโยชน์เพื่อสุข ตลอดกาลนาน

^{๖๘} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๘๖/๕๒๕.

^{๖๙} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๘๖/๕๒๗.

^{๗๐} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/ ๑๘๖/๕๒๖.

ตัวอย่างที่สำคัญความซอ้นั้น ก็คือ หากหญ้า ไม้ กิ่งไม้และใบไม้ในวิหารเซตวันนั้นคน ฟังนำไป เผาเสีย หรือว่าทำตามปัจจัย ฟังมีความตำราย่างนี้ หรือว่า คนยอมนำไปเผาเสีย ซึ่ง เราทั้งหลาย หรือทำตามปัจจัย ความตำรานั้นไม่มีเลย ซอ้นั้น เพราะเหตุว่า สิ่งนั้นไม่ใช่ตนหรือ ของเนื่องด้วยตน สิ่งใดไม่ใช่ของใคร ก็จงละสิ่งนั้นเสีย สิ่งนั้นที่ละเสียแล้ว จักมีเพื่อประโยชน์ เพื่อสุข ตลอดกาลนาน ก็สิ่งอะไรไม่ใช่ใคร รูปไม่ใช่ใคร เสียงไม่ใช่ของใคร...

ความจริงแล้ว หากมองด้วยเหตุผล การเข้าใจกายที่เกิดขึ้น แต่ไม่ยึดมั่นถือมั่นใน กายนั้น เพราะมองเห็นทุกสิ่งด้วยสติระลึกรู้ จึงนำมาพิจารณาเพื่อถอนอัตตานุทิฏฐิด้วยกระบวนการ ธรรมที่ตัดกระแสทุกข์ ความทุกข์ย่อมไม่มี

ดังนั้น จึงขอยกพระพุทธานุญาตมาเปรียบเทียบให้เห็นประเด็นต่าง ๆ ของกระบวนการ ธรรมที่น่าจะเป็นประโยชน์และเข้าใจหลักการนั้น ๆ ว่า

“เมื่อบุคคลเห็นความเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมล้วนและความ สืบต่อแห่งสังขารล้วน ตามเป็นจริง ภัยก็ไม่มี เมื่อใด บุคคลเห็น ขันธ์โลกเสมอด้วยหญ้าและไม้ ด้วยปัญญา เมื่อนั้น บุคคลนั้นก็ไม่ ปรารถนาอะไรๆ อื่น นอกจากนิพพานอันไม่มีปฏิสนธิ”^{๗๑}

แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ที่มีความกังวลใจอะไรต่าง ๆ นั้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุยอมค้นหา รูปอย่างนั้น ตลอดถึงคติของรูปที่มีอยู่ ย่อมค้นหาเวทนา...ตลอดถึงคติของวิญญาณที่มีอยู่ เมื่อ ภิกษุนั้น ค้นหารูปตลอดถึงคติของรูปที่มีอยู่ เมื่อค้นหาเวทนา... ตลอดถึงคติของวิญญาณที่มีอยู่ แม้ความถือว่าเรา ว่าของเรา ว่าเรายอมมีก็ดี ความถือมั่นนั้นก็มิได้มีแก่ภิกษุนั้นๆ ด้วยเหตุนี้ จึง เชื่อว่า ความกังวล ย่อมไม่มี เพราะความเข้าใจในสภาพที่เป็นการปรุงแต่งสังขารธรรม ไม่ยึดมั่น ปล่อยวาง สลัดทิ้งซึ่งสิ่งที่เป็นปัจจัยปรุงแต่งต่าง ด้วยการรู้เห็นธรรมที่เกิดขึ้นตามเป็นจริง

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย จุฬนิตเทสนั้น มีภิกษุที่กล่าวถึงหลักธรรมอันประกอบด้วย ปฏิจัสสมุปันธรรมเป็นหลักป้องกันตนจากทุกข์และปัญหา ด้วยอาศัยสติเป็นเครื่องกั้นกระแส ปัจจัยนั้น เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีปรากฏเป็นในทุคคัมภีร์ในพระไตรปิฎก แต่ในที่นี้ ก็เป็นประเด็น สำคัญ ตัวอย่างที่พระพุทธองค์ตรัสตอบกับอชิตะนั้น จึงนำมาถ้อยยืนยัน ให้เห็นความสำคัญ กล่าวคือ

“กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น.
เรากล่าวธรรมเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านั้น

^{๗๑} ขุ.ม. (บาลี) ๒๗/๑๘๖/๕๒๘.

อันปัญญาย่อมปิดกันได้^{๗๒}

คำว่า กระแสเหล่าใดในโลก หมายความว่า กระแสเหล่านี้ใดที่พระพุทธองค์ตรัสบอกแล้ว เล่าแล้ว แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แต่งตั้งแล้ว เปิดเผยแล้ว จำแนกแล้ว ทำให้ตื่นแล้ว ประกาศแล้ว คือ กระแสตัณหา ทิฏฐิ กิเลส ทุจจริต อวิชชา ส่วนบทว่า ในโลก คือ ในอบายโลก มนุษยโลก เทวโลก ชนธโลก ธาตุโลก อายตนโลก จึงชื่อว่า กระแสเหล่าใดในโลก เมื่อระลึก คือ ความตามระลึก ระลึกเฉพาะสติ ความระลึก ไม่เลือนลอย ไม่หลงลืม สติ สตินทรีย์ สติ สัมโพชฌงค์ เอกายนมรรค ชื่อว่า สติ ในอุเทศว่า "สติ เตสํ นิวารณํ" นี้เรียกว่า สติ

สำหรับบทว่า เป็นเครื่องกัน หมายความว่า เป็นเครื่องกัน คือ เป็นเครื่องห้าม เป็นเครื่องป้องกัน เป็นเครื่องรักษา เป็นเครื่องคุ้มครอง จึงชื่อว่า สติเป็นเครื่องกันกระแสเหล่านั้น คำว่า เราย่อมกล่าวธรรมเป็นเครื่องกันกระแสทั้งหลาย ความว่า ย่อมบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื่น ประกาศ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องกัน คือ เป็นเครื่องห้าม เป็นเครื่องป้องกัน เป็นเครื่องรักษา เป็นเครื่องคุ้มครองกระแสทั้งหลาย

เพราะความที่มีการกล่าวถึงธรรมเป็นเครื่องกันกระแสทั้งหลายนั้น ทำให้ปรากฏเป็นชื่อของกระแสต่าง ๆ เหล่านี้ อันปัญญาย่อมปิดกันได้จากกระแสกิเลส จึงนำพระพุทธภาษิตที่ทรงตรัสเกี่ยวหลักธรรมนี้ไว้ว่า

“กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกันกระแสเหล่านั้น
เรากล่าวธรรมเป็นเครื่องกันกระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านั้นอัน
ปัญญาย่อมปิดกันได้”^{๗๓}

จากพระพุทธภาษิตนี้ เป็นหลักที่น่าจะนำมาซึ่งแนวทางที่ดี หากว่าทุกคนมีความเข้าใจอย่างแท้จริงในธรรมที่จะเป็นเหตุเกิดของกระแสด้วยปัญญา โดยอาศัยสติสัมปชัญญะมาเป็นตัวกำหนด เพื่อปิดกันไม่ให้สมุทัยปัจจัยธรรม...ที่ไม่มีประโยชน์ มาครอบงำได้ โดยอาศัยสติเป็นเครื่องกัน รักษา คุ้มครองตนให้พ้นจากกิเลส ตัณหา อวิชชา...จนพ้นจากสิ่งทั้งปวงด้วยดี

เนื่องจากการปฏิบัติต้องอาศัยสติ คือ ความระลึกรู้ที่เป็นเครื่องกำหนดกระแส ปฏิจจสมุปปันธรรมที่ประกอบด้วยกระแสโลกโดยความเป็นสิ่งว่างเปล่า เพราะว่า หากบุคคลไม่มองให้เห็นอย่างนั้น ย่อมประสบกับปัญหาอีกมากมายในการดำเนินชีวิตกับบุคคลทั่วไป ดังนั้นจึงปรากฏหลักที่เป็นแนวปฏิบัติตน เรื่องนี้มีพระพุทธดำรัสตรัสแก่โมฆราชว่า

^{๗๒} พ.จ. (บาลี) ๓๐/๔/๕๔.

^{๗๓} พ.จ. (บาลี) ๓๐/๕/๔๖.

โมฆราช ท่านจงเป็นผู้มีสติพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ถอนอัตตานุทิฏฐิเสียแล้ว พึงข้ามพ้นมัจจุราชได้ด้วยอุบายอย่างนี้. เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น ^{๗๔}

คำว่า โลก ในอุเทศว่า สุนฺณโต โลกํ อเวกขสฺสุ คือ นิรยโลก ตีรจฺฉานโลก ปิตติวิสยโลก มนุสยโลก เทวโลก ชนฺธโลก ธาตุโลก อายตนโลก โลกนี้ โลกอื่น พรหมโลกพร้อมทั้งเทวโลก...ซึ่งในเรื่องนี้ ได้มีภิกษุรูปหนึ่ง ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลก โลก ดังนี้ โลกนี้ เพราะเหตุเท่าไรหนอ เพราะคำที่ทูลถามนั้นทรงตรัสตอบว่า เรากล่าวว่าโลก เพราะเหตุว่า สิ่งนั้นย่อมแตก นั่นคือ จักขุแตก รูปแตก จักขุวิญญาณแตก จักขุสัมผัสแตก สุขเวทนาทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนามก็ดี ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย แม้เวทนานั้นก็แตก หูแตก...ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย แม้เวทนามก็แตก ธรรมมีจักขุ...ย่อมแตก เหตุนั้น เราจึงกล่าวว่า โลก...” ^{๗๕}

พระพุทธพจน์อีกอย่าง ที่ทรงตรัสถึงกรรมเก่านั้น อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว มีเจตนาเป็นมูลเหตุ พึงเห็นว่า เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ในกายนั้น อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมมนสิการโดยแยบคาย ด้วยดีเกี่ยวกับการเกิดกระแสปฏิบัติสมุปปาตนั้นว่า

“เพราะเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้ก็เกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป...* ก็เพราะอวิชชา นั้น ดับโดยสํารอกไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ...”*

จริงอยู่ หากบุคคลย่อมพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ ด้วยสามารถการพิจารณาเห็นสังขารโดยความเป็นของว่างเปล่า อย่างไร ใครๆ ย่อมไม่ได้แก่ณสารในรูป...รูปไม่มี แก่นสาร ไร้แก่นสาร ปราศจากแก่นสาร โดยสํารว่าความเที่ยงเป็นแก่นสาร โดยสํารว่าความสุขเป็นแก่นสาร โดยสํารว่าตนเป็นแก่นสาร โดยความเที่ยงโดยความยั่งยืน โดยความมั่นคง หรือโดยมีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมตา

อีกประการหนึ่ง เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญ โดยอาการ ๑๒

^{๗๔} ขุ.จ. (บาลี) ๓๐/๘๘/๓๐๙.

^{๗๕} ขุ.จ. (บาลี) ๓๐/๘๘/๓๑๒.

*ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๒๔/๕๔๓.

อย่าง คือ ย่อมพิจารณาเห็นว่า รูปไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวิต ไม่ใช่บุรุษ ไม่ใช่คน ไม่ใช่มาณพ ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ตน ไม่ใช่ของที่เนื่องกับตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่มีใครๆ ซึ่งบุคคลพิจารณาเห็นว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่ใช่สัตว์...จึงไม่มีใครๆ ประสบทุกข์เลย หากบุคคลพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญโดยอาการ ๑๒ อย่างนี้เป็นแน่แท้

ในอุทเทสนี้ มีข้อความที่พระสารีบุตรเถรได้นำเอาหลักพระพุทธพจน์มาแสดงไว้เป็นกระบวนการธรรมที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันที่เป็นเหตุแห่งปัญญาในการกำหนดปัจจัยธรรม ที่เป็นเครื่องอาศัยเกิดกระแสนิจสมุปปันธรรม ด้วยปัญญาในการกำหนดปัจจัย เป็นธรรมจัตติญาณ คือ ปัญญาในการกำหนดปัจจัยถึงสภาวะธรรมที่คงอยู่ กล่าวคือ

“อวิชชาเป็นเหตุเกิด เป็นเหตุให้เป็นไป เป็นเหตุเครื่องหมาย เป็นเหตุประมวลมาเป็นเหตุประกอบไว้ เป็นเหตุพัวพัน เป็นเหตุให้เกิด เป็นเหตุเดิม และเป็นเหตุอาศัยไปแห่งสังขาร ด้วยอาการ ๙ ประการ อวิชชาจึงเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นแต่ปัจจัย...แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย ดังนี้ เป็นธรรมจัตติญาณ”^{๗๖}

อย่างไรก็ตาม หากบุคคลมีปัญญาในการกำหนดปัจจัยในอดีต อนาคต อวิชชาเป็นเหตุเกิดและเป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งสังขารด้วยอาการ ๙ ประการนี้ อวิชชาจึงเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นแต่ปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย เพราะชาติเป็นเหตุให้เป็นไป เป็นเครื่องหมายประมวลมาประกอบไว้พัวพัน เป็นเหตุอาศัยเป็นไปแห่งชราและมรณะ เพราะชาติเป็นปัจจัย เกิดแต่ปัจจัย แม้ธรรมทั้งปวงนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่ปัจจัย จึงเป็นธรรมจัตติญาณ ฉะนั้น การกำหนดปัญญาในประเด็นแห่งปัจจัย เช่น

“อวิชชาเป็นเหตุ สังขารอาศัยเหตุเกิดขึ้น แม้ธรรมนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่เหตุ เป็นธรรมจัตติญาณ ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชาเป็นเหตุ สังขารอาศัยเหตุเกิดขึ้น แม้ธรรมนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่เหตุ เพราะมีปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า สังขารเป็นเหตุ วิญญาณเกิดขึ้นแต่เหตุ...”^{๗๗}

เพราะความเกิดขึ้นแต่เหตุ แม้ธรรมนี้ต่างก็เกิดขึ้นแต่เหตุแห่งปัญญาในการกำหนดปัจจัย คือ อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้ธรรมนี้ต่างก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น วิญญาณอาศัยสังขารเกิดขึ้น วิญญาณอาศัยปัจจัยเป็นไป...ชราและมรณะอาศัยชาติเกิดขึ้น สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะปัจจัย วิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปเกิดขึ้นเพราะปัจจัย...ชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย

^{๗๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๕/๗๐.

^{๗๗} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๖/๗๑.

แม้ธรรมนี้ ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัยที่เป็นหลักกระบวนสภาวะธรรม...มีคำกล่าวว่า

“กรรมภพก่อน”^{๗๘} คือ ความหลงเป็นอวิชชา กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ความพอใจเป็นตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ความคิดอ่านเป็นภพธรรม ๕ ประการในกรรมภพก่อนเหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในอุปัตติภพนี้ปฏิสนธิเป็นวิญญูณ ความก้าวลงเป็นนามรูป ประสาท ภาวะที่ผ่องใสใจ เป็นอายตนะ ส่วนที่ถูกต้องเป็นผัสสะ เสวยอารมณ์เป็นเวทนาในอุปัตติภพนี้ธรรม ๕ ประการในอุปัตติภพนี้เหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำไว้ในปุเรภพ ความหลงเป็นอวิชชา กรรมที่ประมวลมาเป็นสังขาร ความพอใจเป็นตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน ความคิดอ่านเป็นภพ...”^{๗๙}

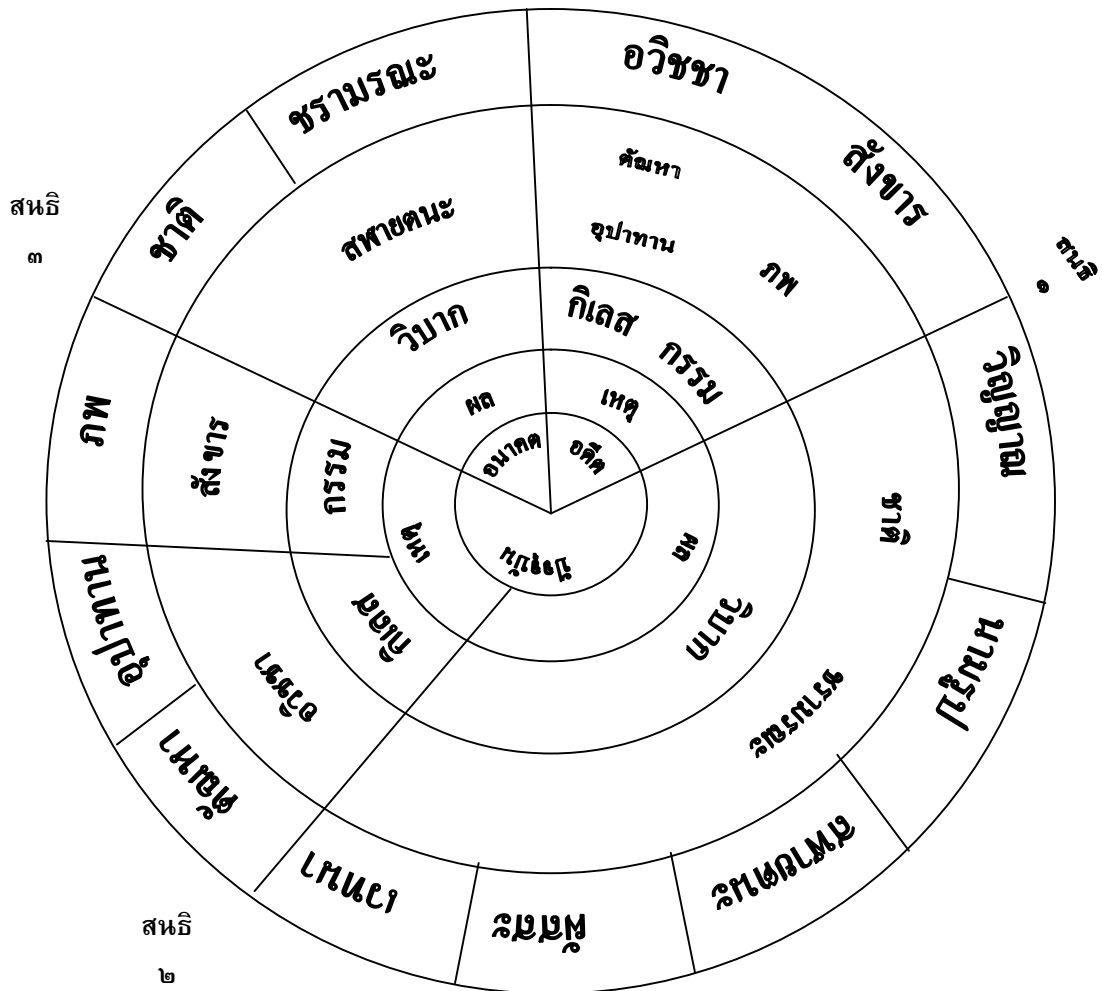
จากประเด็นนั้น ขอย้ำถึงความปรากฏแห่งสภาวะธรรมที่เกิดเพราะเหตุปัจจัยอาศัยอายตนะทั้งหลายในภพนี้สุตรอบ ธรรม ๕ ประการนั้น ในกรรมภพนี้ เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในอนาคต ปฏิสนธิในอนาคตเป็นวิญญูณ ความก้าวลงเป็นนามรูป ประสาทเป็นอายตนะ เพราะเหตุนั้น กายที่ถูกต้องเป็นผัสสะ ความเสวยอารมณ์เป็นเวทนา ในอุปัตติภพในอนาคตเหล่านี้ เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำไว้ในภพนี้

พระโยคาวจร ย่อมรู้ เห็น ทราบชัด แท่งตลอด ซึ่งปฏิจจสมุปบาท มีสังเขป ๔ กาล ๓ ปฏิสนธิ ๓ เหล่านี้ โดยอาการ ๒๐ ด้วยประการดังนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่า รู้ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่า รู้ชัด เพราะเหตุนี้ จึงควรกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจัยทั้งหมด เป็นธรรมจัตติญาณ คือความคงอยู่อย่างนั้นเอง

^{๗๘} ภพของจิตที่เป็นเหตุแห่งการกระทำโดยความไม่รู้

^{๗๙} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๗/๗๓.

ภาพที่ ๒ รวมปัจจัยเกิดแห่งกระบวนปฏิบัติสมุปบาททั้งหมด^{๔๐}

^{๔๐} อารมณจิตจะเกิดที่ตรงปัจจัยไหนก่อนก็ได้ ดูกระบวนธรรมทั้งหมดให้ครอบคลุมเหตุที่เกิดขึ้นของปัจจุสมุปบาทหรือหลักกฏปัจจัยตา ที่เป็นกระบวนแห่งปัจจัยที่อิงอาศัยให้เกิดทุกขนำไปสู่ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ทุกคน.

๒.๑.๓ พระอภิธรรมปิฎก

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษากระบวนการปฏิจนสมุปบาทที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิภังค์ว่าด้วยปัจจัยการแห่งสุดตันตภาชนีย ที่มีอยู่มาเปรียบเทียบดูเพื่อให้เห็นความเหมือนในบางประเด็น แต่ก็มีความต่างกันทางสำนวน ภาษา แล้วเกิดข้อเปรียบเทียบหลักปฏิจนสมุปบาท ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในสถานที่ และแก่น ตามกระบวนการธรรมต่าง ๆ เพื่อให้เห็นความเด่นชัด ความเข้าใจ จนสามารถบรรลุธรรมเป็นที่สุด ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ยกหลักปฏิจนสมุปบาทมาให้เห็นความต่าง ความเหมือน เพื่อการศึกษา นำไปสู่การปฏิบัติ ที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก ดังนี้

“ด้วยเหตุสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย... ในปัจจัยการเหล่านั้น อวิชชา เป็นความไม่รู้ทุกข์...* สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นปุณณาสังขาร...* อปุณณาสังขาร คือ อกุศลเจตนาเป็นกามาวจร อาเนญยาสังขาร คือ กุศลเจตนาเป็นอรุปาวจร กายสังขาร คือ กายสัญญาเจตนา เป็นกายสังขาร...* สภาวธรรมทั้งหมดเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย...”^{๔๑}

เพราะคำว่า ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้นั้น ได้แก่ความไปรวม ความมารวม ความประชุม ความปรากฏแห่งทุกข์ ย่อมมี ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่าความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เพราะเหตุแห่งปัจจัยธรรมที่สภาวธรรมนั้น ๆ อาศัยกันเกิด พร้อมด้วยการกำหนดรู้เป็นหลัก เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติให้เห็นผล

อีกอย่าง มีหลักที่ปรากฏอยู่ในหลักอภิธรรมมัตถก ปัจจยจตุกกะนั้น จึงนำมากล่าวและยกเป็นนัยต่าง ๆ เพื่อเป็นการแยกให้เห็นความหลากหลายซึ่งเป็นไปตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายของพระเถรจารย์ที่ทำการสังคายนาไว้ มีตัวอย่างดังต่อไปนี้

“ว่าด้วยอวิชชามูลกนัย คือ หมวดปัจจัยธรรมแห่งกฎปฏิจนสมุปบาทแห่งอวิชชาเป็นมูลเหตุ ที่มีสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญูณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย... ในปัจจัยจตุกกะ เหตุจตุกกะว่าด้วยอวิชชามูลกนัย มีสังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ ในสัมปยุตตจตุกกะ ว่าด้วยอวิชชามูลกนัย มีสังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา ในอัญญมัญญจตุกกะ ว่าด้วยอวิชชามูลกนัย มีสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย และว่าด้วยนัย ๘ มีสังขารมูลกนัย มีอวิชชาเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย...”^{๔๒}

จากประเด็นที่นำมาอ้างนี้ มีการใช้ภาษา สำนวน รวมถึงความหมายนั้นมีความต่างจากหลักปฏิจนสมุปบาทที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎกหรือแม้แต่หลักธรรมที่ปรากฏอยู่ในสูตรตันต

^{๔๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๒๕/๒๑๙. * เทียบหลักปฏิจนสมุปบาทในพระสูตรตันตปิฎก.

^{๔๒} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๔๓/๒๒๔.

ภาษณียวิภังค์อยู่บ้างเป็นบางส่วน ที่ผู้วิจัยนำมากล่าวไว้ก็เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นหลักการวิธีการในการศึกษาและประยุกต์ใช้ตามความเหมาะสมแก่ภาวะ สติปัญญา อื่นๆ ในประเด็นต่อไปนี้น่าจะดีและมีประโยชน์อยู่ จึงขอนำมากล่าวเสริมความให้ยิ่งขึ้น เพื่อให้มองเห็นความต่างจากที่อื่น หรือคัมภีร์อื่น กล่าวถึงการจำแนกเรื่องจิตเป็นไปในฐานต่าง ๆ กล่าวคือ

“หลักอกุศลนิเทศ อกุศลจิต ๑๒ อกุศลจิต ดวงที่ ๑ ปัจจัยเจตูกะ ว่าด้วยธรรมเป็นอกุศล เป็นอกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทวิภูมิมิรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดเกิดขึ้น ว่าสังขารเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย...ในปัจจัยการนั้น อวิชชา เป็นความไม่รู้ ความไม่เห็น... ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือโมหะ สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นการคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน เป็นจิต มโนมานัส หทัย ปันทร มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญานวิญญานชั้น มโนวิญญานธาตุที่สมกัน เรียกว่า วิญญานเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นเวทนาชั้น สัญญา สังขาร นั้นได้แก่ ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความปรากฏแห่งทุกข์...”^{๔๓}

เพราะฉะนั้น การสังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยในปัจจัยการนั้น อวิชชา เป็นความไม่รู้ ความไม่เห็น...และลืม คือ อวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นการคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน นี้เรียกว่าสังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย...ทั้งเป็นจิต มโน มานัส...อีกอย่าง เมื่อสังขารอันสัมปยุตด้วยอวิชชา เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย...

อีกอย่าง เมื่อสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย อวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย...ทำให้เกิดอกุศลจิตดวงที่ ๒-๓-๔ ซึ่งว่าด้วยธรรมเป็นอกุศล เป็นอกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทวิภูมิมิรูปเป็นอารมณ์...เพราะเมื่ออกุศลจิตดวงที่ ๕ ว่าด้วยธรรมเป็นอกุศล เป็นอกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทวิภูมิมิรูปเป็นอารมณ์...และอกุศลจิตดวงที่ ๖-๗-๘ ว่าด้วยธรรมเป็นอกุศล เป็นอกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทวิภูมิมิรูปเป็นอารมณ์...อีกอย่าง อกุศลจิตดวงที่ ๙-๑๐ ว่าด้วยธรรมเป็นอกุศล เป็นอกุศลจิต สหระคตด้วยโทมนัส สัมปยุตด้วยปฏิมะ มีรูปเป็นอารมณ์...อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ ว่าด้วยธรรมเป็นอกุศล เป็นอกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกิจจา มีรูปเป็นอารมณ์...มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น...อกุศลจิตดวงที่ ๑๒ ว่าด้วยธรรมเป็นอกุศล เป็นอกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุททัจจะ...

เนื่องจากกระบวนสภาวะธรรมแห่งปัจจัยธรรมที่ประกอบจิตที่เป็นอกุศลนี้ มีปัจจัย

^{๔๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๒๔๓/๒๒๖.

สภาวะธรรมอาศัยกันสัมพันธ์และลงตัวกับหลักปฏิจสุมุปาบท เพราะว่าหากมองกันในแง่ของภาษาธรรมหรือนามธรรมที่มาประกอบกับจิต อาศัยจิตเกิด เพื่อให้มองเห็นหลักธรรมที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกเป็นเรื่องที่อยู่ใกล้ตัวคน ซึ่งไม่ใช่เรื่องที่อยู่ไกลตัว อย่างที่หลายคนเข้าใจ เพียงแต่ว่า ลองหันมาพิจารณาดูศึกษาดู แล้วน้อมเข้ามาไว้ในใจ ส่วนรายละเอียดต่าง ๆ นั้น ฟังศึกษาและค้นคว้ารายละเอียดเพิ่มเติมในคัมภีร์วิวัฏฏ์ ว่าด้วยปัจจัยจากการวิวัฏฏ์...

อย่างไรก็ตาม ยังมีประเด็นอื่นอีก ฟังทราบในปัจจัยธรรม ๘ แห่งสภาวะธรรมที่เป็นกุศล มีกุศลนิเทศ กามาวจรกุศลจิต ๘ กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ ว่าด้วยธรรมเป็นกุศล เป็นกามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์...กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒-๓-๔ ว่าด้วยธรรมเป็นกุศล เป็นกามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์...กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕-๖ ว่าด้วยธรรมเป็นกุศล เป็นกามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์...กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๗-๘ ว่าด้วยธรรมเป็นกุศล เป็นกามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็นอารมณ์...รูปาวจรกุศลจิต ว่าด้วยธรรมเป็นกุศล เป็นโยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภาพ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน...รูปาวจรกุศลจิต ว่าด้วยธรรมเป็นกุศล เป็นโยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภาพ เพราะก้าวล่วงอาภิชฌาญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฌาน...โลกุตตรกุศลจิต ว่าด้วยธรรมเป็นกุศล เป็นโยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาอยู่...

จากกระบวนธรรมที่ปรากฏในพระอภิธรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เป็นทั้งกระบวนปฏิจสุมุปาบทและปฏิจสุมุปาบทที่เป็นกระแสนภาวะทางจิต ทำให้เกิดปัจจัยอาศัยและสัมปยุตเกี่ยวข้องกับกระบวนธรรมอื่น ๆ อีกมากมาย ทั้งเป็นหลักอธิบายสภาวะที่ทำให้ปัจจัยต่าง ๆ ทางจิต เพื่อกำหนดรู้ตามสภาวะที่เกิดของจิต ที่เป็นอกุศล กุศล อพยากฤต ทั้งที่เป็นสภาวะในโลกุตตระและโลกียะจิตนั้น ๆ

สรุป

จากการค้นคว้าหลักปฏิจสุมุปาบทที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกนั้น มีกระบวนปัจจัยธรรมที่ค้นคว้าต่าง ๆ มากี่เพื่อเป็นแนวทางให้เข้าใจและทราบถึงปฏิจสุมุปาบทที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า เป็นเรื่องยากและงายอย่างไรรั้น ในที่นี้จะขอยกเอาประเด็นและหลักการแสดงเกี่ยวกับปัจจัยสภาวะธรรมมากล่าวไว้เพียงย่อ พอเป็น

สังเขป กล่าวคือ “แรกตรัสรู้ ทรงมนสิการปฏิจสุมุปาบทเป็นอนุโลมและปฏิโลม ว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร...ซึ่งเป็นสายเกิดทุกข์ ส่วนสายดับทุกข์ก็ว่า เพราะอวิชชา นั้น ดับโดยไม่เหลือด้วยมรรค...”^{๔๔}

ในเรื่องกระบวนสภาวะธรรมอีกอย่างหนึ่งที่ดัดกระแสบรรพชิตไม่ควรเสพกามสุข ซึ่งเป็นธรรมอันเลวเป็นของชาวบ้าน ของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์และการประกอบความเหน็ดเหนื่อยแก่ตน เป็นความลำบาก ไม่ใช่ของพระอริยะหรือปฏิบัติทางสายกลาง ที่ไม่เข้าไปใกล้ที่สุดสองอย่างนั้นด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตา ญาณให้เกิดความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง ตรัสรู้ นิพพาน อีกอย่าง คือ หลักธรรมอย่างอื่นอีก ที่ลึกซึ่งเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยากสงบประณีต จะคาดคะเนเอาไม่ได้ รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ที่เป็นเหตุให้กล่าวชมเป็นจริงโดยชอบ ก็ธรรมเหล่านั้น คือ การกล่าวคำแสดงทักขิ

ก็บรรดาธรรมนั้น หากรู้ชัดว่า ฐานที่ตั้งแห่งทักขิ ผู้ถือ ยึดอย่างนั้น ย่อมมีคติ ภาพ เบื้องหน้า และย่อมรู้เหตุนั้น ทั้งรู้ชัดยิ่งกว่านั้น ทั้งไม่ยึดมั่นความรู้ชัด เมื่อไม่ยึดมั่น ก็ทราบความเกิดขึ้นความดับไป คุณและโทษของเวทนา กับทั้งอุปายเป็นเครื่องออกไปจากเวทนาตามความเป็นจริง จึงทราบความดับได้เฉพาะตน เพราะไม่ยึดมั่น จึงหลุดพ้น...ทั้งหมดนี้เป็นนัยสังเขปที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎก

สำหรับหลักปฏิจสุมุปาบทที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎกนั้น มีอยู่หลายแห่งที่พระสังคายนาจารย์ได้จารึก จำแนก แยกเป็นส่วนตามนิกายใน ๕ นิกายนั้น ในที่นี้จึงขอนำมากล่าวไว้เพื่อเป็นบทศึกษาและนำไปสู่การตีความ วิเคราะห์หลักการใช้ให้เกิดประโยชน์ เพราะทุกหลักธรรมต่างก็เป็นธรรมที่มีกระบวนธรรมที่อาศัยกันสัมพันธ์กัน และกันเพื่อนำไปสู่เป้าหมายสูงสุดด้วยกันทั้งนั้น คือว่า หลักธรรมทุกอย่าง เป็นปฏิจสุมุปาบทนั่นเอง คือธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นและดับไป กล่าวคือ

ในคัมภีร์ทุกนิกายใน ๕ นิกายนั้น ที่พระพุทธองค์ตรัสถึงสภาวะธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ยังมีธรรมอย่างอื่นอีก ที่ลึกซึ่งเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยากสงบ ประณีต จะคาดคะเนเอาไม่ได้ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตทำให้แจ้งด้วยปัญญา อันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ที่เป็นเหตุให้กล่าวชมตถาคตตามความเป็นจริงโดยชอบ ก็ธรรมเหล่านั้น คือ มีพวกหนึ่งกำหนดขั้นส่วนอดีต มีความเห็นไปตามขั้นส่วนอดีต ประการขั้นส่วนอดีต กล่าวคำแสดงทักขิ

อีกนัยอื่น เพราะทรงรู้ถึงสภาวะที่ทำให้เกิดจักขุ ญาณ ปรีชา ความรู้แจ้งชัด แสงสว่างว่าสมุทัย ๆ เหตุเกิดขึ้นพร้อม ๆ ได้เกิดขึ้นแล้วในธรรมทั้งหลายที่พระองค์มิได้ดับมาแล้ว

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑.

ในกาลก่อน ในฝ่ายนิโรธวารทรงพระดำริว่า “เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะย่อมไม่มี เพราะชาติดับ ชราและมรณะจึงดับ...

ส่วนที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกแห่งคัมภีร์วิภังค์ ว่าด้วยปัจจัยจากการวิภังค์หรือปฏิจาสมุปบาท กระบวนธรรมส่วนมากก็เหมือนกันกับที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ต่างแต่การตีความ อธิบายความ เพิ่มความหมายที่ยิ่งขึ้นไปในแต่ละประเด็นอีก เช่น เรื่องว่าด้วยจิตที่เกิดในฐานต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับกระบวนปัจจัยสภาวะธรรมแห่งปฏิจาสมุปบาท

๒.๒ ปฏิจาสมุปบาทในวิสุทธิมรรค

คัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ คัมภีร์สำคัญฝ่ายเถรวาทคัมภีร์หนึ่งในชั้นนวัฏฐกถา ปรากฏขึ้นเมื่อหลังพุทธปรินิพพานประมาณ ๔๕๖ ปี ราวพุทธศตวรรษที่ ๙ พระพุทธโฆสะอาศัยโบราณอรรถกถา ๓ คัมภีร์ เป็นหลักใหญ่ในการแต่ง อรรถกถา ๓ คัมภีร์ที่ว่านั้น คือ

๑. **มหาอรรถกถา** เป็นคัมภีร์ดั้งเดิมที่เคยผ่านการทำสังคายนาครั้งแรก อันมีพระมหากัสสปะเป็นประธานมาแล้ว และถูกถ่ายทอดเป็นภาษาสิงหลเมื่อสังคายนาครั้งที่ ๓ ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงส่งพระสาวกไปประกาศพระพุทธศาสนายังนานาประเทศ

๒. **มหาปัจจุรีอรรถกถา** แต่งขึ้นที่ประเทศลังกา

๓. **กुरुณทีอรรถกถา** แต่งขึ้นที่ประเทศลังกาเช่นกัน

อรรถกถาทั้ง ๓ คัมภีร์นี้จารึกไว้เป็นภาษาสิงหล ใช้เป็นคัมภีร์หลักในการแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคดังกล่าว วิสุทธิมรรค แปลว่า หนทางเดินของจิตใจเพื่อความผ่องใส ความบริสุทธิ์ผุดผ่องแผ้วของจิต ยกระดับจิตจากปุถุชนขึ้นสู่จิตของอริยชนถึงขั้นสูงสุด ดังเช่นจิตของพระอรหันต์ เป็นจิตสะอาด ฉลาดรอบรู้ และมีความสุขอย่างยิ่งตลอดกาล คือ จิตของพระอรหันต์ ท่าน ที่อยู่เบื้องบนพระนิพพาน

สำหรับปฏิจาสมุปบาทในทัศนะของพระพุทธโฆษาจารย์นั้น ก็กล่าวถึงกระบวนธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ที่ท่านนำมาอธิบายไว้ให้เห็นหลักธรรมทั้งหลายต่างโดยชั้นอายุตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจาสมุปบาท...เป็นภูมิแห่งปัญญาแล้วจำแนกเป็นกฎปฏิจาสมุปบาท และกฎปฏิจาสมุปบันธรรมทั้งหลาย ที่รวมเข้าไว้ในความหมายแห่งปัจจัย

เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวถึงลำดับแห่งการสังวรธรรมาปฏิจาสมุปบาทและปฏิจาสมุปบันธรรมทั้งหลายในธรรมนั้น มีอริยชา...พึงทราบว่ “ข้อปฏิจาสมุปบาท เป็นอันดับแรก”^{๔๕}

^{๔๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๗๐/๑๖๖.

จริงอยู่ คำนี้ ที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ คือ ปฏิจจสมุปบาท เช่น สังขารมีเพราะปัจจัย คือ อวิชชา...ความเกิดขึ้นแห่งทุกขนั้น เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”^{๕๖}

ส่วนธรรมทั้งหลายมีชรามรณะ...พึงทราบว่าชื่อ ปฏิจจสมุปบันธรรม จริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า “ก็ปฏิจจสมุปบันธรรมทั้งหลาย คือ ชรามรณะ เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นปฏิจจสมุปบัน (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้น มีความเสื่อม มีความคลาย มีความดับไปเป็นธรรมตา ชาติ...อวิชชาเป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นปฏิจจสมุปบัน เป็นธรรมมีความสิ้นไปเป็นธรรมตา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมตา มีความคลายไปเป็นธรรมตา มีความดับไปเป็นธรรมตา เรียกว่า ปฏิจจสมุปบันธรรม”^{๕๗}

ส่วนความหมายสังเขป ในปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปบันธรรม ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบที่ชื่อ ปฏิจจสมุปบาท เพราะธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ พึงทราบว่าชื่อปฏิจจสมุปบันธรรม มีคำถามว่า ข้อนี้อันจะพึงทราบได้อย่างไร พึงแก้ว่า

“ข้อนี้ ทราบได้โดยพระดำรัส จริงอยู่ เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทในพระสูตร ว่า ด้วยการแสดงปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปบันธรรมไว้ ว่า ก็ปฏิจจสมุปบาท คือ ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติเพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม ชาติ นั้น ธรรมจิตตา คือ ความตั้งอยู่แห่งธรรมดานั้น ธรรมนิยามตา คือ ความแน่นอนแห่งธรรมดานั้น อิทัปปัจจยตา คือ ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ นั้น ก็คงตัวอยู่นั้น ตถาคตมารู้ถึงชาตุนั้นเข้า ครั้นรู้ถึงเข้าแล้วจึงบอกจึงแสดงจึงบัญญัติแต่งตั้งเปิดเผยจำแนกออกทำให้ง่ายขึ้น จงดูเถิด...” เพราะเหตุนี้ มีพระดำรัสตรัสย้ำอีกว่า “ชรามรณะ มีเพราะปัจจัยคือชาติ ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ...สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา เพราะความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลายก็ตาม...จำแนกออกทำให้ง่ายขึ้น จงดูเถิด...” อีกอย่างทรงตรัสว่า “สังขารทั้งหลายมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา ตถตา คือ ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น อย่างนี้ อวิตถตา คือ ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างนั้น อย่างนี้ อนัญญตถตา คือ ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น อย่างนี้ อิทัปปัจจยตา คือ ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ อย่างนี้ ในธรรมนั้น นี้เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท...”^{๕๘}

ส่วนกลุ่มนี้ เป็นปัจจัยของกลุ่มธรรมแห่งเหตุนี้ กลุ่มเหตุนี้ได้ชื่อ ตปปัจจัยะ เพราะความที่กลุ่มเหตุเป็นตปปัจจัยะนั้น แม้กลุ่มเหตุนี้ ก็พึงทราบว่า

^{๕๖} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑/๑.

^{๕๗} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๑.

^{๕๘} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๕๗๑/๑๖๗.

“พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกปฏิจจสมุปบาทเหมือนกัน โดยโวหารแห่งผล ดังเช่นในทางโลก ก้อนน้ำอ้อยอันเป็นปัจจัยแห่งเสมหะ เขาเรียกกันเสียว่า ก้อนเสมหะและเหมือนอย่างในทางศาสนา ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อันเป็นปัจจัยแห่งความสุข ท่านก็กล่าวเสียว่า ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นสุข”^{๘๙}

ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทได้ทรงวางไว้โดยนัยแห่งปัจจัยที่อิงอาศัยกันเกิด เช่น อวิชชาปจฺจยา สงฺขาร... สังขารมีเพราะปัจจัยคืออวิชชา...

อีกประเด็นหนึ่ง ก็เมื่อพระพุทธโฆษาจารย์จะทาสังวรณนาความแห่งแบบที่ทรงวางไว้นั้น ลงสู่วิภวาทิแล้วไม่กล่าวต่อ อาจารย์ทั้งหลายไม่ตั้งลงสู่สัทสมัย คือ ไม่ยึดแต่ความรู้ฝ่ายตน ไม่ขึ้นคร่อมปรสมัย คือ ไม่หมิ่นความรู้ฝ่ายอื่น ไม่ค่านในพระสูตร แต่อนุโลมตามพระวินัยมองดูมหาปเทศไว้ ชี้อรรถ คือ บาลี ได้ ถูกต้อง ถือเอาอรรถ คือความอธิบายแห่งบาลีนั้นได้ไม่ผิด และยกเยื้องอรรถนั้นนั้น อธิบายไปโดยบรรยายอื่นอีกก็ได้ จึงควรทำอรรถสังวรณนาได้

อนึ่ง โดยปกติอรรถสังวรณนาแห่งปฏิจจสมุปบาท ก็ทำยากอยู่แล้วดังโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ สัตว์ ปฏิสนธิและปัจจัยการนี้
เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงด้วย ดังนี้^{๙๐}

ตามข้อความที่กล่าวนี้ เป็นหลักปฏิจจสมุปบาทที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยเริ่มที่ความหมายของคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้นำมาเรียบเรียงเพื่อเป็นการตีความ อธิบายกระบวนการธรรมให้ปรากฏในเชิงความหมาย โดยอ้างอิงพระพุทธพจน์ที่ทรงตรัสไว้ในที่ต่าง ๆ มาเป็นข้อเปรียบเทียบเป็นแบบอย่างในการอธิบาย

ส่วนทัศนะในปัจจัยการ การจำแนกโดยปัจจัยและปัจจัยอาศัย ที่เป็นเครื่องชี้วัดความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องราวด้วยปฏิจจสมุปบาท ซึ่งปรารภกระบวนการสมภาวธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในพระไตรปิฎก อีกอย่าง ในส่วนความหมายที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้กล่าวนั้น ก็มีประเด็นที่สำคัญ กล่าวคือ หลักธรรมที่เป็นปัจจัย คือ ปฏิจจสมุปบาท และธรรมที่เกิดเพราะปัจจัย คือ ปฏิจจสมุปปັນธรม...

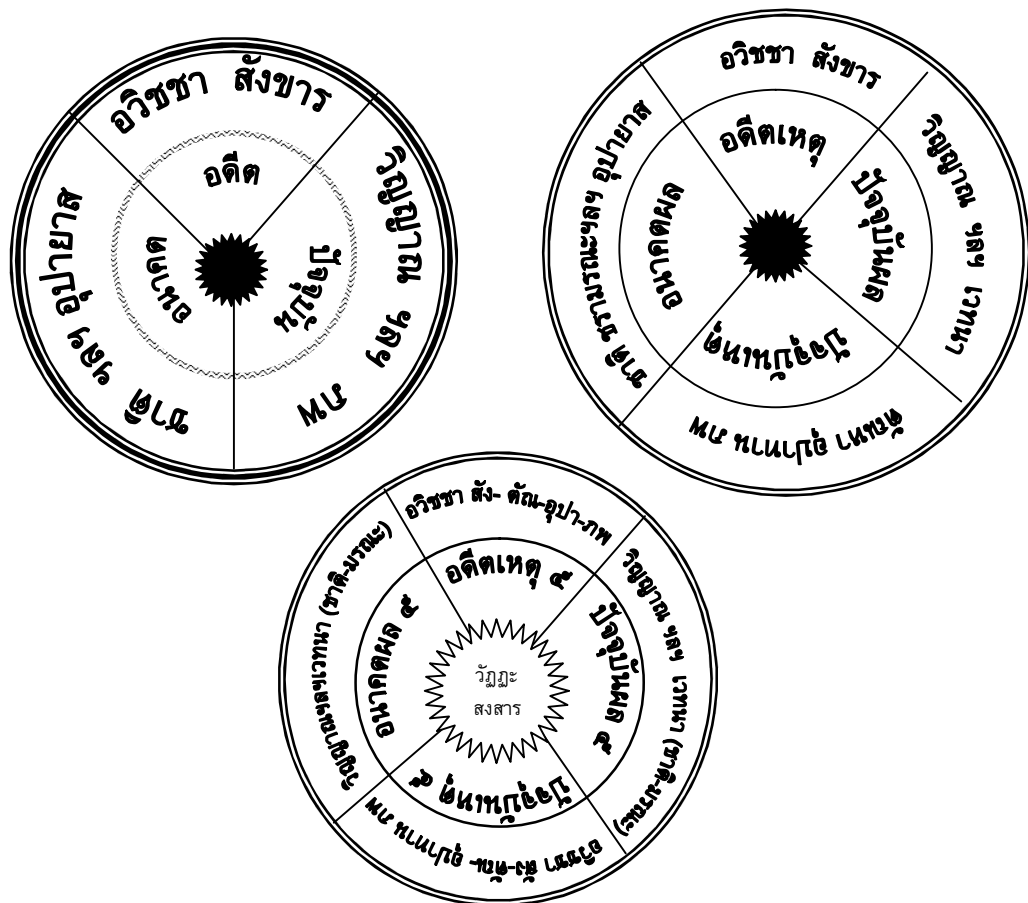
อย่างไรก็ตาม จากผลที่ได้ศึกษาค้นคว้าข้อมูลต่าง ๆ มานั้น ผู้วิจัยพบประเด็นหลักในการแสดงกฎปฏิจจสมุปบาท คือ ในด้านเนื้อหา ภาษา สำนวนและความหมายที่ทรงแสดงไว้

^{๘๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๗๗/๑๗๐.

^{๙๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๘๑/๑๗๒.

ในหลักที่เป็นสาเหตุเกิดและดับทุกข์ มีปรากฏเป็นประเด็นต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกนั่นเอง ส่วนการค้นคว้าในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ขอกล่าวในสองประเด็น คือ เป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติ ก็นำมากล่าว และที่ไม่เป็นประโยชน์นั้น ผู้วิจัยไม่ขอนำมากล่าววิจารณ์ในที่นี้ ที่กล่าวนำมาเป็นเพียงบทศึกษาการตีความและการอธิบายความเท่านั้น

ภาพที่ ๓ วัฏจักรแห่งปัจจัยการ^{๔๐}

^{๔๐} กระบวนปัจจัยที่อาศัยเหตุปัจจัยอื่นแล้วเกิดต่อเรื่อยไปไม่มีจุดเริ่มต้น แล้วแต่จะจับตรงประเด็นไหนก่อน.

บทที่ ๓

การตีความของพุทธทาสภิกขุ

ในบทนี้จะศึกษาทัศนะการตีความปฏิจจสมุปบาท โดยเน้นการศึกษาประเด็นหลัก การตีความทางภาษา แล้วนำมาใช้ในการตีความหมาย อธิบายความหมาย และให้ทัศนะเป็นหลักข้อเท็จจริง เพื่อเปรียบเทียบวิธีการที่พระพุทธองค์ตรัสแสดงไว้ในพระไตรปิฎก มีทัศนะวิจารณ์ของพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับพระพุทโธบายจารย์ ตลอดจนประเด็นการตีความและอธิบายรายละเอียดอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการวิจัยนี้

๓.๑ วิจารณ์พระพุทโธบายจารย์

บทนี้ เป็นเพียงทัศนะวิจารณ์เรื่องปฏิจจสมุปบาทที่พุทธทาสภิกขุไม่เห็นด้วยกับการอธิบายปฏิจจสมุปบาท ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชั้นนอรรถกถาและฎีกา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรคปกรณ์ ซึ่งได้อธิบายในลักษณะที่ไม่ก่อให้เกิดการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ในชีวิตปัจจุบันนี้

สำหรับทัศนะนี้ ได้วิจารณ์เรื่องที่พระพุทโธบายจารย์ได้อธิบายประเด็นต่าง ๆ ที่มีประโยชน์ไว้หลายสิบหลายร้อยเรื่องเช่นกัน แต่เรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ พุทธทาสภิกขุไม่เห็นด้วย ผู้วิจัยจึงยกเอามาเป็นเหตุผล สำหรับประกอบการอธิบายวิจารณ์เท่านั้น เนื่องจากคำอธิบายบางประเด็นมีปรากฏอยู่ในรูปแบบที่เป็นอาตมฉัน ในศาสนาพราหมณ์

หากพิจารณาแล้วและทราบว่า พระพุทโธบายจารย์นั้น ท่านทำ พูดอะไร แล้วเป็นประโยชน์ ก็ถือว่า ถูกหลักดับทุกข์ แต่อะไรไม่เป็นประโยชน์ก็ถือว่า ผิด โดยส่วนมากก็เห็นว่า ท่านมีความรู้ และมีประโยชน์มากที่สุด

แต่อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่ทำให้ตั้งข้อสังเกต ซึ่งเป็นเพียงแต่ตั้งข้อสังเกตเท่านั้นว่า ท่านนั้นเป็นพราหมณ์โดยกำเนิด เป็นเลือดเนื้อเชื้อไขของพราหมณ์ จบไตรเพท มีวิญญูญาณอย่างพราหมณ์แล้วจึงมาบวชในพุทธศาสนา ซึ่งบรรดานักโบราณคดีก็ถือว่า

“ท่านเกิดทางอินเดียได้ มิใช่ชาวมคธ บางพวกดึงท่านมาเป็นมอญก็มี ไม่เหมือนในอรรถกถาที่ถือว่า ท่านเป็นชาวมัชฌิมประเทศ ท่านเป็นพราหมณ์โดยเลือดเนื้อ แล้วมาเป็นพระอรหันต์ในพุทธศาสนา” แล้วถ้าเกิดไปอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธให้กลายเป็น

พราหมณ์อย่างนี้ มันยังสมเหตุสมผล หากท่านเผลออกไป ข้อนี้นี้จะว่า อย่างไรก็ต้องพูดอย่างที่เรียกว่า ขอฝากไว้ให้ท่านผู้มีปัญญาพิจารณาดู”^๑

ส่วนข้อความที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายอะไร ๆ ในพุทธศาสนาหลักกลายเป็นพราหมณ์อย่างนี้ มันมีอยู่หลายเรื่อง โดยเฉพาะเรื่องโลก หรือโลกวิทู ซึ่งเป็นพระพุทธรูปหนึ่ง ท่านอธิบายโลกแบบโลกอย่างพราหมณ์ไปหมด ตามที่เขาพูดกันอยู่ก่อนแล้ว ไม่อธิบายโลกอย่างที่พระพุทธเจ้าอธิบายโลกไว้นั้น ตัวอย่างเช่น

“โลกก็ดี เหตุให้เกิดโลกก็ดี ความดับสนิทแห่งโลกก็ดี ทางให้ถึงความดับสนิทแห่งโลกก็ดี ตถาคตได้บัญญัติไว้ในร่างกายที่ยาวประมาณวาหนึ่ง ที่ยังเป็น ๆ ที่มีสัญญาและใจ ข้อนี้นี้มีความหมายว่า ในร่างกายนั้นมีทั้งโลก มีทั้งเหตุให้เกิดโลก มีทั้งความดับสนิทแห่งโลก ทางให้ถึงความดับสนิทแห่งโลก คือ พรหมจรรย์ทั้งหมดเป็นอยู่ มีชีวิต มีความรู้สึกปกติ พระพุทธเจ้าทรงเป็นโลกวิทู เพราะรู้โลกอันนี้ คือ อริยสัจจ์ทั้งสี่...”^๒*

แต่พระพุทธโฆษาจารย์ไม่ได้อธิบายอย่างนี้ คือ อธิบายโลกอย่างที่เป็น “โอกาสโลก” ^๓ เหมือนที่ได้ยินได้ฟังเรื่องปรัมปราในไตรภูมิพระร่วงนั้น ซึ่งเป็นเรื่องราวของพราหมณ์ เช่นว่า โกลกลม โลกแบนเท่าไร...พออธิบายถึงสัตว์โลก ก็ว่า สัตว์ทั้งหลายมีอินทรีย์ต่างกัน มีรูปในนัยน์ตาน้อยบ้างมากบ้าง ไม่มีโลกอริยสัจจ์สี่*

พอถึงสังขารโลก ก็ว่า พระพุทธองค์ทรงทราบเรื่องนามรูป เวทนา อาหาร...ในเรื่องอริยสัจจ์สี่ที่อธิบายโลกครบทั้ง ๔ ความหมาย แต่อธิบายเป็นพราหมณ์เสียเป็นส่วนใหญ่ ที่สำคัญไม่เห็นด้วยกับคำอธิบายเรื่องปัจจุสมุปบาท เหตุผลนี้ มิใช่เรื่องสภาวะธรรมที่ครอบ ๓ ชาติแล้ว ซึ่งมีเหตุผลมากกว่า สำหรับเหตุผลแรกนั้น เป็นภาษาคน และประการที่สองเป็นภาษาธรรม แต่ปัจจุสมุปบาทไม่ใช่ภาษาคน แต่เป็นภาษาธรรม เช่น

“พระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วจะต้องสิ้นพระชนม์ได้ทันโพธิ์นั้น พอวิชาดับสังขารดับวิญญานดับ นามรูปดับ ก็ตายที่ตรงนั้นเอง แต่พระองค์ยังอยู่ต่อไปอีก ๔๕ ปี สอนธรรมอยู่เพียงแต่ใช้ภาษาคนสอนภาษาธรรม จนพ้นจากความยึดมั่นในความเป็นคน...”^๔

^๑ พุทธศาสนิก, ปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗.), หน้า ๖๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗. * พุทธศาสนิกผู้ตีความว่า โลก ให้เป็นไปตามกระบวนการอริยสัจสี่ มีเกิด ดับ...

^๓ กล่าวถึงพระพุทธองค์ตรัสรู้ซึ่งโลกทั้ง ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลกและโอกาสโลก สังขารโลกนั้นได้แก่กุศลและอกุศลสัตว์โลกนั้นได้แก่สรรพสัตว์อันมีอวิชชาศรัยต่าง ๆ โอกาสโลกนั้น ได้แก่ แผ่นดินแผ่นฟ้า สมเด็จพระศาสดาตรัสรู้ในโลกทั้ง ๓ ฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า โลกวิทู.

^๔ พุทธศาสนิก, ปฏิจจสมุปบาท หลักอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๔๘.

การตรัสรู้ของพระพุทธองค์นั้น ท่านตีความโดยภาษาธรรม เป็นนามธรรมกล่าวถึงความเกิดดับทางจิตใจ หรือดับกิเลสทางจิตใจ แต่ถ้าดับทางร่างกายนั้น ก็คือ ดายเข้าโลง หรือถูกเผาไหม้เอง เหตุนั้น จึงไม่สามารถดับทุกข์ ล้นกิเลสได้ ซึ่งภาษาคน คือ ดับทางร่างกาย วิญญาณล่องลอยไปเป็นผี รับกรรมดี กรรมชั่ว สุขทุกข์ต่าง ๆ นานา ซึ่งในทางตรงกันข้ามสำหรับภาษาธรรมนั้น คือ ดับกิเลส เพลิงทุกข์ ทางจิตใจ ที่เกิดทุกขณะที่ความคิดเกิดดับ เพราะสัมผัสทางอายตนะกระทบกัน เช่น ดากระทบรูป เกิดจักขุวิญญาณ เมื่อรวมทั้งสามประการนั้น จึงเรียกว่า ผัสสะ แล้วชอบใจ ไม่ชอบใจ เป็นทุกข์เพราะความยึดมั่นถือมั่นในผัสสนั่นเอง

พุทธทาสภิกขุได้พยายามค้นคว้า ต่อมาตลอดเวลาหลายสิบปีนี้ ทำให้ได้พบหลักปฏิจจนสมุปปาตในลักษณะอย่างนี้ คือ ลักษณะที่อยู่ในขอบเขตที่เราควบคุมได้ ปฏิบัติได้ มีสติกำหนดถูกต้อง ป้องกันได้ทันควัน ในขณะที่อารมณ์ไม่ดีมากระทบ เป็นเรื่องปฏิจจนสมุปปาตที่มีประโยชน์ที่เป็นหลักของการปฏิบัติ ถ้าถามว่า การปฏิบัติเพื่อดับทุกข์...ไม่มีคำตอบอย่างอื่นนอกจากว่า มีสติกำหนด เมื่อมีอารมณ์มากระทบอย่าปล่อยสติ อย่าให้อวิชชามาปรุงแต่งสังขาร...ชนิดที่จะเป็นทุกข์อยู่ ในขณะที่ดำเนินชีวิตในปัจจุบันที่ยังมีลมหายใจอยู่

ในพระไตรปิฎกมีการแสดงหลักปฏิจจนสมุปปาตไว้หลายประเด็น เมื่อศึกษาดูแล้วสามารถที่จะจับประเด็นใด มาแสดงก่อนก็ได้ เพราะแล้วแต่ว่า จะมองในแง่ไหน ปัญหาเกิดตรงไหน ก็ดับตรงนั้น ทุกสิ่งที่เป็นเหตุปัจจัยอาศัยกัน เชื่อมโยงกันไปอย่างเป็นเหตุเป็นผลต่อเนื่องสัมพันธ์กัน หากว่า เมื่อกล่าวถึงเรื่องวิภูฏจักร หรือการเวียนวนทั้งในแง่รูปธรรมและนามธรรม หรือสสารและอสสารวัตถุ...ตามแต่มุมมองหรือทัศนะแต่ละบุคคลจะมองกัน ถ้ามองแล้ว มีความหลุดพ้นแห่งความทุกข์นั้น น่าจะเป็นเรื่องที่ควรจะศึกษาและเอาใจใส่

๓.๒ การตีความของพุทธทาสภิกขุ

สำหรับหลักปฏิจจนสมุปปาตในฐานะอทิปปัจจยตานัน เป็นทัศนะที่นำมาเพื่อเป็นบทศึกษาเกี่ยวกับหลักปฏิจจนสมุปปาตให้ปรากฏและทราบกระบวนการเกิด-ดับของทุกข์ ซึ่งแสดงความจริงตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยอาศัยกันเกิดขึ้น มีสภาวะดำรงอยู่และดับไป มีประเด็นสำคัญเพื่อแสดงกระบวนการสภาวะธรรม หลักอทิปปัจจยตา ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้ชี้ประเด็นและตีความว่า

“เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ...”^๕ ท่านเน้นย้ำการอธิบายถึงเนื้อหาสาระในหลายประเด็น โดยตรงและโดยอ้อมถึงหลักธรรมนี้ เพื่อแสดงให้เห็นหลักปฏิจจนสมุปปาตธรรมที่สำคัญเพื่อแสดงภาวะความเป็นทุกข์แล้วมุ่งไปสู่การดับทุกข์ และเน้นกระบวนการสัมพันธ์ทั้งหมดของคำสอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎก กล่าวคือ

^๕ อิมสฺมี สติ อิทํ โหติ อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุณฺหติ. ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๔/๓๓.

“มันเป็นหัวใจของหลักปฏิจสมุปปาต ซึ่งเป็นกระบวนการเกิด-ดับของทุกข์ หรือมีความมุ่งหมายที่จะแสดงความเกิด-ดับของทุกข์นั้น คำว่า ทุกข์ มีความสำคัญและมีบทบาทมาก แม้ในหลักธรรมสำคัญ เช่น ไตรลักษณ์ และอริยสัจสี่...”^๖

การตีความ หรือชี้ประเด็นหลักอทิปปัจจยตาอย่างนี้ มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในคำ และความหมายคำว่า ทุกข์นั้น เป็นองค์ประกอบ ซึ่งเป็นการยกให้เห็นจุดประสงค์หลัก ในคำสอนทางพระพุทธศาสนาทีเดียว ซึ่งอาจอ้างพุทธดำรัสต่อไปนี้เป็นตัวอย่าง เช่น

“อุทายี ผู้ใดระลึกขันธ์ที่เคยอยู่มาก่อนได้ต่างๆ มากมาย ผู้นั้น จึงควรถาม ปัญหาเกี่ยวกับเราในเรื่องหนหลัง หรือเราจึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหลังกับผู้นั้น ผู้นั้น จึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหในเรื่องหนหลัง หรือจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญหในเรื่องหนหลัง ผู้ใดเห็นสัตว์ทั้งหลาย ทั้งที่จุติอยู่ ทั้งที่อุปติอยู่ ด้วยทิพยจักขุ ผู้นั้น จึงควรถามปัญหากับเรา ในเรื่องหนหน้า หรือว่า จึงควรถามปัญหาในเรื่องหนหน้ากับผู้นั้น ผู้นั้น จึงจะทำให้เราถูกใจได้ด้วยการแก้ปัญห ในเรื่องหนหน้า หรือเราจึงจะทำให้ผู้นั้นถูกใจ ได้ด้วยการแก้ปัญห ในเรื่องหนหน้า ก็เรื่องหนก่อนนั้น งดไว้ เรื่องหนหน้า กังดไว้เถิด เราจักแสดงตัวธรรมแก่ท่าน เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ...”^๗

อย่างไรก็ตาม การอธิบายและตีความหมายหลักธรรมนี้ไว้หลายนัย ที่เป็นสำนวน ภาษามคธ เช่นว่า การดับทุกข์ และอยู่อย่างไม่มีทุกข์ของพระอรหันต์ เป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ ตั้งแต่ชีวิตปัจจุบันนี้ แล้วไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อน ไม่มีชาติ ไม่มีชรา มรณะ...ในอนาคตชาติ โสกะ ปรีทนะ...ไม่มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้วงจรปฏิจสมุปปาตในการเกิดทุกข์ หรือดับทุกข์ก็ดี จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้ ครบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า

เมื่อเข้าใจวงจรที่เป็นไปอยู่ในชีวิตปัจจุบันดี ก็จะเข้าใจวงจรในอดีต อนาคตได้เอง จากคำที่กล่าวนี้ เป็นประเด็นสำคัญเพื่อให้ทราบการตีความตามทัศนะของพุทธศาสนิกชนว่า ท่านมองพระไตรปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรคอย่างไรบ้าง สำหรับพระไตรปิฎกนั้น ท่านได้แปล แต่งเป็นคัมภีร์ธรรมโมฆะตามทีผู้วิจัยค้นคว้าหลักปฏิจสมุปปาตจากพระโอษฐ์นั้น ท่านก็ไม่ได้วิจารณ์ประเด็นนี้ไว้ ส่วนมากก็เพียงแปลและอธิบายความไว้ท้ายบทเท่านั้น แต่สำหรับวิสุทธิมรรคนั้น ท่านนำมาวิจารณ์และยกประเด็นแบบข้ามภพข้ามชาตินั้น มาอธิบาย

^๖ พุทธศาสนิกชน, อทิปปัจจยตา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๒๕), หน้า ๔๕๙.

^๗ ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๓๑/๑๓๕๕.

สำหรับเนื้อหาที่ค้นคว้าในวิสุทธิมรรคนั้น ก็ขอยกตัวอย่างประเด็นหนึ่ง เช่น เรื่องอาการ ๒๐ ตามแบบวิสุทธิมรรค คือ อดีต เหตุโย ปญจ อิทานิ ผลปญจกั อิทานิ เหตุโย ปญจอายุตี ผลปญจกั หมายความว่า มีอดีตเหตุ ๕ คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ มีผล ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นปัจจุบัน มีเหตุ ๕ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็นปัจจุบันเหตุ และผล ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา...”^๔

สำหรับตัวอย่างที่ปรากฏในวิสุทธิมรรคนั้น เมื่อมองด้วยเหตุผลทางภาษาและการใช้ประโยชน์ มีประเด็นแยกการใช้ประเภทของจิตตามภาษา ด้วยภาษาคน ภาษาธรรม กล่าวคือ

หนึ่งภาษาธรรม หมายถึง การแยกตามประเภทของจิต คือ มีเหตุ ย่อมเกิดผล ผลจะเกิดขึ้นได้ต้องมาจากเหตุ ตามภาวะจิตที่เกิดจากขณะหนึ่งไปสู่อีกขณะหนึ่งเป็นเหตุเป็นผลด้วยกัน เช่น เหตุ ๕ เกิด ผล ๕ ก็เกิด และเหตุขณะเกิด ผลขณะ ๕ ต่อมาก็เกิด-ดับ ๆ ๆ นี่คือการตีความตามภาษาธรรม

สองการตีความเป็นภาษาคน ตามที่คนทั่วไปพูดกัน ก็คงพูดว่า อดีตเหตุ ๕ หมายถึง เหตุก่อนการเกิดทางร่างกาย ทางเนื้อหนังนั้นว่า มาเกิดเป็นคนเพราะไม่รู้ มีชีวิตอยู่ก็ไม่รู้ ตายไปก็ไม่รู้...ถ้าเช่นนั้น จะมีชีวิตอยู่นานทำไม ถ้าไม่รู้คุณค่าทางศีลธรรมและสัจธรรม คงไม่มีประโยชน์อะไร หากไม่มีผลในปัจจุบัน แต่ก็มีประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจ และเปรียบเทียบดูทางภาษากับพระพุทธดำรัส ที่ทรงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลจงใจ กำหนดจดจ่อ ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อให้วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณตั้งมั่นแล้ว เมื่อวิญญาณเจริญขึ้นแล้ว การบังเกิดในภพใหม่ ต่อไปจึงมี เมื่อบังเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมมีได้อย่างนี้”^๕

จากพระดำรัสที่ตรัสนี้ มีคำว่า วิญญาณดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ วิญญาณตั้งมั่นเจริญขึ้น การบังเกิดภพใหม่ ชาติ...จึงมีต่อไปและมีความทุกข์ ในการแสดงปฏิจลสมุปบาทแนวนี้ ต้องเข้าใจในภาษาเป็นพิเศษ และไม่ทิ้งความหมายเดิม การอธิบายนั้นควรทำความเข้าใจอีกเพื่อวางประเด็นพื้นฐานทางความเข้าใจ และเพื่อประโยชน์ในการเปรียบเทียบทัศนะต่อไป

หากฟังแค่คำว่า ภพใหม่ อาจไม่ใช่ตายทางร่างกายแล้วไปเกิดภพใหม่ตามภาษาคน แต่ถ้าเป็นภาษาธรรมก็เพียงความเกิดดับของจิต มี เป็นขณะ ขณะเท่านั้น เพราะคำอธิบายเรื่อง

^๔ วงศ์ ชาญบาลี, พระวิสุทธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ, ๒๕๒๕), หน้า ๖๒๒.

*หมายถึง เหตุ เกิดผล สนธิสืบต่อกันไปเรื่อย ๆ เป็นขณะจิตเกิดดับ หรือกำหนดเวลาเกิดดับของจิต.

^๕ ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๔๗/๒๘๕.

นี้มีความละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางพิสดาร เป็นเรื่องเพื่อการศึกษาปฏิบัติ และก็นำแนวทางวิชาการโดยเฉพาะ เพื่อพิสูจน์ให้เห็นผลตามที่ทรงตรัสไว้ด้วย

สำหรับผู้ที่จะศึกษา ต้องอาศัยพื้นฐานความรู้ทางธรรมะ และศัพท์วิชาการทางภาษาบาลีให้มาก ซึ่งมีคัมภีร์ที่แสดงไว้ เป็นเรื่องจำเพาะที่จะศึกษาได้โดยตรงอยู่ ที่นี้ ขอแสดงหลักไว้พอสรุปให้มองเห็นเป็นหลักอย่างย่อและเข้าใจได้ง่ายในกระบวนสภาวะปฏิจกสมุปปาตธรรม ดังนี้

๑	๒	๓	๔	๕	๖
อวิชชา	สังขาร	วิญญาน	นามรูป	สพายตนะ	ผัสสะ
๗	๘	๙	๑๐	๑๑	๑๒
เวทนา	ตัณหา	อุปาทาน	ภพ	ชาติ	ชรามรณะ ^{๑๐}
โสกะ	ปริเทวะ	ทุกข	โทมนัส	อุปายาส	=ทุกขสมุทัย*

ตัวอย่างนี้ คือหลักปฏิจกสมุปปาตฝ่ายเกิด หรือ ทุกขสมุทยวาร...ในหลักตรงกันข้าม คืออธิบายฝ่ายดับ หรือทุกขนิโรธ ก็ดำเนินไปตามกระบวนธรรมเช่นเดียวกันนี้ โดยที่กระบวนหลักปฏิจกสมุปปาต ซึ่งหมุนเวียนเป็นวัฏฏะ ไม่มีจุดเริ่มต้น จุดจบ เบื้องต้น เบื้องปลาย เช่น อวิชชา...แต่สามารถที่จะจับตรงคำไหนก่อนก็ได้มาใช้ในการปฏิบัติ เพื่อดับ ก่อนเกิดทุกข

สำหรับประเด็นนี้ ขอยกคำที่พุทธทาสภิกขุให้ทัศนะและตีความของคำศัพท์ เพื่อทำให้เข้าใจหลักปฏิจกสมุปปาตได้ด้วยคำศัพท์ต่าง ๆ เหล่านี้ คือ นำมาพิจารณาแต่ละคำ ในหลักปฏิจกสมุปปาต เพื่อใช้กำหนดด้วยสติปัญญา และการนำมาทำไว้ในใจ ขณะมนสิการแต่ละอย่าง จนสามารถปล่อยวางจากความยึดมั่นถือมั่น ในสังขตและอสังขตธรรมทั้งปวง มีคำว่า “ตถตา มันเป็นอย่างนั้น อวิชตา ไม่เป็นอย่างอื่น อิทัปปัจจยตา เพราะความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัย...”^{๑๑}

การตีความ และอธิบายความของพุทธทาสภิกขุอย่างนี้ ย่อมแสดงถึงลักษณะให้เห็นหลักอิทัปปัจจยตาชัดเจน ซึ่งปรากฏตามความหมายที่อยู่ในคำว่า อิทัปปัจจยตาปฏิจกสมุปปาต นั้น เป็นเรื่องของความจริงตามธรรมชาติ จะไม่มีสิ่งใด เป็นที่น่าแปลกใจ แก่บุคคลทั้งหลาย ทั้งไม่ทำให้เขานั่นยินดี ยินร้ายได้ จะมีแต่ความปกติสม่ำเสมอ เพราะเข้าใจสภาวะธรรมนี้

สุนันท์ เพ็ชรพิรุณ ได้กล่าวถึงหลักอิทัปปัจจยตา ในประเด็นที่ว่า “ตัวเรา ทั้งในแง่จริง และเท็จ คือวิชาหรืออวิชา เป็นความมีเหตุปัจจัย และเป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัยจนกว่า

^{๑๐} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๒-๒๗, ๑๘๙/๕-๑๓, ๙๗. * นี่เป็นปฏิจกสมุปปาตฝ่ายเกิดทุกข อธิบายเริ่มต้นที่อวิชชา...แต่ในพระไตรปิฎกนั้น สามารถที่เกิดตรงไหนก่อนก็ได้ แล้วแต่จะจับประเด็นตรงไหน เมื่อเกิดแล้วกำหนดดับ.

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๖๐.

จะสิ้นสุดแห่งอิทัปปัจจยตา,ตัวเรา โลก ภพชาติ คือ กระแสแห่งอิทัปปัจจยตา เป็นโลกที่มีใช้ตัวเรา แต่จิตยึดเอาเป็นตัวเรา,เป็นจริงที่เป็นเท็จ คือ สมมติเอาชั่ว เอาความโง่หรืออวิชชา จึงเต็มไปด้วยปัญหาที่เกิดมาจากความโง่ ฟังดูอิทัปปัจจยตาให้ครบทุกแง่มุม ในแง่ที่เป็นสภาวะธรรม สังขาร กฎธรรมชาติ อุปาทาน ปัญหา มาया...”^{๑๒}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า “เรื่องความดับทุกข์ทั้งหมด ไม่อาจจะแก้ปัญหาได้ ด้วยหลักธรรมอื่น นอกไปจากธรรมะข้อนี้ คือ อิทัปปัจจยตา โดยชี้ให้เห็นว่า เป็นหลักธรรมที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา ที่เมื่อรู้ชัดแล้ว ก็เลสไม่อาจจะเกิด จนกระทั่งกิเลสหมดไป ไม่กลับมาเกิดอีกได้ มีแต่ความเคยชินในการพูดคำนี้ คือ อิทัปปัจจยตา หรือมันเป็นอย่างนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อมีอารมณ์ไม่ดีทางอายตนะ...มากระทบอย่างรุนแรง ก็อาจอุทานออกมาในเรื่องนี้ ไม่พูดเรื่องที่เป็นคำหยาบคาย ที่แสดงให้จิตใจตกต่ำ...”^{๑๓}

หากอธิบายความให้สั้น ๆ ที่สุด ก็คือ “มันเป็นเช่นนั้นเอง”^{๑๔} เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ต้องวิตกกังวลให้วุ่นวาย ในเมื่อทุกสิ่งก็เป็นไปตามกฎ มันเป็นอย่างนั้นเอง กล่าวคือ

“มันเป็นไปตามธรรมชาติ เป็นไปตามความจริง ตามกฎความจริง ควรทราบว่า หากมีอะไรมายั่วให้หลงรัก ให้โกรธ ให้เกลียด ให้น่ากลัว ก็พูดว่า “อิทัปปัจจยตา...”^{๑๕}

จริงอยู่ หากบุคคลมีความกลัวเกิดขึ้น เพราะไม่รู้เรื่องอิทัปปัจจยตา ทำให้ไม่มีความปกติแห่งใจ ส่วนประเด้นตรงกันข้าม หากบุคคลไม่มีความหวั่นไหว ที่น่ารักก็ไม่รัก ที่น่าโกรธก็ไม่โกรธ ที่น่ายินดีก็ไม่ยินดี ที่น่ายินร้ายก็ไม่ยินร้าย ที่น่ากลัวก็ไม่กลัว แล้วทุกอย่างก็จะพูดได้ว่าไม่มีอะไรที่จะทำให้จิตใจเราผิดไปจากภาวะธรรมตา (ธัมมตาเย) ภาวะแห่งอิทัปปัจจยตา

การกล่าวอย่างนั้น จะปรากฏเป็นผลดีขึ้น หากบุคคลรู้เรื่องอิทัปปัจจยตา จนถึงกับเปล่งอุทานออกมาจากใจว่า อิทัปปัจจยตาปฏิจจนุปบาท ตามความหมายทุกอย่างที่เป็นปัจจัยนั้น จนไม่มีความยึดมั่นถือมั่นแล้ว นำวิธีการนั้นมาแก้ปัญหาต่าง ๆ เช่น ละความเห็นแก่ตัว...ตลอดจนไม่กลัวต่อภัย อันตราย ความทุกข์ แม้ความสุขอย่างโลก ๆ ก็ไม่ยึดติดในเวลาประสบปัญหาต่าง ๆ ที่ปรากฏในชีวิตประจำวันนี้

^{๑๒} สุนันท์ เพ็ชรพิรุณ, การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามพระคัมภีร์ของพุทธศาสนิกชน, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๕๗.

^{๑๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๖๗.

^{๑๔} พุทธศาสนิกชน, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๖๓.

^{๑๕} พระมหาแสวง ปญญาจุฑา.ศึกษาเปรียบเทียบเรื่องศูนย์ตาของนาคารชุนกับอนัตตาของมอง ปลอด ชาตย์. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๔), หน้า ๓๔.

คำว่า *อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท* นั้น ตามตัวหนังสือแล้ว ก็มีความหมายว่า “เพราะเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น...”^{๑๖}

เมื่อฟังคำประโยคนี้นี้แล้ว หลายคนอาจจะรู้สึกว้าว เหมือนกับคำพูดเล่น แบบไม่มีสาระประโยชน์อะไร แต่ถ้าคนที่ฟังและตีความหมายเข้าใจชัดแล้ว ก็จะทำให้รู้ว่า มันมีความหมายที่ลึกซึ้งเหลือประมาณ ในลักษณะที่จะบอกให้เห็นตามสภาวะธรรมนั้นได้ เช่น

“สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติอย่างนี้ ๆ มันเป็นตัวธรรมชาติที่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติอย่างนี้ ๆ ขึ้นอยู่กับเหตุผลของมันเอง ในความที่ว่า “เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น เป็นคำพูดที่เป็นกลางตามสภาวะ ไม่เอนเอียง มันเป็นไปได้ทั้งทางดีและทางร้าย”^{๑๗}

เนื่องจากหลักอิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาทนั้น ไม่มีดี ไม่มีร้าย มนุษย์ต่างหากที่พูดว่าอะไรดี อะไรร้าย ชอบใจอะไร ก็ว่าดี ไม่ชอบ ก็ว่าร้าย แต่กระบวนธรรมนั้น ไม่มีความรู้สึกที่ดีหรือร้าย มันมีแต่ว่า เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น ตามควรแก่เหตุแก่ปัจจัย

อีกอย่าง การที่มนุษย์บัญญัติฝ่ายต่าง ๆ นั้นว่า ทุกข์ ฝ่ายนี้ว่า สุข เป็นคู่ ๆ กันไป จึงกลายเป็นความเอนเอียงไปตามสติปัญญาของตน และนับว่า ดีอยู่ แต่ก็มีความโง่เขลามากทีเดียว หากมองให้ลึกซึ้งแล้วจะเห็นว่า มันเป็นธรรมชาติที่เป็นไปตามกฎซึ่งเป็นความจริงที่สุด ส่วนที่เอนเอียงไปนั้น เพราะยังโง่เขลาไปอธิบายหรือตีความตามความรู้สึกของตน เป็นดี ชั่ว บุญ บาป...เป็นตัวอย่างของภาษาคนที่คนทั่วไปเขาพูดกันอย่างไม่รู้เหตุผล

จากเหตุผลนี้ ซึ่งผู้วิจัยค้นคว้าแล้ว ก็คิดเช่นนั้น ดังนั้น จึงอ้างเหตุผลนี้จากวิสุทธิมรรคปกรณัมว่า *“อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท* นั้น เป็นตัวธรรมชาติแท้ ๆ ไม่มีความหมายเป็นคุณค่า แต่มีความหมายว่า มันจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยของ*อิทัปปัจจยตา*...”^{๑๘}

อย่างไรก็ตาม ปรากฏการณ์ทุกสิ่งอย่างมันก็เป็นเพียงปัจจัยแสดงหน้าที่และก็เป็นเหตุผลที่จะนำมากล่าว เพื่อให้รู้ว่า เมื่อบุคคลต้องการดี ก็ต้องทำดี ให้ถูกต้องตามกฎเกณฑ์ของปัจจัย ผลก็จะเกิดขึ้นตามกฎเกณฑ์ของปัจจัย มันมีกระแสธรรมอยู่ทุกที่ เพราะมีความเปลี่ยนแปลงไปตามกฎและอำนาจของกฎต่าง ๆ นั้น

^{๑๖} พุทธศาสนิกชน, *อิทัปปัจจยตา*, หน้า ๔๖๕.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๖.

^{๑๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/ ๕๗๓ /๑๖๘.

อีกอย่าง คำว่า *อิทัปปัจจยตา* นั้น ปรากฏมีอยู่ ในทุกสิ่งทุกอย่าง ทุกยุคสมัยไม่มีจำกัด ไม่มียกเลิก หากสังเกตให้ดี จะเห็นว่า กฎ*อิทัปปัจจยตา* นี้ คือ หัวใจหลักในพระพุทธศาสนาทุกกระบวนธรรมคำสอนที่ทรงตรัสไว้ในพระไตรปิฎก

พุทธทาสภิกขุนั้นก็กล่าวซ้ำอีกว่า คำว่า “*อิทัปปัจจยตา*” บางทีก็ว่า ปฏิจจนูปบาท แต่เมื่อเปรียบเทียบทางความหมายแล้ว ย่อมมีเนื้อความเป็นสิ่งเดียวกัน เช่น

“เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น แต่เมื่อพูดโดย logic (ตรรกศาสตร์) ก็พูดกลับไปกลับมาได้ว่า เมื่อไม่มีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ ก็ไม่เกิดขึ้น หรือเมื่อมันไม่มีอะไรเป็นปัจจัย ก็ไม่มีอะไรเกิด ส่วนอาการที่สิ่งนี้ปรุงแต่งสิ่งหนึ่งให้เกิดขึ้น เรียกว่า ปฏิจจนูปบาท แสดงเฉพาะอาการที่มีความว่า มันเป็นไปตามกฎของ*อิทัปปัจจยตา* ที่มีอยู่ว่า เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น อาการนั้นเรียกว่า ปฏิจจนูปบาท ตัวยัตถุหรือตัวธรรมะแท้ๆ นั้น เรียกว่า ปฏิจจนูปบันธรรม คือ เมื่อเพ่งเล็งถึงอาการที่มันเป็นอยู่ตามปกติ ไม่ได้ปรุงแต่งสิ่งใด เรียกว่า ปฏิจจนูปบันธรรม คือ ธรรมที่ได้อาศัยเกิดขึ้นเสร็จแล้ว ตั้งอยู่ ปรากฏอยู่...”^{๑๙}

หากพิจารณาถึงอาการที่ทําให้ทศนะเรื่องกฎ*อิทัปปัจจยตา* นั้น ก็มีเหตุผลอยู่ตามหลักธรรมที่ว่าด้วยการอาศัยกันของกระแสสภาวะธรรมนั้นอยู่ เพียงแต่กระแสนั้นอาจจะอยู่ในระดับที่สูงสำหรับผู้มีปัญญามาก แต่ระดับต่ำอาจทําให้มองประเด็นในพุทธธรรมผิดไปจากจุดประสงค์เดิมของผู้ไม่มีปัญญา ในคำศัพท์ที่ว่า *อิทัปปัจจยตา* นั้น ดังนั้น จึงนำคำที่พุทธทาสภิกขุได้อธิบายเพิ่มเติมในเรื่องนี้ เช่น

“ตา สัมผัสกับรูป ปรุงแต่งจิต ยึดมั่นถือมั่น ประสบทุกข์ หรือพลัดพรากไม่สมหวังตามที่ใจปรารถนานั้น มันก็กลายเป็นอาการของกฎ*อิทัปปัจจยตา* ที่จะทําให้ปัจจัยใหม่อีกปัจจัยหนึ่งที่ไม่สบายกายใจ เกิดขึ้นมา อาการเช่นนี้ เรียกว่า ปฏิจจนูปบาท คือ ความที่อาศัยสิ่งหนึ่ง แล้วเกิดสิ่งใหม่ขึ้น คำสองคำนี้มีความหมายใกล้เคียงกันมาก จงพยายามเข้าใจให้ได้ว่า ปฏิจจนูปบันธรรมนั้น หมายถึง ตัวธรรมชาติ ที่มันเป็นไปตามกระแสปัจจัยนั้น เช่น เนื้อหนังร่างกายนี้ ก็เป็นปฏิจจนูปบันธรรม ที่แสดงอาการแห่งปฏิจจนูปบาทอยู่ คือ เนื้อหนังร่างกายเกิดมาจากบิดามารดา อาศัยข้าวปลาอาหาร...”^{๒๐}

เพราะอาการที่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของ*อิทัปปัจจยตา* ไม่ทําหน้าที่ปรุงแต่ง แต่ถูกสิ่งอื่นปรุงแต่ง เรียกว่า ปฏิจจนูปบันธรรม พอปรุงแต่งกลายเป็นเหตุสำหรับปรุงแต่งสิ่งอื่นด้วย

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา*, หน้า ๔๖๘.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๘.

อาการนั้น ปฏิจจนูปันธรรมอันใหม่เกิดขึ้น หากมองให้ดี ก็ไม่มีอะไรนอกจากเป็นธรรมนานาชนิดที่ได้เปลี่ยนไปตามกฎอภิปัจจยตา ที่ละเอียด แม้เรื่องเทวทูตหยาบ ๆ เช่น เรื่องเกิด แก่ เจ็บ ตาย ถ้าละเอียดกว่านั้น ก็คือ เรื่องจิตใจ เป็นไปทางจิตใจ เรียกว่า พฤติกรรมทางจิต เช่น ตาเห็นรูป เกิดความรู้สึกทางตาขึ้นมา จิตกำหนดความรู้สึกนั้นต่อไปอีก เรียกว่า ผัสสะในอารมณ์นั้น โดยจิตใจเกิดความรู้สึกขึ้นมาเป็นความพอใจบ้าง ไม่พอใจบ้าง แล้วยึดเป็นทุกข์

อย่างไรก็ดี สำหรับหลักปฏิจจนูปบาทแบบक्रमภพक्रमชาติ ซึ่งบุคคลหลายฝ่ายวิจารณ์ไว้ ฉะนั้น จึงขอยกประเด็นบทวิจารณ์ ที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค เพราะการวิจารณ์ความในประเด็นนี้ มีพุทธทาสภิกขุ ท่านหนึ่งที่มีทัศนะวิจารณ์ไว้ว่า

“เรื่องปฏิจจนูปบาทนี้ มีการอธิบายกันอยู่สองฝ่ายด้วยกัน ที่อธิบายกันอยู่นั้น มีการอธิบายขยายความไปเป็นक्रम สามภพ สามชาติ คือเข้าใจว่า คนที่ทำเหตุในชาตินี้ไปรับผลในชาติหน้า ผลในชาติหน้าเป็นเหตุสำหรับมีผลในชาติถัดไป กินเวลาสามชาติก็มีอยู่...”^{๒๑}

สำหรับการอธิบายสายเดียวक्रमถึง ๓ ชาติ นั้น พุทธทาสภิกขุก็ได้กล่าวคัดค้าน โดยการอ้างถึงข้อความในพระบาลี เรื่องการค้นคว้าปฏิจจนูปบาท ก่อนตรัสรู้ดังนี้ว่า

“อวิชชาให้เกิดสังขาร... อายตนะให้เกิดผัสสะ... แล้วมันติดต่อกันมาอย่างนี้ ไม่ขาดไม่ติดตอน พอพูดมันก็ผิดหลักทางพยัญชนะนี้”^{๒๒}

ในทางอรรถะหรือเนื้อหาที่ผิด ประเด็นที่มองเห็นง่าย ก็คือ ปฏิจจนูปบาทนี้เป็นการตรัสให้คนรู้เรื่องมิจฉาทิฐิ แล้วทำลายความยึดมั่นถือมั่น ดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวอ้างถึงพระพุทธรพจน์ว่า

“อัตตา ว่าสัตว์ ว่าบุคคลเสีย จึงได้ตรัสให้ติดต่อกันไป เพื่อให้มองเห็นว่า ไม่มีตรงไหนจะเป็นอัตตาตัวตนได้ แต่มีผู้มาอธิบายเสียใหม่โดยให้ปฏิจจนูปบาทสายเดียวक्रमถึง ๓ ชาติ แล้วเนื่องเป็นคนเดียวกัน กิเลสของคนในชาติก่อนทำให้เกิดวิบากในชาตินี้ตอนหนึ่ง วิบากในชาตินี้มีแล้วทำให้เกิดกิเลสในชาติใหม่ แล้วทำให้เกิดวิบากในชาติหน้า เมื่อสอน ปฏิจจนูปบาทอย่างนี้ กลายเป็นสอนเรื่องอัตตา สอนว่า มีอัตตาตัวสัตว์บุคคลเวียนว่ายในสังสารวัฏ เหมือนกับมิจฉาทิฐิ”^{๒๓} ของ “ภิกษุชื่อว่าสาติเกวัญบุตร”^{๒๔}

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๔๗/๓.

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจนูปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๔๔.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน หน้า ๔๕.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๙๖/๔๒๗.

ทัศนะอีกประการหนึ่ง “ว่าด้วยการสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ คือ มีการสอนตามข้อความที่มีอธิบายแบบक्रम ๓ ชาตินี้ มีผู้ถือเอาตามนี้ อธิบายเอาตามนี้ไปเลย สอนชนิดที่क्रम ๓ ชาติ สายเดียวक्रम ๓ ชาติ แต่ไม่สอนเพื่อให้ทำลายอัตตา...”^{๒๕}

ดังนั้น หากมีบุคคลที่อธิบายไปโดยไม่รู้ เกิดขึ้นเพราะความแตกแยกทางความคิด เมื่อหนักเข้า ก็อธิบายเป็นตรงกันข้ามไป อย่างนี้เรียกว่า ไม่มีใครเจตนาอธิบายให้ผิด มันเป็นเพราะความไม่รู้ หรืออาจเกิดมีหนอนบ่อนไส้เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา ซึ่งแก้งอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาทให้ผิดเสีย เพราะเหตุนี้ จึงขอยกคำที่พุทธทาสภิกขุได้กล่าวย่ำเรื่องนี้ว่า

“การที่บุคคลอธิบายแบบข้ามภพชาตินี้ จนกลายเป็นสัสสตทิฐิแบบศาสนาอื่นดูไป แต่พระพุทธเจ้าไม่มีทางที่จะตรัสสอนให้มีอัตตา ชีโว อาตมณ”^{๒๖}

อนึ่ง การอธิบายในลักษณะแบบสัสสตทิฐินั้น ย่อมไม่ตรงตามพระพุทธดำรัสที่ตรัสว่า สุวากุขาโต ภควตา ธมโม สนฺทิลฺลิจฺโจ อกาลิโก เอหิปสฺสิจฺโจ โอปนยิโก ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ เพราะฉะนั้น หากอธิบายผิดจากนี้ จึงถือว่า อธิบายแบบक्रम ๓ ชาติ เพราะนำมาซึ่งสัสสตทิฐิ และไม่เป็นประโยชน์ ปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ไม่ได้ ในชีวิตประจำวันนี้

พุทธทาสภิกขุให้ทัศนะเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาทแบบขณิกะ ด้วยการตีความว่า ปัจจุบัน ณ ที่นี้ ขณะที่ตรงนี้ เดียวนี้ ก็มีได้เป็นรอบ ในวันหนึ่ง ไม่ต้องรอถึงสามชาติ จึงมีปฏิจจสมุปบาทสักรอบ ลักษณะที่กล่าวว่า ทำบุญแล้วไปเกิดในสวรรค์ ทำชั่วแล้วไปเกิดในนรก นั้น มีไว้สำหรับสอนหลักศีลธรรม สอนคนกลัวบาป ให้ทำดีในชาตินี้ไว้ เป็นผลในชาติหน้าต่อตายแล้ว ซึ่งมันมีลักษณะเป็นสัสสตทิฐิอยู่นั้น จึงทำให้คนเชื่อว่า

“คนเดียวกันตายแล้วเกิดอีก แล้วจะได้รับผลของกรรมที่ทำไว้ในชาตินี้ คือ ตัวกู้นั้น อย่างนี้เป็นลักษณะของสัสสตทิฐิ ไม่ใช่พุทธศาสนาที่ถูกต้อง แต่ก็สอนได้ในฐานะเป็นศีลธรรมให้คนกลัวบาปกลัวกรรม ตั้งหน้าตั้งตาทำดี หวังพึ่งดี อยู่กับดี เอาตัวรอดกับดี มันก็เป็นไปแต่เพียงดีอย่างหนึ่ง...”^{๒๗}

อย่างไรก็ดี หากมีการพูดถึงเรื่องการเกิด การตาย การเวียนว่ายตายเกิด มีภพนั้น ภพนี้ ทำบุญชาตินี้ ไปเกิดในสวรรค์ ทำบาปแล้วไปตกนรก หากคิดในอีกแง่หนึ่ง ถ้ามองในแง่ศีลธรรมก็คงเป็นไปในทางนี้ คือมีการเกิด การตาย มีบุญ บาป เป็นเครื่องนำไป ใครทำกรรมเช่นไร ก็ย่อมได้รับผลกรรมเช่นนั้น นี่คงเป็นเหตุผลที่หลายคนพูดกัน แต่ถ้ามองในแง่หลัก

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๔๖.

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, สุนฺญตา (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๔๘.

^{๒๗} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๔๙.

ปฏิจสมเด็จพระบาทแล้ว ก็มีการเกิด การตาย แต่ไม่มีคนเกิด คนตาย มีแต่สภาวะธรรมเท่านั้น เกิด ตาย หรือพูดอีกนัยหนึ่งก็คือ มีสภาวะธรรมเท่านั้นที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในขณะจิตเกิดดับ

หากกล่าวว่า ไม่มีชาติหน้า อาจจะเป็นอุจเฉททิฐิ หรือหากว่า ไม่มีอดีต แล้วปัจจุบัน มาจากไหน เมื่อพูดถึงเรื่องพระพุทธเจ้าที่เกิดแล้วในอดีตนั้น ก็หมายถึงพุทธภาวะที่เกิด และดับ ไม่มีคนตัวตนเป็นพุทธะ เทพเทวาก็เป็นภาวะ ที่ว่าเกิดเพราะยึด ที่ว่าไม่เกิด เพราะไม่ยอมมี กลายเป็นวิภวตัณหาไป การที่พูดอย่างนี้ ก็เพราะพูดถึงธรรมะที่เป็นจุดสำคัญ คือเป็นหัวใจของ พระพุทธศาสนาเลย โดยเห็นว่า ต้องเดี๋ยวนี ปัจจุบันนี้ ในการปฏิบัติ กำหนดรู้ สภาวะปัจจัย ธรรมที่นำมา ทำให้เกิดและดับทุกข์

มีหลักปัจจัยธรรม อีกอย่างหนึ่ง ที่พุทธทาสภิกขุมุ่งจะอธิบายและตีความหมายใน กระบวนปฏิจสมุปบันธรรม ด้วยความเข้าใจในหลักการปฏิบัติ เพื่อทำลายสัสสตทิฐิ กล่าวคือ

“ปฏิจสมุปบาทนั้น เป็นกระแสเพื่อทำลายสัสสตทิฐิ กล่าวคือ สภาวะที่ไม่มีตัวเรา กระจายออกไป คงเหลือแต่สภาวะแห่งปฏิจสมุปบาทแล้ว ซึ่งเป็นเพียงปฏิจสมุปบัน ธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ใน ๑๒ อย่างนั้น ไม่มีตัวตนอยู่ที่ไหน ไม่มีใครเป็นผู้ทำกรรมชนิดที่ฝาก ไว้ก่อน จะไปเอาผลในชาติหน้านั้น เพราะเหตุว่า การเวียนว่ายตายเกิดอย่างนั้น มันไม่ไหว จะดี จะชั่วก็ไม่ไหว เกิดเป็นเทวดา เป็นพรหมก็ไม่ไหว อย่างว่าแต่จะเกิดเป็นเศรษฐี...”^{๒๘}

อนึ่ง หลักปฏิจสมุปบาทจริง ๆ จะสอนให้ไม่มีคน “ไม่มีคนเหลืออยู่ เพราะไม่ยึดมัน ถ้อมมัน ไม่มีตัวตนหรือตัวกูเหลืออยู่”^{๒๙} และทำให้จิตใจหมดจากความรู้สึกที่ว่า มีตัวคน ตัวตน ที่ จะดีหรือจะชั่ว เรื่องมันเลยเป็นคนละความหมาย ไม่มีสัสสตทิฐิ ไม่มีความคิดดิ่งอยู่ว่า มีตัวฉันที่ จะทำและจะได้หรืออะไรทำนองนั้น สำหรับประเด็นนี้ พุทธทาสภิกขุก็ได้กล่าวย้ำเรื่องนี้อีกว่า

“บางพวกกล่าวว่า ฉันทำดี ทำบุญทำกุศล ตายแล้วก็ได้ผล ทำแล้วก็สบายใจนั้น อีก พวกหนึ่ง หากจะมองในแง่ว่า มันไม่มีตัวฉัน มีแต่กฎกระแสแห่งธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไป ตามกฎของอิทัปปัจจยตาปฏิจสมุปบาท ว่าฉันไม่ยากได้ทั้งดีทั้งชั่ว ไม่ยากได้อะไร ทั้งหมด อยากจะมีจิตใจเป็นอิสระ มีอะไรจะทำก็ทำ แต่จะไม่ถือว่า ได้ ว่า เสีย มีอะไรจะกิน ก็กินพอให้มีชีวิตมันปกติอยู่ได้ ไม่มีตัวฉันที่จะเป็นเจ้าของของสิ่งนั้น สิ่งนี้ หรือว่า จะรับ เอาเป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ จะพูดแต่เรื่องปฏิจสมุปบาทตามพระบาลี ที่จะชี้ไปในทางที่ว่า ไม่มีตัวตน”^{๓๐}

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

* ภาษาคน คำกล่าวนี้นี้เหมือนจะเป็นอุจเฉททิฐิ แต่ถ้าภาษาธรรม คือ ไม่ยึดมันถ้อมมันภพชาติ... (ผู้วิจัย)

^{๒๙} พุทธทาสภิกขุ, ตัวกู-ของกู, (กรุงเทพมหานคร : เพชรประกาย, ๒๕๔๘) หน้า ๑๕๕.

^{๓๐} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๗๔.

อีกอย่างหนึ่ง หลักปัจจุสมุปบาท ที่ไม่เป็นสัสสตทิจิและอุจเฉททิจิ แต่เป็นสัมมาทิจิแท้ คือ มีความเห็นที่ถูกต้องแท้จริง กล่าวคือ

“ความไม่มีตัวตน ว้างจากความมี ความเป็น ไม่มีสิ่งใดที่ควรจะต้องถือว่า ตัวตน ที่ยึดมั่นถือมั่น”^{๓๑} หมายถึง ภาวะความมี เฉพาะธรรมชาติที่เป็นไปตามกฎของอิทัปปัจจยตา ทำให้รู้สึก ว่า อยาก หิว กระหาย...ในทุกสิ่งอย่างได้ แต่มันไม่มีความรู้สึกว่

“เป็นตัวกู ของกู นั่นคือ หลักพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องตามหลักมหายาน หรือว่า สิ่งที่เราเรียกว่า ปฏิจสุมุปบาทนั้น เล็งถึงอาการที่สิ่งหนึ่งปรุงแต่งสิ่งหนึ่งให้เกิดขึ้น สิ่งหนึ่งปรุงแต่งสิ่งหนึ่งให้เกิดขึ้น...กฎของอิทัปปัจจยตาว่า เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น... ควรจะเข้าใจให้ชัดว่า แม้มันจะปรุงแต่งช่วงเดียว ขณะเดียว หรือหลายขณะก็เรียกว่า ปฏิจสุมุปบาท”^{๓๒}

เพราะเหตุนี้ พุทธศาสนิกชนจึงได้กล่าวซ้ำเรื่องนี้อีกว่า “เพราะอวิชชาให้เกิดสังขาร... คือ ปฏิจสุมุปบาท...แต่เมื่อมาต่อกัน มันก็เป็นปฏิจสุมุปบาทอยู่นั้น หากแต่ว่า มันเต็มรอบเต็มสายหนึ่งเท่านั้น เพราะคำว่า ปฏิจสุมุปบาท ก็เล็งถึงอาการว่า เมื่อสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย ทำสิ่งใหม่เกิดขึ้น จึงมีประเด็นอยู่มากมาย แล้วแต่ว่า จะมองกันในแต่ละกระบวนการไหน การปรุงแต่งที่เกี่ยวข้องเนื่องกันไปเป็นสายนั้น เป็นปฏิจสุมุปบาททั้งนั้น แม้แต่สิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น รถยนต์...”^{๓๓}

เพราะอาการที่เราเรียกว่า ปฏิจสุมุปบาท คือ อาการที่สิ่งหนึ่งได้กระทำให้สิ่งหนึ่งเกิดขึ้น คือ อาการที่เหตุทำให้เกิดขึ้นทางเนื้อและความหมายของคำศัพท์ เช่น

“ปฏิจสุมุปบาทนั้น มีชื่อเรียกแทนคำนี้อยู่ เช่น อิทัปปัจจยตา ยถาปัจจยปวัตตนา ตถตา อวิตตนา...”^{๓๔} เพราะปฏิจสุมุปบาทนี้ มีลักษณะเป็นวลีสหสัมพันธ์ จนอาจพูดได้ว่า ถ้าเห็นอิทัปปัจจยตา ก็เห็นปฏิจสุมุปบาท ถ้าเห็นปฏิจสุมุปบาท ก็เห็นตถตา...แต่คำเรียกปฏิจสุมุปบาททั้งหมด ที่เหมาะสมที่สุด คือคำว่า “อิทัปปัจจยตา”^{๓๕}

ส่วนที่เป็นธัมมัญญิตตา คือ ภาวะแห่งความดำรงอยู่แห่งธรรม ที่เราสวดกันอยู่ ก็จะออกชื่อคำนี้ถึง ๑๑ ครั้ง ที่สวดนี้ และเป็นธัมมนิยามตา เป็นกฎตายตัวของธรรมตา ความตั้งอยู่แห่งธรรมตา เรียกว่า “ธัมมัญญิตตา” ความเป็นกฎตายตัวของกฎธรรมตา เรียกว่า ธัมมนิยามตา เมื่อแจกไปตามประเภทว่า

^{๓๑} พุทธศาสนิกชน, สุนทรียา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓.) หน้า ๒๓.

^{๓๒} พุทธศาสนิกชน, ตัวกู-ของกู, หน้า ๑๕๖.

^{๓๓} พุทธศาสนิกชน, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๗๕.

^{๓๔} อ้างแล้ว.

^{๓๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๖๗.

“อิทัปปัจจยตา คำเดียวก็เป็นปฏิจจสมุปบาทได้ในเมื่อเล็งถึงอาการ ๆ หนึ่ง ดังพระพุทธภาษิตว่า “เธอทั้งหลายจงมาดู เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี...”^{๓๖} และทรงเน้นย้ำต่อไปว่า “ความเป็นอย่างนี้ ความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนี้ ความไม่เป็นอย่างอื่น ความเป็นไปตามปัจจัยอย่างนี้เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท””^{๓๗}

เพราะหลักปฏิจจสมุปบาท หรืออิทัปปัจจยตานี้ มันเข้าไปอยู่ในทุกที่ทุกแห่ง โดยเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับการทะเลาะเบาะแว้งกัน การที่คนเราทะเลาะ รบราฆ่าฟันกัน ก็เพราะหลักอิทัปปัจจยตาข้อนี้ มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องปฏิจจสมุปบาท ที่พุทธองค์ตรัสแก่พระอานนท์ทรงยกเอาเวทนาเป็นจุดเริ่มต้น ซึ่งพุทธทาสภิกขุท่านกล่าวตีความและยกตัวอย่าง เช่น

“ในโลกนี้ ทั้งสากลจักรวาล ทั้งเทวดา มนุษย์ ตัวร้ายที่สุด คือ เวทนา เพราะว่า ทุกสิ่งเป็นทาสของเวทนา สมัครเป็นทาส บ่าวของเวทนา เพราะฉะนั้น สิ่งที่เราเรียกว่า เวทนาเลยเป็นใหญ่ในทุกจักรวาล ที่อุตส่าห์ทำมาค้าขายก็เพื่อหาสุขเวทนา เด็ก ๆ อุตส่าห์เล่าเรียนก็เพื่อสุขเวทนา คนแก่คนเฒ่าอุตส่าห์เลี้ยงลูกเลี้ยงหลาน ก็เพื่อว่า แก่เข้าจะได้เลี้ยงตอบ ก็เพื่อสุขเวทนา ทำบุญไปสวรรค์ก็เพื่อสุขเวทนา อะไรรก็เพื่อสุขเวทนา ถ้ามันเป็นเรื่องของสิ่งที่มีชีวิตจิตใจ”^{๓๘}

การที่พุทธทาสภิกขุตีความหมาย ด้วยสำนวนทางภาษานี้ ก็มีความหมายชัดเจนอยู่ทั้งยกตัวอย่างถึงสภาวะและปฏิจจสมุปบันธธรรมต่าง ๆ เพื่อให้รู้และเข้าใจในวิธีการที่จะไม่ให้เวทนาเกิดทุกครั้งที่มีผัสสทางอายตนะ มีตา...ซึ่งทุกคนสามารถที่ทำความทุกข์ให้สิ้นไปได้และเพื่อทำให้มีความสุขได้ในการดำเนินชีวิตในปัจจุบันนี้ อีกอย่าง เมื่อควบคุมอารมณ์ไม่ให้ตกเป็นทาสของเวทนานั้น ปัญหาทุกชนิดย่อมไม่สามารถปรากฏเพราะกระแสปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง

ดังนั้น การตีความด้วยภาษาธรรมเป็นเป้าหมายเพื่อให้รู้และเข้าใจในธรรมชาติที่อยู่รอบ ๆ ตัวเราทุกคน และอีกอย่าง การที่มนุษย์ไม่สำรวมทางอายตนะ...นั้น ย่อมเป็นที่เกิดแห่งทุกข์และปัญหาอยู่แล้ว แต่เมื่อรู้และเข้าใจชัด ควบคุมจิตใจไม่ให้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ มาครอบงำได้ ตัดกระแสปัจจัยในหลักปฏิจจสมุปบาท มีอวิชชา ผัสสะ เวทนา ตัณหา...คือเมื่อกระแสใดเกิดขึ้น ให้ดับกระแสนั้น จึงชื่อว่า รู้และเข้าใจชัดตามความหมายแห่งปัจจัยธรรมที่ตีความธรรมนี้

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๗๖. *อธิบายตามชื่อเรียกของปฏิจจสมุปบาท.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๗.

๓.๒.๑ ดีความตามคัมภีร์

สำหรับหลักปฏิจจสมุปบาทที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งพระพุทธองค์ทรงตรัสเกี่ยวกับกระบวนการธรรมที่เป็นหลักปัจจัยธรรม ที่ปรากฏอยู่ในรูปแบบอริยสัจสี่ กล่าวคือ ความจริงอันประเสริฐสี่นั้น สำหรับเรื่องนี้ ทรงตรัสเน้นถึงประเด็นอันประเสริฐสี่ ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้นำมากล่าวเพื่อความชัดเจนในเรื่องอริยสัจสี่ตามกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทธรรม เช่น

“อริยสัจสี่นั้นมีอยู่ในโลก ๆ คือ ทุกข์นั่นเอง ทรงตรัสว่า “โลกก็ดี เหตุให้เกิดโลก ความดับของโลก ทางให้ถึงความดับของโลก มีอยู่ในร่างกายยาวาหนะที่ยังมีสัญญาและใจนี้แต่เมื่อพูดถึง อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาทแล้ว เพื่อความชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีก จะขอยกเอาเรื่องอริยสัจสี่ มาทำให้เกิดความเข้าใจเพิ่มเติมเป็นพิเศษ เรื่องอริยสัจนี้ ทุกคนทราบดีกันอยู่แล้ว ได้แก่ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่มีทุกข์ และทางให้ถึงความไม่มีทุกข์ นี้เรียกว่า อริยสัจ สี่”^{๓๘}

เพราะกระบวนการธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น และดับลงนี้ ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสถึง เหตุที่ส่งไปหาผลตามกระบวนการอริยสัจธรรมประเสริฐสี่นี้ ซึ่งสิ่งที่ทรงเน้นเรื่องสละ ละกายสังขาร ดับกายสังขาร เพราะความไม่ยึดมั่นถือมั่น ละโลก คือ กายสังขารนี้ตามกระบวนการปฏิจจสมุปบาทนั้น ซึ่งประเด็นนี้ พุทธทาสภิกขุก็นำมากล่าวย้ำ สำหรับเรื่องอริยสัจสี่นี้ และเน้นหนักไปทางดีความโดยภาษาธรรมเป็นจุดสำคัญ เพื่อแก้ปัญหาทางจิตใจไม่ให้เป็นทุกข์

อย่างไรก็ตาม สำหรับปฏิจจสมุปบาทแนวนี้ พุทธทาสภิกขุก็ยกกระบวนการธรรมอริยสัจสี่มาเป็นตัวตั้งเพื่ออธิบายให้เป็นกระบวนการปัจจัยธรรมที่ตามกระแสและทวนกระแส กล่าวคือ

“อริยสัจข้อ ๑ คือ ความทุกข์นั้น คือ อิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท เหมือนกัน เพราะว่า ความทุกข์เกิดเอง หรือจะเกิดขึ้นมาลอย ๆ ไม่ได้ หากสมมติว่า พระเจ้าบันดาลมันก็เป็นปฏิจจสมุปบาท พระเจ้าบันดาลให้เกิดทุกข์ได้ พระเจ้านั้นแหละเป็นเหตุให้เกิดทุกข์...เมื่อจะพูดถึงข้อที่ ๑ คือความทุกข์ในทางจิตใจโดยตรงก็เห็นชัดทันทีว่า ความทุกข์ที่เกิดขึ้นในทางจิตใจของใครคนใดคนหนึ่ง เวลาใดเวลาหนึ่งนั้น มันต้องมีปัญหา จึงปรากฏเป็นความทุกข์ขึ้นมา ข้อที่ ๒ เพราะสิ่งที่ว่า เหตุให้เกิดทุกข์ ในฝ่ายสมุทยวาร คือ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายที่จะให้เกิดความทุกข์จึงเกิดตามมา...ส่วนข้อที่ ๓ ที่เรียกว่า “ทุกข์นิโรธอริยสัจ คือ ความจริงหรือความดับไม่เหลือแห่งความทุกข์ ข้อนี้คือ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งศึกษากันอยู่แล้วว่า “เพราะอวิชชาดับไม่เหลือ สังขารจึงดับ... นี้เรียกว่า ฝ่ายนิโรธวาร เป็นอิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวารซึ่งเต็มไปด้วยความหมาย

^{๓๘} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๘๒.

ข้อที่ ๔ นั้นเรียกว่า “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นั้น”^{๓๙}

กระบวนการนี้ ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่พุทธองค์ทรงแสดงโดยอาศัยกระบวนการอริยมรรคมีองค์ ๘ ไว้เป็นแนวทางหรือแบบอย่างในวิธีปฏิบัติ ให้เป็นกระบวนการแห่งหลักปฏิบัติ ซึ่งเรื่องปฏิบัตินั้นสำคัญมาก บุคคลจึงต้องรู้ชัดเรื่องอริยมรรค ๘ อันประเสริฐนี้ให้ดี ในฐานะที่เป็นธรรมปฏิบัติแห่งปฏิจจสมุปบาท ดังตัวอย่างพุทธดำรัส ที่ตรัสไว้ในอังกุตตรนิกาย ดิกนิบาตว่า

“เพราะมีสัมมาทิฐิ คือ ความรู้ความเข้าใจถูกต้อง จึงจะมีสมาธิถูกต้อง เมื่อมีสมาธิถูกต้อง ตลบหลั่งมาส่งเสริมสัมมาทิฐิ ให้มีกำลังยิ่งขึ้น มื่อย่างนี้ ก็เป็น อิทัปปัจจยตา... เมื่อมันครบเรื่องอริยสัจสี่ คิดดูเถิดว่า มันมีอิทัปปัจจยตา ก็ครั้ง มีมากจนแยกไม่ไหวแล้ว เอากันแต่ที่เห็นง่าย ๆ ก็ว่า ให้มันครบจักรวาลทีเดียว นี่เรียก อริยสัจจ์ในปฏิจจสมุปบาท มีหลักสำคัญที่สุด ย่อได้ที่สุดอย่างนี้”^{๔๐}

เพราะฉะนั้น กระบวนการปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ คือ เรื่องความทุกข์ เหตุให้เกิดความทุกข์ ความไม่มีหรือความดับทุกข์ และทางให้ปฏิบัติเพื่อถึงความไม่มีหรือความดับทุกข์ ตามกระบวนการปัจจยธรรมแห่งหลักสัมมาทิฐิ ที่ทรงตรัสไว้เป็นแนวทางของการปฏิบัติเพื่อความรู้ความเข้าใจถูกต้องตามกระแสแห่งอิทัปปัจจยตา แล้วมาส่งเสริมให้มีกำลังยิ่งขึ้น นี่เรียกว่า เป็นอริยสัจในฐานะเป็นปัจจัยในหลักปฏิจจสมุปบาทเพื่อความดับทุกข์

พุทธทาสภิกขุได้ยกประเด็นเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาทอีกอย่าง คือ แบบที่ทุกคนรู้จักกันมากที่สุดหรือแบบที่ทราบกัน กล่าวคือ

“หลักปฏิจจสมุปบาทแบบที่สวดกันทั่วไป หรือ เมื่อมีการบังสุกุลเป็นและตาย ก็สวดแบบนี้ว่า “อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา...” นี่คือแบบที่แพร่หลาย รู้จักกันดีที่สุด และส่วนมากก็รู้จักแต่แบบนี้ คือ เริ่มต้นที่ อวิชชา ถึงขรามรณะ... จึงไม่รู้จักรูปแบบอื่น ก็เพราะได้ยินแต่อย่างนี้โดยมากในตำรา เรียกว่า ปัจจยการ ๑๑ อากาโร ตั้งแต่ อวิชชาให้เกิดสังขาร... เป็นปฏิจจสมุปบาทแบบหนึ่ง มี ๑๑ อากาโร ถ้ากล่าวตั้งแต่อวิชชาถึงความทุกข์ เรียกว่า **อนุโลม** แต่ถ้ากล่าวจากความทุกข์ไปถึงอวิชชา เรียกว่า **ปฏิโลม** ทั้งฝ่ายสมุทยวาร และฝ่ายนิโรธวาร นี่คือ ปฏิจจสมุปบาท”^{๔๑}

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๓.

^{๔๐} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๒๒๗/๕๐๑.

^{๔๑} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๙๑.

เพราะเหตุที่ทุกคนรู้จักและคุ้นเคยกับปฏิจสุมุปาบทแบบนั้น แต่ไม่รู้จักแบบอื่น ที่เป็นปัจจัยสภาวะธรรมย่อย เช่น ผัสสาตนะ...ซึ่งเป็นกระแสธรรมที่ทำให้ทุกข์เกิด มันมีอยู่หลายลักษณะ ตามจริตและนิสัยของคน ซึ่งต่างคนต่างก็นำแต่ละประเด็น ที่ตนเห็นว่า เป็นจุดสำคัญในหลักปฏิจสุมุปาบทมาใช้ และสามารถเอามาใช้ประโยชน์ได้ตามต้องการว่า จะใช้ทำอะไร หากจะอุปมาเหมือนอย่างต้นไม้ต้นเดียว แต่มีหลายส่วน ที่เราจะเอามาใช้ เช่น ลำต้น กิ่ง ใบ ตรงไหนก็มีประโยชน์ด้วยกัน

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงหลักปฏิจสุมุปาบท แบบที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแสดงถึงการปฏิบัติให้ปรากฏชัดขึ้น ซึ่งไม่ได้ตรัสขึ้นต้นด้วยอวิชชาเสมอไป นี่อีกแบบหนึ่ง ส่วนแบบทั่วไปที่คุ้นหูคนทั้งหลาย คือ แบบที่ขึ้นต้นด้วยอวิชชา ที่ท่องกันอยู่นั้น สำหรับกระบวนการที่ทรงตรัสเองอยู่พระองค์เดียวเหมือนกับ “ร้องเพลง” อยู่พระองค์เดียวนี่ก็มีอีกแบบหนึ่ง เช่น

“อาศัยตากับรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ... ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการนี้ เรียกว่า ผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา จึงมีตัณหา...”^{๘๒}

ตามที่กล่าวนั้น เป็นหลักที่ชัดเจนอยู่แล้ว เพราะกระบวนการแห่งปัจจัยในทุกหลักธรรมที่พุทธองค์ทรงตรัสแสดงไว้ในพระไตรปิฎกนั้น ก็เพื่อให้เห็นความเกิดทุกข์ เพราะอาศัยปัจจัยที่สามารถจะเชื่อมโยงให้เกิดทุกข์เรื่อยไป และเพื่อให้เห็นความดับทุกข์เพราะอาศัยปัจจัยเช่นกัน ซึ่งประเด็นต่อไปนี้ ก็เหมือนแบบธรรมดาทั่วไป หากแต่ตอนขึ้นต้นไม่เหมือนกัน เพราะไปขึ้นเสียว่า เพราะอาศัยหูกับเสียง เกิดโสตวิญญาณ เพราะอาศัยจมูกกับกลิ่น เกิดฆานวิญญาณ เพราะอาศัยลิ้นกับรส เกิดชีวหาวิญญาณ เพราะอาศัยธรรมารมณ์กระทบใจ เกิดมนโวิญญาณ ก็คือ อายตนะข้างนอกและข้างในพบกัน แล้วเกิดวิญญาณตามชื่อนั้น

เพราะเมื่อรวมอายตนะภายนอก ภายใน และวิญญาณเข้าด้วยกัน กระทบกันแล้ว เรียกว่า ผัสสะ แล้วก็มีเวทนาตามมาแบบทั่วไปของปฏิจสุมุปาบท นี่ก็อีกแบบหนึ่งเข้าใจง่าย ๆ เข้าใจได้ชัดกว่า แบบที่ขึ้นต้นด้วยอวิชชา ๆ ต้องอธิบายให้ชัดเจน จึงจะเข้าใจ ไม่เช่นนั้น ไม่เข้าใจในคำว่า อวิชชา และสังขาร ที่กล่าวในเรื่องความเกิดความดับของกระแสปฏิจสุมุปาบทนั้น จะเกิดที่ไหนก็ได้ เพราะทุกอย่างมันเป็นวัฏฏะ คือ การเวียนวนเป็นปัจจัยแห่งกระบวนการของการเกิด ดับทุกข์ ที่ตรัสหลายอย่างก็เพื่อจรตินิสัยที่ต่างระดับกัน

อีกอย่าง พุทธทาสภิกขุอธิบายไว้อีกแบบหนึ่ง คือ ปฏิจสุมุปาบทที่ขึ้นต้นด้วยเวทนา เป็นเรื่องที่พุทธองค์ไม่ตรัสหลักปฏิจสุมุปาบทไว้ครบทุกบททุกคำ เพราะตัดครั้งตรงกลาง คือ เริ่มขึ้นก็ว่า เพราะเวทนาเลย โดยที่เวทนาเป็นสิ่งที่เกิดอยู่แล้วเป็นประจำวัน เช่น

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๒.

“เวทนาจะเกิดขึ้น เมื่อเกิดความพอใจ หรือเกิดความไม่พอใจขึ้นมา เรียกว่า เป็น เวทนา เพราะเวทนา ก็เกิดตันทา... เกิดอะไรเรื่อย ๆ ไปจนถึงทุกข์ตามกฎธรรมดาอีก นั้น การกล่าวอย่างนี้ ก็เพื่อจะให้มันสั้น สั้นเกตุ่ง่าย ใช้เวลาน้อย ให้ระวังแต่การเกิดของ เวทนาแต่อย่างเดียว พอเวทนาเกิดขึ้นแล้ว ก็หยุดเสีย หรือว่า เปลี่ยนกระแสเสียให้ กลายเป็นเกิดความฉลาดขึ้น อย่าปล่อยไปตามเวทนา จะเกิดตันทา อุปาทานแล้วเป็น ทุกข์...”^{๔๓}

กรณีที่น่ามากล่าวนี้ โดยอ้างคำที่พุทธทาสภิกขุได้นำข้อความจากพระไตรปิฎกมา กล่าวอธิบายไว้ เพื่อให้รู้ว่าความทุกข์ตามกระแสปฏิจสมุปบาทนั้นเกิดตรงไหนก็ได้ เช่น เกิดที่ อวิชชาก็ได้ เกิดผัสสะก็ได้ เกิดที่อุปาทานก็ได้เช่นกัน...อีกอย่าง แม้พระธรรมปิฎกก็กล่าว เกี่ยวกับเรื่องเวทนานี้เหมือนกัน และเพื่อให้เห็นจริงตามนั้นจึงขอยกคำที่ท่านกล่าว เช่น

“เวทนา คือ ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุขสบาย คือ สุขเวทนา ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ คือ ทุกขเวทนา หรือไมก็เฉยๆ อทุกขม สุขเวทนา และโดยวิสัยแห่งปุถุชน กระบวนการย่อมไม่หยุดอยู่เพียงนี้...”^{๔๔}

เพราะความที่เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์ที่ปรากฏในรูปแบบความสุข ความทุกข์ หรือความไม่สุขไม่ทุกข์นั้น ที่ทุกคนสัมผัสอยู่ ที่ปุถุชนทุกข์เพราะการยึดถือ จึงเกิดทุกข์อยู่ เรื่อยไป แต่เพราะว่า

“บุคคลนั้น ละความยึดถือ ปล่อยวาง เมื่อเวทนาเกิด กลับมีธรรมะ คือ มีสติขึ้นมา กำกับทันที่ ไม่เกิดตันทา เวทนานั้นดับไปโดยไม่ปรุงเป็นตันทา...แต่กลับปรุงเป็นปัญญา ขึ้นว่า จะทำอย่างไรต่อในเรื่องนี้ นี่เป็นปฏิจสมุปบาท ๕ อากาโร เป็นปฏิจสมุปบันธธรรม หรือจะเรียกว่า ครึ่งท่อนแล้วก็เปลี่ยน เป็นอย่างอื่น จากฝ่ายเกิดเป็นฝ่ายดับ ทั้งนี้ ก็ เพราะว่า สิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ ไม่ว่าอะไรในโลกนี้ที่มนุษย์หลงกันนักมีอยู่แค่เวทนาตัวเดียว เวทนาทางตา...กระทั่งทางใจล้วนๆ...”^{๔๕}

เพราะเวทนานี้ เป็นที่รวมของสิ่งที่มนุษย์ต้องการ พยายามเหน็ดเหนื่อยอาบเหงื่อ ต่างน้ำอยู่ ก็เพื่อสิ่งๆ เดียว คือ เวทนา ไม่ว่ามนุษย์ที่ไหน ยุคนั้นหรือยุคไหน เวทนาเป็นสิ่งที่ มนุษย์เป็นทาส ยอมเป็นทาสของเวทนา อุตส่าห์เล่าเรียน ทำงาน ขวนขวายอย่างนี้เพื่อเวทนา

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๓.

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๙๗..

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, อิทปิปัจจยตา, หน้า ๔๙๔.

ตัวเดียว เพราะฉะนั้น จึงเอาเวทนานี้มาเป็นหลักสำหรับให้รู้ ว่า ถ้าไม่รู้เท่าทันแล้วก็จะเกิดตัณหา...เป็นทุกข์ เมื่อใดเวทนาเกิดขึ้น เป็นเวทนาที่สบายใจหรือไม่สบายใจก็ตาม ย่อมไม่คงเดิมแน่

หากรู้ว่า เวทนานี้เป็นสักแต่ว่า สิ่งที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ หรือที่เรียกให้ไพเราะก็เรียกว่า อิทัพปัจจุตา อย่าไปหลงใหลในเวทนาและอย่าไปโกรธหรือไปเกลียดเวทนาที่ไม่เอร็ดอร่อย ให้มันคงที่ ให้มันปกติอยู่ คือ มีสติปัญญายู้อย่างนี้ เรียกว่า

“ปฏิจสุมุขปาหตังตันที่เวทนาสำหรับจะเกิดทุกข์ หรือถ้าจะดับทุกข์ก็ดับที่เวทนา เรียกว่า ดับทุกข์”^{๔๖} จัดเป็นปฏิจสุมุขปาหที่ตรัสโดยยกเอาเวทนาขึ้นเป็นข้อแรกนี้ก็เป็นเรื่องหนึ่ง

มีปฏิจสุมุขปาหอยู่ ๑๑ อาการ แบบที่พุทธองค์ทรงชอบเอามาท่องเป็นประจำมี ๕ อาการ หรือ ๘ อาการหรือ ปฏิจสุมุขปาหที่เปลี่ยนกระแกลางสาย เพราะแทนที่จะตรัสเป็นปฏิจสุมุขปาหสมุทวารล้วน ๆ ไปจนตลอดสาย คือ เกิดทุกข์เลย ก็กลับตรัสไปอีกแบบหนึ่งว่า “พอเกิดไปตามลำดับไปถึงตัณหาแล้วก็กลับเปลี่ยนเป็นฝ่ายดับ โดยกลายเป็นว่า ตัณหาดับ อุปาทานก็ดับ อุปาทานดับ ภพก็ดับ...”^{๔๗} * อย่างนี้เรื่อยไปจนทุกข์ทั้งปวงดับ

เพราะเมื่อมองภาพโดยรวมแล้ว กระบวนธรรมนั้น ก็เปรียบเสมือนเชือกเส้นหนึ่ง ท่อนต้นดำ ท่อนปลายขาว เปลี่ยนสีที่ตรงกลางสาย คือ ท่อนสมุทวาร ตั้งต้นขึ้นมาเป็นสีดำ พอมาถึงตัณหาเปลี่ยนเป็นสีขาว เช่น ตัณหาดับ อุปาทานดับ ภพดับชาติดับ... ปฏิจสุมุขปาหอย่างนี้ เป็นปฏิจสุมุขปาหที่ครบ ๑๑ อาการ แต่ท่อนแรกเป็นสมุทวาร ท่อนหลังเป็นนิโรธวาร

แม้พระพุทธองค์ก็ทรงท่องปฏิจสุมุขปาหอยู่เป็นประจำ ทรงย้ำ แต่เรื่องทุกข์เกิดตรงไหน และให้ดับที่ตรงนั้น อย่าตามกระแส แต่จงทวนกระแสเพื่อการดับทุกข์สิ้นเชิง เพื่อความหลุดพ้นเป็นที่สุด เมื่อมีเกิด สมุทวาร ก็ต้องมีดับ นิโรธวาร หนึ่งใน ๑๑ นั้นเกิด ก็ต้องมีดับหนึ่งใน ๑๑ นั้น เช่นกัน ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกในเล่มต่าง ๆ

อีกอย่าง มีหลักปฏิจสุมุขปาหที่ได้ทุกคนเคยยินได้ฟังกันอยู่ เป็นแบบทั่วไป กล่าวไว้เป็นกฎทั่วไป ไม่ใช่เฉพาะเรื่องนี้ แต่ก็มีบางประเด็นที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก มีการกล่าวให้ชัดเจนเรื่อง คือ จะกล่าวเป็นเอกวจนะ คือเป็นอย่างเดียวเสมอ เช่น จะต้องระบุชัดเจนไปด้วยว่า เป็นอายตนะอะไร เช่น เป็นมนายตนะ...แทนที่จะกล่าวว่า สพายตนะรวม ๆ ดังตัวอย่างที่สวดกันนี้ ก็ใช้สวดว่า ดังนี้

^{๔๖} พุทธศาสนิก, ปรมัตถสภาวะธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๕.), หน้า ๓๓๐.

^{๔๗} อ้างแล้ว. *ดูรายละเอียดใน ส.น. ๑๖/๑/๑.

“อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารทั้งหลาย สังขารให้เกิดวิญญาณ ... อย่างนี้ไม่จำกัดว่าให้เกิดอายตนะอะไร เป็นสพายตนะทั้งหก ถ้าในอภิธรรมจะไม่พูดอย่างนั้น จะพูดว่า มนายตนะ หรืออายตนะอะไรลงไปชัดเลย ไม่พูดว่า สพายตนะ ซึ่งหมายถึงอายตนะทั้ง ๖...”^{๔๘}

เนื่องจาก ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น มีการกล่าวแยกประเด็นเพื่อให้เห็นทุกอย่างเป็น กระแสปฏิจสมุปบันธธรรม ที่อาศัยกันเกิด ดับตงนั้น ๆ มีตัวอย่างการสวดแบบอภิธรรม เช่น

“อวิชชาปจฺจยา สงฺขารํ, สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ, วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา มนายตนํ...”^{๔๙}

ประเด็นนี้ แปรจากที่สวดกันอยู่ตามธรรมดา เพราะในพระอภิธรรมปิฎกจะจำแนก ระบุงรณนั้น ๆ เฉพาะกรณีเพื่อจิตดวงนี้ เพื่อจิตดวงนั้น จึงต้องระบุชัดลงไปว่า สังขารชื่อนั้น หรืออายตนะชื่อนั้นไปเลย นี้เรียกว่า ปฏิจสมุปบาทแบบอภิธรรมปิฎก เจาะจงกว่าชัดเจนลงไป กว่าที่เราสวดกันทั่วไป ซึ่งในอภิธรรมปิฎกจะกล่าวปฏิจสมุปบาทเฉพาะอกุศลจิตดวงหนึ่ง ๆ ไปเลย เพราะเหตุที่ต้องการจะระบุว่า จิตดวงไหนไปเลย ดังนั้น คำที่สวดจึงต่างกันไปตามกรณี

อย่างไรก็ดี เมื่อหลักปฏิจสมุปบาท มี ๑๑ อาการด้วยกันนี้ เป็นอย่างนี้ มีหลาย ๆ ชนิด ว่าตั้งต้นขึ้นตรงไหนและดับลงได้อย่างไร คือ จะแสดงปฏิจสมุปบาทให้เห็นโดยเฉพาะถึง อาการที่มันตั้งต้นเกิดขึ้นมาโดยละเอียดในทางความคิดที่มนุษย์สัมผัสอยู่

เมื่อมนุษย์ทุกคนมีอารมณ์เป็นที่ตั้งทางความคิด และมีอารมณ์เป็นที่ตั้งของการคิด ได้สำเร็จ ก็มีอารมณ์ที่จิตจะฝังตัวลงไปนั้น เช่น ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นเฉพาะหน้า ในเวลานี้ คราวนี้ เมื่อจิตมันคิดลงไปให้อารมณ์นั้น ก็เรียกว่า อารมณ์แห่ง ความคิด ก็คิดเรื่อย ๆ ไปจนคิดสำเร็จด้วยอารมณ์นั้น ๆ กลายเป็นอารมณ์ที่เป็นที่ตั้งแห่ง ความสำเร็จของความคิด

อีกอย่าง อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความสำเร็จแห่งความคิด จิตมีอนุสัยในอารมณ์นั้น หรือ จิตนอนเนื่องในอารมณ์นั้น สำหรับอารมณ์ที่เข้ามากระทบคราวหนึ่งนั้น เช่น ทางตา... เรียกว่า อารมณ์อันหนึ่ง เข้ามาสำหรับให้เราคิดแล้ว เข้ามาให้เราสำเร็จความคิดตามนั้น แล้ว เข้ามาสำหรับให้จิตใจ ที่นอนเนื่องในอารมณ์และฝังตัวลงไป ในสภาวะที่จิตคิด เรียกว่า อารมณ์ เป็นที่ตั้งแห่งความคิด แห่งความสำเร็จแห่งความคิด และนอนเนื่องในอารมณ์นั้น

^{๔๘} พุทธสาสิกขุ, อิตฺตปจฺจยตา, หน้า ๔๙๖.

^{๔๙} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๘๒/๒๖๐.

ดังนั้น เมื่อมีอะไรเข้ามาทำให้เราคิด นั้นมันเป็นอารมณ์แห่งความคิด ครั้นเราคิดจนออกสำเร็จว่า จะทำการปรุงแต่ง เป็นเรื่องเสร็จลงไป เรียกว่า เป็นอารมณ์แห่งความคิดสำเร็จตามความคิด พอสำเร็จความคิดแล้ว จิตฝังลงไป ในอารมณ์นั้น ๆ กลายเป็นอารมณ์สำหรับจิตที่ฝังลงไป คิดดูทุกเรื่องจะเป็นอย่างนี้ในชีวิตประจำวัน เรียกว่า แสดงเงื่อนไขของการตั้งขึ้นแห่งปฏิจสมุปบาทให้ชัดเจนไปอีก โดยแยกขณะของอารมณ์นั้น เช่น

“มันเป็น ๓ ขณะอย่างนี้ อารมณ์ที่ว่า เป็นที่ตั้งแห่งความคิด สำเร็จแห่งความคิด และฝังนอนลงไปนั้นแหละ มันเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน...”^{๕๐}

อย่างไรก็ตาม หากวิญญาน หมายถึง วิญญานในปฏิจสมุปบาท เพราะความที่ว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงเกิดวิญญานนั้น ถ้าเรียกโดยอุปมามันเป็น ปฏิสนธิวิญญาน กล่าวคือ

“อารมณ์ไม่เท่าไรมันจะเกิดอุปาทานเป็น ตัวกู-ของกู นี่แหละเรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาน แต่ทั้งหมดนี้ ไม่ใช่ต่อตายแล้ว บอกแล้วแต่ที่แรกว่า ที่พูดวันนี้ทั้งวันไม่เกี่ยวกับเรื่องหลังจากตายแล้ว แต่เกี่ยวกับเรื่องที่นี่ เดียวนี้ทั้งนั้น”^{๕๑}

เนื่องจากอารมณ์นั้น เป็นที่ตั้งแห่งความคิด สำเร็จแห่งความคิด และฝังนอนลงไปนั้น มันเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน คือ วิญญานในปฏิจสมุปบาทที่จะเป็นเหตุให้เกิดตัวกู-ของกู เมื่ออารมณ์มีที่ตั้งแห่งวิญญานก็มี เมื่อเป็นวิญญานที่มีที่ตั้งที่อาศัยแล้วถึงอกงาม เมื่อนั้นจะมีสิ่งที่เรียกว่า นามรูป หรือกายกับใจนั้นจะหยั่งลง แต่ไม่ใช่เข้าท้องแม่ ที่ว่า นามรูปหยั่งลงนี้ ไม่ใช่เกิดในท้องแม่ เข้าในท้องแม่ แต่หยั่งลงในใจของคนที่ยึดมันถือมัน

นามรูป คือ กายกับใจนี้ มันไม่ได้ทำอะไรราวกะว่า นอนหลับอยู่ไม่รู้ พอสิ่งนี้เกิดขึ้น คือ ได้อารมณ์มาสำหรับคิด สำหรับสำเร็จตามความคิด สำหรับจิตฝังลงไป เกิดเป็นปฏิสนธิวิญญานขึ้นมา ทำให้ร่างกายกับจิตใจนี้ เปลี่ยนเป็นนามรูป พร้อมทั้งจะปรุงแต่งตามกฎแล้ว จึงมีสพายนะชรามรณะ...

อย่างไรก็ตาม กฎของปัจจัยสภาวะธรรม กล่าวคือ มีอุปาทานยึดครอง เป็นหลักที่แสดงละเอียดเฉพาะจุดตั้งต้นว่า มีอารมณ์เข้ามา จิตคิด จิตสำเร็จตามความคิด จิตฝังตัวลงไป ในนั้น อารมณ์ที่ถูกกระทำ กลายเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน ๆ นี้มีที่ตั้ง เจริญงอกงามแล้ว นามรูป คือ กายกับจิตก็หยั่งลง คือ เกิดขึ้นมาทำหน้าที่ เป็นปฏิจสมุปบาทต่อไปตั้งแต่ นามรูป-ชรามรณะ...

^{๕๐} พุทธศาสนิกฯ, อธิปไตยจิตตา, หน้า ๔๙๗-๔๙๘.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๘. *คือ อารมณ์ทุกสิ่งเกิดขึ้นจากจิต นำไปสู่การปรุงแต่ง.

ดังนั้น จึงเป็นปฏิจสมุปปาตประเภท ๑๑ อาการ แต่ไม่พูดตั้งต้นด้วยอวิชชา คือ พุด โดยพุดตินัย หรือการเป็นไปโดยพฤติกรรมจริง ๆ เกี่ยวกับจิต ในกรณีนี้ไม่ต้องพุดถึงอวิชชา แต่มันมีอวิชชาอยู่ในนั้น ตรงที่ว่า มันเป็นที่ตั้งแห่งความคิด สำเร็จตามความคิด และจิตฝังตัวลงไปด้วยความโง่เขลา ถ้ามันไม่มีความโง่มันก็ไม่มีการฝังลงตัวลงไป

กระแสหลักปฏิจสมุปปาตที่เป็นกระบวนการ ว่าด้วยอาหารสี่ ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกนั้น พุทธศาสนิกชนนำมากล่าวและให้ทัศนะเพิ่มเติม ความว่า “ปฏิจสมุปปาตแบบปกติ เช่น อวิชชา/จายา สงขาร, สงขาร/จายา วิญญาณ ...”^{๕๒}

กระบวนการแนวนี้นี้ ซึ่งมีตั้งต้นด้วยอาหารสี่ เช่น “อาหาร นั้นๆ บางคนก็เข้าใจดีแล้ว บางคนก็ยังไม่เข้าใจ คำว่า อาหารไม่ใช่หมายถึงว่า สิ่งที่น่ามากินเท่านั้น คำว่า อาหาร นี้แปลว่า นำผลมาให้ อาหารที่กินนั้น เรียกว่า กวพิงการาหาร”^{๕๓} นำผลมาให้เป็นเนื้อเป็นหนัง...

แม้ผัสสะทางตาก็เรียกว่า “อาหาร” เป็นผัสสาหาร นำผลมาให้ คือ เวทนา ๆ ชนิดที่จะทำให้เกิดทุกข์เหมือนกัน อีกอย่างคือมโนสัจเจตนาหาร อาหาร คือ ความคิด คิดด้วยเจตนาเจตนาเป็นอาหารได้เพราะว่า เมื่อมีเจตนาแล้ว ต้องมีการกระทำ การกระทำนั้นแหละเป็นผลแห่งอาหาร คือ สิ่งที่น่ามาได้โดยเจตนา

สุดท้าย คือ วิญญาณาหาร เช่น วิญญาณทางตา...เป็นอาหารอย่างยิ่ง มีพระพุทธพจน์ที่ปรากฏตรงตามพระบาลีว่า

“วิญญาณาหารเป็นไปเพื่อเกิดขึ้นเฉพาะซึ่งภพใหม่ต่อไป ตายแล้วเข้าโลงแล้วไปเกิดใหม่ ภพใหม่นี้ คือ ความคิดที่เป็นตัวกู-ของกูอันใหม่ เช่น เมื่อเรื่องของตัวกู-ของกูอันเก่าเสร็จสิ้นไปแล้ว มันก็ได้อารมณ์อื่น วิญญาณก็ได้อารมณ์อื่น วิญญาณาหารอันนี้ก็ทำให้เกิดภพใหม่ที่จะเป็นผัสสะ เวทนา...อีกรอบหนึ่งเป็นภพใหม่ เมื่อภพใหม่มี เป็นแล้ว ย่อมมีสพายตนะ หมายความว่า เมื่อวิญญาณาหารที่ว่ามีแล้ว ก็จะเป็นไปเพื่อให้เกิดภพใหม่เมื่อภพใหม่นี้เป็นแล้ว มีแล้ว ก็มีอายตนะ เช่น เพราะอายตนะเป็นปัจจัย ก็เกิดผัสสะ...ตามนัยเดียวกันกับปฏิจสมุปปาตแบบธรรมดา”^{๕๔}

อย่างไรก็ตาม หากวิญญาณาหาร จะสร้างตัวกูใหม่ ภพใหม่ จงระวังไม่ให้กระแสหลักปฏิจสมุปปาตเกิดขึ้นในใจนั้น ให้ระวังที่อาหารทั้งสี่ ทุกอย่างจะไปสรุปอยู่ที่ วิญญาณาหาร

^{๕๒} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๘๓/๒๖๑. ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๑/๒๙.

^{๕๓} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๐/๒๘.

^{๕๔} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๖/๓๒.

หรือสำคัญอยู่ที่วิญญาณอาหาร ผัสสาหารให้เกิดเวทนา แล้วมโนวิญญาณส่วนลึกจะสัมผัสลงไป ในเวทนานั้นแล้วก็กลายเป็น อวิชชาสัมผัสสชาเวทนา คือ มันก็เกิดทุกข์ตามมา

แต่ความคิดที่เป็นอาหาร หรือมโนสัญญาเจตนาหารนี้ สำหรับความคิด พิจารณา ความคิดนี้ เรียกว่า สังขารขันธ์ มันจะคิดไปได้อย่างไร ถ้าไม่มีเรื่องเกี่ยวกับวิญญาณที่เป็น ตัวการที่จะไปสัมผัสนั้นนี้เข้าก่อน หากความคิดมันโน้มไปในทางตัวกู-ของกู มันก็กลายเป็น ธรรมารมณสำหรับมโนวิญญาณได้

ดังนั้น ประเด็นนี้ พุทธทาสภิกขุจึงนำมาตีความหลักที่เกี่ยวกับปัจจัยธรรมนี้ เพื่อ ความเข้าใจและการบรรลุไปสู่เป้าหมายสูงสุดเพราะการตัดกระแสสภาวะธรรมนี้โดยเด็ดขาด เช่น

“ความคิดนั้นทั้งหมด จึงเป็นธรรมารมณได้แล้วสัมผัสลงไปด้วยมโนวิญญาณ แล้วจึง เกิดวิญญาณอาหารรอบใหม่ขึ้นมาอีก แม้ส่วนที่ไม่เกี่ยวกับอะไรมากมาย ก็เกี่ยวกับ วิญญาณโดยตรง คือ มันก็เป็นวิญญาณอาหารอยู่แล้ว ฉะนั้น ด้วยอาหารใดก็ตามใน ๔ อาหารนี้ ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดปฏิจจสมุปบาทได้ ปฏิจจสมุปบาทนี้ ตั้งต้นด้วยอาหาร ไม่ พุดถึงอวิชชา สังขารอะไรให้มากเอาแต่อาหาร คือ เมื่อวิญญาณได้อาหาร ก็กลายเป็น ต่อไปที่มืออวิชชาซ่อนอยู่ในนั้น...”^{๕๕}

ทั้งหมดนี้ เป็นเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่ทำให้เกิดความทุกข์จริง อีกประการหนึ่ง คือ หลักปฏิจจสมุปบาทที่ไม่เกี่ยวกับความทุกข์ ซึ่งเป็นเหตุผลสำคัญที่พุทธทาสภิกขุเน้นและย้ำ เกี่ยวกับการทำความทุกข์ให้สิ้นไป โดยมีทัศนะว่า

“ปฏิจจสมุปบาท หรือ อิทัปปัจจยตา^{๕๖} เป็นกฎทั่วไป ที่ทำให้เกิดขึ้นแห่งความทุกข์ก็ได้ ไม่ให้เกิดขึ้นแห่งความทุกข์ คือว่า ดับทุกข์ก็ได้ ถ้ามันเป็นกฎที่เกี่ยวกับเหตุปัจจัยแล้ว ก็เรียกว่า อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท ได้ทั้งหมด จะดีขึ้นมาได้ เลลงไปได้ ก็เพราะกฎ นี้ จะเกิดทุกข์หรือจะดับทุกข์ได้ ฝ่ายที่เกิดทุกข์นี้ จะไม่พุดอีก แต่จะพุดฝ่ายที่ดับ ทุกข์...”^{๕๖}

เนื่องจากหลักการนี้ นำมากล่าวแล้ว ย่อมแสดงผลให้เห็นถึงปฏิจจสมุปบันธรรมแห่ง กระแสหลักปฏิจจสมุปบาททั้งที่เกิดทุกข์ และดับทุกข์ แต่เน้นเรื่องความดับเป็นหลัก เช่น

“เป็นกระบวนการเกิด-ดับของทุกข์ ซึ่งมีความมุ่งหมาย เพื่อแสดงความเกิด-ดับของ ทุกข์เท่านั้น และคำว่า ทุกข์นั้น มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ใน

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๕๐๑-๕๐๒.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๓.

หลักธรรมสำคัญอื่นๆ เช่น ไตรลักษณ์ และอริยสัจ...ก็ทุกข์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ จึงควรทำความเข้าใจในคำนี้ว่า ทุกข์กันให้ชัดเจนก่อน เมื่อพูดถึงไตรลักษณ์ได้แสดงความหมายของทุกข์ไว้สั้น^{๕๗}

อย่างไรก็ดี หากหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ทั้งฝ่ายเกิดและดับทุกข์ คือ ฝ่ายนิโรธวาร ทรงแสดงอาการของธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นตามวิธีนี้ แต่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ มีพุทธพจน์แสดงปฏิจจสมุปบาท ในรูปกระบวนการดับทุกข์อีกแห่งหนึ่ง คือ เป็นกระบวนการที่มีใช้นิโรธวาร และไม่กล่าวถึงการดับอย่างเดียว แต่แสดงกระบวนการต่อออกไปจากกระบวนการเกิดทุกข์ที่เป็นสมุทยวาร กล่าวคือกระบวนการสภาวะธรรมที่ทรงตรัสไว้ในอังกุตตรนิกาย ทสกันบาตว่า

“อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามरणะ ทุกข์ ศรัทธา ปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข สมานิ ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทา วิราคะ วิมุตติ ขยญาณ นิพพาน”^{๕๘}

ตามที่ยกมากล่าวนั้น เป็นหลักปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิดทุกข์ และฝ่ายดับทุกข์อีกอย่างหนึ่งที่ทรงตรัสแสดงไว้อีกแบบที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งพุทธทาสภิกขุนำมากล่าวและชี้ประเด็นลงไปว่า เป็นปฏิจจสมุปบาทซ้อนปฏิจจสมุปบาทด้วยกัน จากอวิชชาถึงทุกข์ คือ หลักปฏิจจสมุปบาทฝ่ายเกิดทุกข์ มีจฉาปฏิบัติ หรือสมุทยวาร และจากศรัทธาถึงนิพพาน คือ หลักอานาปานสติ สัมมาปฏิบัติหรือนิโรธวาร โดยท่านตีความว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทซ้อนกัน

สำหรับการตีความของพุทธทาสภิกขุอีกประการ คือ ปฏิจจสมุปบาทในฐานะเป็นสังขะ โดยยกพระพุทธานุญาต ที่ทรงตรัสไว้ในรูปของสิ่งที่เรียกว่า สังขธรรม ก็คือ สังขะ ที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์ จึงนำมากล่าวพอเป็นตัวอย่าง เช่น

“ปฏิจจสมุปบาท นำมาสู่การดับทุกข์ สังเกตให้ดีๆ อิทัปปัจจยตาเพื่อเกิดทุกข์และดับทุกข์ ที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงอาการของธรรมที่มันอาศัยกันเกิดขึ้น อาศัยกันเกิดขึ้นตามวิธีของอิทัปปัจจยตานี้ แต่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ อย่างไรก็ตาม ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นสังขะนี้ แบ่งออกเป็น สามระยะ เรียกว่า ตามรักษาซึ่งสังขะ หนึ่ง ยอมรับในความเป็นคน เกียรติของความเป็นคน ต้องนับถือ เคารพตนเองตามภาวะ มีศรัทธาในตน...ตามรู้ซึ่งสังขะ สอง มีศรัทธาที่ประกอบไปด้วยเหตุผล ตั้งตนอยู่ในธรรมที่ถูกต้อง...ตามถึงซึ่งสังขะ สาม มีการเสพรธรรม ภาวนาธรรมทำให้มากและชำนาญ...”^{๕๙}

^{๕๗} อ่างแล้ว.

^{๕๘} อ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๓๕/๖๘.

^{๕๙} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๕๐๓-๕๐๗.

ไปไว้นิสัยเลย จำไว้ว่า ละความไม่ละอายเสีย ละความไม่รู้จักกลัวเสีย ละความประมาทเสีย แล้วมันย้อนละสูงขึ้นไปได้ตามลำดับ ๆ จนละระคะ โทสะ โมหะได้ เป็นการละขึ้นไปทีละชุด ๆ ละ ๓ นี่แหละปฏิจจสมุปบาทฝ่ายที่จะดับระคะ โทสะ โมหะได้”^{๖๑}

จากประเด็นที่กล่าวมานั้น เป็นกระบวนการธรรมที่มีปัจจัยอิงอาศัยกันเกิดและดับตามลำดับแห่งธรรมนั้น ๆ โดยเริ่มต้นที่หลักอกุศลกรรมทำให้เกิดทุกข์เพราะการยึดติดในสิ่งนั้น แต่ว่า หากบุคคลรู้และเข้าใจตามกระบวนการปัจจัยที่เป็นฝ่ายดับทุกข์ ตามติดและใส่ใจในหลักดับทุกข์ จึงต้องปฏิบัติตามธรรมนี้ คือ ละอกุศลกรรม และสังโยชน์ มีสัปปายะ...เพื่อมุ่งสู่กระแสแห่งธรรมตามลำดับจนถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะเป็นที่สุด เพราะละธรรมทั้งปวงที่กล่าวมา

แต่ก็มีธรรมอื่นอีก ที่ท่านตีความไว้เพื่อให้เห็นสภาวะธรรมฝ่ายเกิดทุกข์และดับทุกข์ อีกทั้งกระบวนการที่ทำให้ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะกิเลสทั้งปวง เพื่อพบหลักปฏิจจสมุปบาทที่คาบเกี่ยวกันทั้งดีและชั่ว เพราะหลักปฏิจจสมุปบาทที่คาบเกี่ยวกัน ทั้งเรื่องดี และชั่ว เป็นแบบที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า

“อุปนิสธรรม คือ สิ่งที่ยึดอาศัยกัน ๆ ก็คือ ปฏิจจสมุปบาท คำเรียกชื่อผิดกันแต่เนื้อหาเหมือน อุปนิส คือ เข้าไปอาศัยซึ่งกันและกัน หมายความว่า ไม่มีธรรมข้อไหนอิสระอยู่ได้ตามลำพัง ต้องอาศัยกันเป็นเหตุเป็นปัจจัยเกิดขึ้น แต่ว่า มันเนื่องกันจากฝ่ายที่เป็นอกุศลและเป็นทุกข์ แล้วเลยไปจนถึงฝ่ายที่เป็นกุศลและดับทุกข์ เป็นโลกุตระ”^{๖๒}

อย่างไรก็ตาม การที่พระพุทธเจ้าตรัสสิ่งที่ต้องอาศัยกัน หรืออุปนิสธรรม โดยตั้งต้นด้วยอวิชชาตามนัยของหลักปฏิจจสมุปบาทอย่างที่เราทราบกันอยู่แล้วว่า อวิชชาให้เกิดสังขาร ทรงแสดงทุกข์ว่า เป็นเหตุให้เกิดสัทธา ว่าทุกข์นั้นให้เกิดสัทธา อวิชชาทำให้เกิดทุกข์ เมื่อทุกข์ อยู่แล้วทำให้เกิดสัทธา...เพราะถ้าไม่มีความทุกข์ ก็ไม่สนใจในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เพราะความทุกข์มันบีบคั้น จึงหันไปหาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เพราะฉะนั้น จึงขอยกพระพุทธดำรัส ที่ทรงตรัสตามเหตุเกิดแห่งปัจจัยที่เป็นอุปนิสธรรม หรือธรรมที่ยึดอาศัยกันเกิด เช่น

“ความทุกข์ทำให้เกิดสัทธา และสัทธาทำให้เกิดปราโมทย์ ปราโมทย์ทำให้เกิดปีติ ปีติเป็นเหตุให้เกิดปัสสัทธิ ปัสสัทธิให้เกิดความสุข ความสุขทำให้เกิดสมาธิ สมาธิทำให้เกิดยถาภูตญาณทัสสนะ ๆ ทำให้เกิดนิพพิทา ๆ ทำให้เกิดวิราคะ ๆ ทำให้เกิดวิมุตติ ๆ ทำให้เกิดญาณรู้ความสิ้นอาสวะซึ่งเช่นเดียวกันกับวิมุตติญาณทัสสนะ คือ ญาณรู้ว่า เรา

^{๖๑} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, หน้า ๕๐๘-๕๑๒.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๔.

วิมุตติแล้ว เพราะวิมุตติแล้วจึงมีญาณรู้ว่า วิมุตติแล้ว หรือมีญาณในความสิ้นอาสวะแล้ว ก็
มีภาวะแห่งนิพพานปรากฏ เรื่องมันก็จบเพราะสิ้นกิเลสและทุกข์^{๖๓}

ตามที่กล่าวถึงกระบวนการอุปนิสสรณโดยการอาศัยปัจจัยสภาวะธรรมทำให้เกิดความ
เข้าใจในหลักปฏิจสมุปบาทฝ่ายเกิดทุกข์ และปัจจัยในหลักอานาปานสติ คือ ฝ่ายดับทุกข์ เมื่อ
ทั้งสองประเด็นมาอาศัยและเกี่ยวเนื่องกัน สัมพันธ์กันจากเหตุเกิดสู่ผลดับ หรือในความหมายอื่น
คือ มองจุดเริ่มต้นและจุดดับของความทุกข์

สำหรับหลักปฏิจสมุปบาทที่ซ้อนกัน ที่กล่าวนี้เป็นประเด็นของฝ่ายดับทุกข์โดยเริ่ม
ที่ศรัทธาถึงนิพพานเป็นที่สุด เพราะอาศัยกันเกิด พุทธทาสภิกขุจึงนำมากล่าวอ้าง ดังนี้

“อุปนิสสรณ จึงเป็นธรรมอาศัยกันเกิดขึ้นในรูปแบบของปฏิจสมุปบาท ตั้งแต่
อวิชชา จนถึงนิพพาน อาศัยกันตั้งแต่อวิชชา เรื่อยไปจนถึงนิพพาน เป็นปฏิจสมุปบาท
มหาศาล ที่ยาวใหญ่ มี ๓๒ อากาโร จึงไปถึงนิพพาน ที่ตั้งต้นที่อวิชชา มันไปเปลี่ยนที่กลาง
สาย ท่อนต้นดำ ท่อนปลายขาว ตรงเขตเปลี่ยนดำเป็นขาว นั้นอยู่ที่ความทุกข์ เติบ ๆ มา
ดำสุดถึงความทุกข์ แล้วมาเปลี่ยนเป็นสัทธาเป็นสีขาว แล้วขาวขึ้น ๆ จนนิพพานพ้นดำ
พ้นขาว...”^{๖๔}

เพราะเหตุที่เป็นกระบวนการสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยต่าง ๆ เกิดสนับสนุนกันเรื่อย ๆ
ไป จากเหตุนำไปสู่ผล ซึ่งปรากฏทั้งฝ่ายสมุทยวาร คือเกิดทุกข์ และฝ่ายอานาปานสติหรือนิโรธ
วารอันนำไปสู่การตัดกระแสดับ หรือนิพพานนั่นเอง

มีหลักปฏิจสมุปบาทที่พุทธทาสภิกขุกล่าวตีความไว้ หรือมีไว้เพื่อศึกษาและปฏิบัติ
สำหรับละมิจฉาทิฐิ ดังที่ปรากฏในสูตรต่าง ๆ ซึ่งได้กล่าวอ้างถึงมิจฉาทิฐิของภิกษุชื่อสาติเกวัฏฐ
บุตรนั้น ซึ่งเป็นภิกษุมิถิฏฐิ ถือนั่นและยืนยันว่า

“ตเทวิหิ วิญญานํ สนฺชาวติ สํสฺรณฺติ อนนฺตญฺ...แปลว่า “วิญญานนี้เท่านั้น ที่เล่นไป
ท่องเที่ยวไป ไม่มีสิ่งอื่น...”^{๖๕*}

เพราะหากบุคคลที่ถือว่า วิญญานนั้นเป็นสัตว์ เป็นบุคคลแล้ว ก็เล่นไปแล้ว ก็
ท่องเที่ยวไปในวิญญูสงสาร คือ การเกิดแล้วเกิดอีก ไม่มีสิ่งอื่น ถือว่า วิญญานนั้นเป็นสัตว์บุคคล
ตัวยืนโรงสำหรับเล่นไปในวิญญูสงสารเช่นนี้ ก็เพราะไม่ทราบความจริงเรื่องปฏิจสมุปบาท จึง

^{๖๓} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๓/๔๐-๔๓.

^{๖๔} พุทธทาสภิกขุ, อิทปิปัจจัยตา, หน้า ๕๑๓-๕๑๖.

^{๖๕} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๕.

* ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๔๖/๔๒๗.

ได้เกิดมีทวิฏฐิเป็นมิจฉาทิฏฐิขึ้นมา เพราะเป็นเหตุเกิดของสัสสตทวิฏฐิหรือกล่าวโดยภาษาคนด้วยการ ยึดถือในกายสังขาร หรือ ยึดถือวิญญาณเป็นตัวตน แล่นไป ท่องเที่ยวไปในนั้นเอง เพราะเหตุนี้ หากไม่มีความยึดมั่นยอมเข้าถึงกระแสฝ่ายดับของปฏิจจสมุปบาท

อย่างไรก็ตาม การยึดถืออย่างนี้ เป็นมิจฉาทิฏฐิ การเชื่อว่า วิญญาณมีอยู่แล้ววิญญาณ เป็นอย่างนั้น คนธรรมดาพูดกันเสียอย่างนี้จนเคยชิน ก็เลยไม่รู้ว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ คำพูดเช่นนี้ และยืนยันว่า วิญญาณเป็นของเที่ยง มีอยู่ในตัวเอง มิใช่เป็นเพียงปฏิจจสมุปบันนธรรม คือ มิใช่ เป็นเพียงผลของปฏิจจสมุปบาทที่แท้ วิญญาณเป็นเพียงปฏิจจสมุปบันนธรรม หมายความว่า ไม่มีตัวตน เพียงแต่ว่า อาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่งเกิดขึ้นสืบต่อกันไปชั่วคราว ๆ เท่านั้น อย่างนี้ เรียกว่า เห็นวิญญาณนั้นเป็นปฏิจจสมุปบาท

ในกรณีที่เห็นว่า ตัวตนไม่มี...ในทางตรงกันข้าม ก็มีผู้ที่ยืนยันว่า วิญญาณมีตัวตน คือ มันแล่นไป ท่องเที่ยวไป มันอยู่ที่นี้ มันก็พูด เป็นผู้พูด เป็นผู้รู้สึกรารมณ์ต่าง ๆ แล้วเป็นผู้ เสวยวิบากกรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศล คือ มีตัวตน มีเราที่เป็นอย่างนั้น แล้วเรียกว่า

“วิญญาณนี้ เพราะเหตุว่า คนทั้งหลายมีทวิฏฐิอย่างนี้กันอยู่ทั่วไป โดยไม่รู้ว่าเป็น มิจฉาทิฏฐิ จึงต้องมีเรื่องปฏิจจสมุปบาทที่บอกให้รู้ความจริงว่า ไม่มีตัวตน วิญญาณนั้นมีใช่ ตัวตน ถ้าวิญญาณมีมันก็เป็นเพียงปฏิจจสมุปบันนธรรม ไม่เป็นตัวตนที่ไหน เหตุนี้ จึง ต้องรู้เรื่องปฏิจจสมุปบาท ก็เพื่อพ้นจากมิจฉาทิฏฐิที่ว่า คนมีอยู่ แล้วคนไปเกิด เป็นไปตาม กรรมเหล่านี้ แล้วก็เพื่อจะดับทุกข์สิ้นเชิง คือ มีสัมมาทิฐิขึ้นมา ถ้ายังหลงเรื่องวิญญาณ เป็นตัวตน ก็ยังเป็นมิจฉาทิฏฐิ มันก็ยังมีความทุกข์และดับทุกข์ไม่ได้”^{๖๖}

เพราะฉะนั้น การรู้เรื่องวิญญาณนั้น มีตัวอย่างว่าวิญญาณเป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม เกิดขึ้นโดยนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ มันจะดับทุกข์ได้สิ้นเชิง โดยมีสัมมาทิฐิเข้าใจอย่าง ถูกต้อง ข้อนี้มีหลักบาลีสัน ๆ ว่า

“*ปฏิจจสมุปป/นฺ วิญญาณํ* แปลว่า วิญญาณเป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม คือ สิ่งอาศัย กันและกันเกิดขึ้น “*อญฺญตฺร ปจฺจยา นตฺถิ วิญญาณสฺส สมฺภวํ* แปลว่า ถ้าปราศจากซึ่งปัจจัย เหล่านี้แล้ว การเกิดขึ้นแห่งวิญญาณมีไม่ได้...”^{๖๗}

ภิกษุทันตะ อาสภมหาเถร กล่าวสนับสนุนและย้ำเรื่องนี้เช่นเดียวกัน เพื่อความเห็น จริงตามที่ทรงตรัสไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งท่านก็ความคิดเห็นและให้ทัศนะว่า

^{๖๖} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๗.

^{๖๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๗๕/๔๔๓.

“ผู้เข้าใจกันอยู่โดยมากกว่า ผู้ที่จุติ คือ มรณะไปแล้ว วิญญาณไปล่องลอยอยู่ก่อน ยังไม่ปฏิสนธิเกิดทันที ความเห็นอย่างนี้เป็นการเข้าใจผิด ที่จริงปฏิสนธิกับจุตินี้เกิดติดต่อกันทีเดียวโดยไม่มีระหว่างคั่นเลย ที่เข้าใจว่า เมื่อคนตายแล้ววิญญาณออกจากร่างไปล่องลอยอยู่กลาง ๆ นั้น ทัศนะอย่างนี้พระพุทธรศาสนาปฏิเสธและจัดเป็นมิจฉาทิฐิอย่างหนึ่ง เรียกว่า อंतरภาวาทิฐิ คือ เห็นวิญญาณล่องลอยอยู่กลาง ๆ พระพุทธรศาสนาถือว่า พอจุติแล้วก็ปฏิสนธิต่อทันทีนั้นโดยไม่มีระหว่างคั่นเลย”^{๖๘}

ถ้าบุคคลเข้าใจว่า ตายแล้ว วิญญาณออกจากร่างไปเกิดในภพใหม่อีก วิญญาณเก่าไม่ดับเกิดสืบต่อไปเรื่อย ๆ เพียงแต่ร่างกายเท่านั้นแตกดับสลายไป ส่วนวิญญาณไม่ดับไปเกิดในภพใหม่อีก ทัศนะอย่างนี้พระพุทธรศาสนาเรียกว่า “สัสสตทิฐิ จัดเป็นมิจฉาทิฐิอย่างรุนแรง อีกอย่าง ถ้าเข้าใจว่า เมื่อตายแล้วทุกสิ่งทุกอย่างสูญไปหมด มีชาติปัจจุบันนี้เป็นที่สุด ไม่มีอะไรไปเกิดอีก บุคคลมีทัศนะอย่างนี้เรียกว่า อุจเฉททิฐิ...”^{๖๙}

หากวิญญาณมีตัวตนจริง มันก็มีได้โดยตัวมันเอง โดยไม่ต้องอาศัยปัจจัยอะไร เดี่ยวนี้ตัวมันเองมิได้มี มีแต่ปัจจัยที่ปรุงแต่งกันขึ้น แต่มันประณีตลึกถึงกับทำให้รู้สึกนึกคิดได้ ให้นามรูปนี้ทำอะไรอันหนึ่งเป็นตัวตนอยู่ในนามรูปนี้ ซึ่งในที่นี้เรียกว่า “วิญญาณ” เรื่องปฏิจกสมุปบาทนี้มีก็เพื่อประโยชน์อันนี้เอง ให้ละมิจฉาทิฐิเสีย แล้วจะได้ดับทุกข์สิ้นเชิง ว่าแต่ปัญหาต่อไปจะดับทุกข์โดยวิธีใด ทำอย่างไร คำตอบก็เหมือนกับที่แล้ว ๆ มาในหลักทั่วไปว่า โดยการปฏิบัติที่ถูกต้อง คือ การมีชีวิตอยู่อย่างถูกต้อง ด้วยการเป็นอยู่ที่สามารถทำลายอวิชชาละความโง่เสีย มีสติอยู่ตลอดเวลา เมื่อมีอารมณ์มากระทบ โปรดเข้าใจว่า การเป็นอยู่โดยชอบนั้น คือ เป็นอยู่โดยมีสติสมบูรณ์

สำหรับเรื่องกำเนิดของเรื่องปฏิจกสมุปบาท ๆ มันก็เกิดขึ้นมาได้อย่างไร มีกำเนิดอย่างไร ก็ถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นหลัก คือ เรื่องที่ท่านตรัสเล่าให้ฟังในพระบาลี ทรงเล่าถึงการออกผนวชของพระองค์เองว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเรายังเป็นพระโพธิสัตว์ ก่อนตรัสรู้ยังมิได้ตรัสรู้ ได้มีความปริวิตกดังนี้ว่า โลกนี้ ถึงความยากแล้วหนอย่อมเกิด แก่ ตาย จุติ และอุปบัติ และเมื่อเป็นเช่นนั้นก็ยังมิรู้ธรรมอันออกจากทุกข์ คือชราและมรณะนี้ เมื่อไรเล่า ความออกจากทุกข์คือชราและมรณะนี้จักปรากฏ...พระพุทธองค์ก็ทรงทบทวนอีกนัยหนึ่งว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เรานั้น ได้มีความปริวิตก ดังนี้ว่า เมื่ออะไรหนอไม่มี ชราและมรณะจึงไม่มี เพราะอะไรดับ ชราและมรณะจึงดับ...ภิกษุทั้งหลาย เรานั้น เพราะกระทำไว้ในใจโดย

^{๖๘} ภัทนต์ อาสภมหาเถร, ปฏิจกสมุปบาทสังเขปภค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๒-๓.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

แบบคาย จึงได้รู้ด้วยปัญญาว่าเมื่อวิชาไม่มี สังขารจึงไม่มี เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ... ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ได้บังเกิดขึ้นแก่เราในธรรมที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนได้เกิดขึ้นแก่เราว่า นี่คือ ความดับพร้อมแห่งกองทุกข์ ย่อมมี ดังนี้”^{๗๐} *

เนื่องจากการคิดค้นหลักปฏิจสมุปบาทเมื่อก่อนตรัสรู้ เรียกว่า การค้นพบห่วงแห่งลูกโซ่ของความทุกข์ ทรงพบว่า ความทุกข์มันเกิดขึ้นมาโดยอาการอย่างนี้ เมื่ออายตนะพบกันแล้วมีอวิชชาเป็นเจ้าเรือนอยู่เวลานั้น คือ ไม่มีสติแล้ว มันก็สร้างสิ่งที่เรียกว่า ญาณขึ้นมาทันที อย่าเข้าใจว่า ญาณเป็นตัวตนถาวรอะไร มันพื้มีเมื่ออายตนะกระทบกัน ญาณเกิดขึ้นแล้วก็สร้างสังขาร หรืออำนาจปรุงแต่งนามรูปใหม่ขึ้นมาทันที นามรูปถูกปรุงสำหรับที่จะเป็นทุกข์ แล้วที่นี้ ก็เกิดปรุงอายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นลำดับไป จนเกิดตัณหา อุปาทาน ภพชาติ เป็นตัวกู ได้มีความทุกข์

เพราะก่อนหน้านี้ก็ไม่มีใครค้นพบเรื่องปัจจัยธรรมนี้ พระพุทธเจ้าทรงเป็นบุคคลแรกในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาเท่าที่รู้ว่า “พระองค์ทรงเป็นบุคคลแรกที่ค้นพบเรื่องปฏิจสมุปบาท แล้วก็ตรัสรู้ เรื่องราวหรือพระสูตรเรียกว่า เป็นการกำเนิดของสิ่งที่เรียกว่า ปฏิจสมุปบาท”^{๗๑}

๓.๒.๒ การตีความโดยอัตโนมัตติ

ในบทนี้ เป็นประเด็นของการตีความหลักปฏิจสมุปบาท ที่พุทธทาสภิกขุนำมากล่าวอธิบาย เพื่อให้ทราบถึงปัจจัยที่อิงอาศัย จนทำให้เกิดสังขตทิจฐิหรือมิจฉาทิจฐิ ซึ่งเป็นเหตุเกิดกระแสปฏิจสมุปบาทและอทัปปัจจยตา ในลักษณะที่เป็นเหตุแห่งการทะเลาะวิวาทกัน หรือแม้แต่จะยึดมั่นถือมั่นตามธรรมดา นี้ต้องมีเหตุแต่มีฉฉาทิจฐิ ซึ่งมาจากอวิชชา ๆ ทำให้มีมิจฉาทิจฐิ ๆ ทำให้มีปฏิจสมุปบาททุกชนิดที่เป็นไปเพื่อความทุกข์ มันอยู่ในฝ่ายเกิดทุกข์

พระฟอง อภิวิญญู ก็ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ เพื่อให้เห็นประเด็นของความหมายแห่งสภาวะธรรมที่เกิดเพราะอาศัยเหตุปัจจัยแห่งความยึดมั่นถือมั่น เนื่องจากไม่เข้าใจในสภาวะแห่งความเป็นจริงของหลักอทัปปัจจยตา โดยความเป็นของว่าง หรือสุญญตา เพื่อถอนอุปาทาน สละสังขตทิจฐิ...กล่าวคือ “ถ้าพูดให้ลึกลงไปอีกทีหนึ่ง มันก็จะเป็นมิจฉาทิจฐิทั้งนั้นที่จะก่อให้เกิด ปฏิจสมุปบาทเกิดขึ้นโดยการยึดมั่นถือมั่นแห่งจิต ไม่มองเห็นโลกนี้เป็นของว่าง เช่น เห็นรูปเป็นของว่าง...”^{๗๒}

^{๗๐} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๖-๒๗/๗-๘-๙

* พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๒๕.

^{๗๑} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๒๗.

^{๗๒} พระฟอง อภิวิญญู. การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง จิตว่าง ของท่านพุทธทาส, หน้า ๔๘.

อย่างไรก็ตาม เหตุที่บุคคลมีจิตยึดมั่นอยู่เพราะความไม่เข้าใจในสภาวะหรือโลกนี้ตามเป็นจริง กล่าวคือ ความที่โลกนี้นั้นว่างเปล่า เพราะไม่มีใครสามารถยึดโลกนี้เป็นตัวตนได้ หรือทำให้โลกนี้อยู่ในอำนาจตนได้นั่นเอง ที่มีเพราะยึด ที่ยึดเพราะอยาก ที่ยุ่งยากเพราะไม่มองเห็นโลกนี้ตามเป็นจริงกับปัจจัยแห่งสูญญตา

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงประเด็นนี้ และเน้นการตีความหลักอหิขะปัจจัยตาว่าเป็นความสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัทในการปฏิบัติ เพื่อความเข้าใจในปฏิจลสมุปปาต ซึ่งเป็นเรื่องยากแก่การเข้าใจ เพราะว่า เป็นเรื่องที่ไม่คุ้นเคยเพราะไม่สนใจหรือเอาใจใส่...ซึ่งท่านกล่าวย้าว่า

“เป็นคำที่แปลกหูสำหรับคนส่วนมาก แต่เราก็ไม่อาจจะเปลี่ยนไปใช้คำอื่นได้ต้องใช้คำนี้อยู่ต่อไป หน้าที่ของเราและท่านทั้งหลายที่จะต้องพยายามทำตามกับคำว่า ปฏิจลสมุปปาตนี้ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนกว่าจะเคยชินเป็นคำธรรมดา แต่ผู้ที่เคยบวชเรียนก็คงเคยได้ยินได้ฟังคำนี้อยู่บ้าง ส่วนผู้ที่เป้นชาวบ้านเมื่อฟังแล้วก็ดูงงและเป็นเหตุให้ไม่สนใจ ที่นี้เลยไม่เข้าใจเรื่องที่สำคัญที่สุด จึงเห็นว่าควรจะต้องเอามาพูดให้เป็นเรื่องที่เข้าใจกันเป็นธรรมดาไปในที่สุด การที่เอาเรื่องนี้มาพูด ก็เพราะว่า ปฏิจลสมุปปาตเป็นหัวใจหลักของพระพุทธศาสนา...เมื่อพูดถึงหัวใจของพระพุทธศาสนาคนโดยมากก็นึกถึงเรื่องอริยสัจขอให้เข้าใจว่า ปฏิจลสมุปปาตนี้ ก็คือ อริยสัจที่สมบูรณ์แบบ จึงเรียกว่า อริยสัจใหญ่”^{๗๓}

เนื่องจากหลักปฏิจลสมุปปาตนั้น มันมีอยู่ในคนเราแทบจะตลอดเวลาแล้วเราก็ไม่รู้จัก อย่างนี้ก็เรียกว่า มันเป็นความผิดของคน ไม่ใช่ความผิดของธรรมชาติ เพราะคนไม่สนใจ จึงไม่รู้จักสิ่งที่มีอยู่ในตัวตน ที่ปรากฏอยู่แทบจะตลอดเวลา แต่ก็ไม่รู้จักเรื่องปฏิจลสมุปปาตนี้ ถ้าผู้ใดเข้าใจแล้ว ก็อาจจะปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ของตนได้ เมื่อมองกันอีกทาง ต้องถือว่า เป็นหน้าที่ที่จะต้องทำกันทุกคน ช่วยทำกันและกันให้เข้าใจเรื่องปฏิจลสมุปปาตนี้ให้ได้ ซึ่งเป็นหน้าที่จะต้องเข้าใจเรื่องนี้ต้องช่วยทำให้ผู้อื่นเข้าใจด้วย ข้อนี้เป็นพุทธประสงค์ เมื่อทำได้ดังนี้แล้วความตรัสรู้ของพุทธองค์ก็จะไม่เป็นหมัน ข้อนี้เป็นเช่นเดียวกันกับเรื่องอริยสัจ ถ้าไม่มีผู้ใดรู้เรื่องอริยสัจ ความตรัสรู้ก็จะไม่เป็นหมันไป คือ ไม่มีประโยชน์นั่นเอง

เพราะหลักปฏิจลสมุปปาต มันยิ่งไปกว่านั้น หมายความว่า เป็นเรื่องอริยสัจที่สมบูรณ์เต็มที่ รวมความแล้วก็ว่า ต้องช่วยกันและกันให้รู้เรื่องปฏิจลสมุปปาตกว้างขวางออกไปทั่วทุกคนในหมู่พุทธบริษัท นี่เป็นเหตุผลในขั้นต้น ๆ ซึ่งพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ เช่น

“การพูดเรื่องปฏิจลสมุปปาต ซึ่งเป็นเรื่องอริยสัจใหญ่ กล่าวคือ การแสดงให้เห็นทราบทั่วกันว่าจะเกิดขึ้นมาอย่างไร และจะดับลงไปอย่างไร ควรทราบว่า การที่ทุกข์เกิดขึ้นและดับไปนั้นมี

^{๗๓} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจลสมุปปาต หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๒.

ลักษณะเป็นธรรมชาติที่อาศัยกันและกัน ไม่ใช่ต้องมีอะไรที่โหมมาช่วยทำให้เกิดความทุกข์หรือทำให้ความทุกข์ดับ มันเป็นเรื่องของธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกันอยู่หลาย ๆ ชั้น อาศัยกันและกันทำให้เกิดความทุกข์ ดับความทุกข์ คำว่า ปฏิจ্ঞ แปลว่า อาศัย คำว่า สมุปปาท แปลว่า เกิดขึ้นพร้อมของสิ่งที่อาศัยซึ่งกันและกันแล้วเกิดขึ้นพร้อม นี่คือ เรื่องปฏิจ্ঞสมุปปาท”^{๗๔}

อีกอย่างหนึ่ง พุทธทาสภิกขุอธิบายไว้โดยเน้นให้รู้และเข้าใจถึงคำ ความหมายในประเด็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นดับลงแห่งกิเลส อาสวะความเศร้าหมองเพราะความยึดมั่น เช่น

“ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา อยู่ที่นี่ หรือว่าจะเวียนว่ายต่อไปเป็นเพียงธรรมชาติล้วน ๆ ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ถ้าเข้าใจเรื่องปฏิจ্ঞสมุปปาทก็เข้าใจได้ว่า ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ที่เรียกว่า ตัวกู นี่ไม่มี ถ้าคนไม่รู้เรื่องนี้ ก็จะปล่อยไปตามความรู้สึกนึกคิดตามธรรมดา ซึ่งมีวิชาครอบงำ แล้วมันก็รู้สึกว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นี่ความมุ่งหมายของปฏิจ্ঞสมุปปาทเป็นอย่างนี้ ใจความสำคัญ คือ แสดงให้รู้ว่า ทุกข์เกิดและดับอย่างไร นั่นเป็นการอาศัยซึ่งกันและกันเกิด ดับ อาการเหล่านั้นทั้งหมดนั้น ก็มีใช้บุคคล มีใช้ตัวตน เรา เขา”^{๗๕}

ยิ่งไปกว่านั้น พุทธทาสภิกขุก็เน้นย้ำอีก ถึงสภาวะที่มันอาศัยกันเกิดขึ้น และดับลงรวดเร็ว ขอให้สังเกตดูว่า ความคิดนึกของคนเราที่เกิดขึ้นมานั้นมันรวดเร็วรุนแรง เช่น ความโกรธเกิดขึ้นมารวดเร็ว เช่น

“พฤติกรรมทางจิตที่เกิดขึ้นรวดเร็ว ที่เป็นไปเพื่อความทุกข์ในชีวิตประจำวันของคนเรานั้นเอง คือ เรื่องปฏิจ্ঞสมุปปาทโดยตรง ถ้ามองเห็นจะรู้สึกว่าเป็นเรื่องที่น่าหวาดเสียวน่ากลัว แต่ถ้ามองไม่เห็น ก็เหมือนกับว่า ไม่มีอะไร ถ้าถามว่า ปฏิจ্ঞสมุปปาทคือ เป็นภาษาธรรมดาสามัญที่สุด ก็ตอบว่า คือ พฤติกรรมของจิตที่เกิดขึ้นเป็นไปเพื่อทุกข์ แล้วก็รวดเร็วรุนแรงแล้วก็มียู่ในชีวิตประจำวันของคนเรา นี่ คือ ตัวปฏิจ্ঞสมุปปาท”^{๗๖}

พุทธทาสภิกขุได้นำหลักปฏิจ্ঞสมุปปาทจากพระไตรปิฎกมากล่าวเพื่อเป็นบทศึกษาและปฏิบัติเพื่อละมิจฉาทิฐิ และไม่ให้เกิดทิฐิ เหมือนกับมิจฉาทิฐิของภิกษุชาติเกวัญบุตร ที่ถือมั่นและยืนยันในความเห็นเพราะยึดมั่นถือมั่นว่า

^{๗๔} พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมปโน, “การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติระหว่างกฎปฏิจ্ঞสมุปปาทกับกฎแห่งเต๋า, วิทยาลัยพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๕.

^{๗๕} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจ্ঞสมุปปาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๕.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

“ตเวที วิญญาณ สหชาติ สัสนติ อนัญญ...แปลว่า “วิญญาณนี้เท่านั้น ที่เล่นไป
ท่องเที่ยวไป ไม่มีสิ่งอื่น...”^{๗๗}

ดังนั้น หากมีบุคคลถืออย่างนี้ว่า วิญญาณนั้นเป็นสัตว์ เป็นบุคคลแล้ว ก็เล่นไปแล้ว
ก็ท่องเที่ยวไปในวิภวสงสาร คือ การเกิดแล้วเกิดอีก ไม่มีสิ่งอื่น ถือว่า วิญญาณนั้นเป็นสัตว์
บุคคลตัวยืนโรงสำหรับเล่นไปในวิภวสงสารเช่นนี้ เพราะไม่ทราบความจริงเรื่องปฏิจสมุปบาท
จึงได้เกิดมิจฉิ เป็นมิจฉาทิฐิขึ้นมา

การยึดถืออย่างนี้ เป็นมิจฉาทิฐิ การเชื่อว่า วิญญาณมีอยู่ แล้ววิญญาณเป็นอย่างนั้น
คนธรรมดาพูดกันเสียอย่างนั้นเคยชิน ก็เลยไม่รู้ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ คำพูดเช่นนี้เป็นมิจฉาทิฐิ
ยืนยันว่า วิญญาณเป็นของเที่ยง มีอยู่ในตัวเอง มิใช่เป็นเพียงปฏิจสมุปบันนธรรม คือ มิใช่เป็น
เพียงผลของปฏิจสมุปบาทที่แท้ วิญญาณเป็นเพียงปฏิจสมุปบันนธรรม หมายความว่า ไม่มี
ตัวตน เพียงแต่ว่า อาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่งเกิดขึ้นสืบต่อกันไปชั่วคราว ๆ เท่านั้น อย่างนี้
เรียกว่า เห็นวิญญาณนั้นเป็นปฏิจสมุปบาท

ในกรณีที่เห็นว่า ตัวตนไม่มี...^{๗๘} ในทางตรงกันข้ามก็มีผู้ที่ยืนยันว่า วิญญาณมีตัวตน
คือ มันเล่นไป ท่องเที่ยวไป มันอยู่ที่นี้ มันก็พูด เป็นผู้พูด เป็นผู้รู้สึกร่างกายต่าง ๆ แล้วเป็นผู้
เสวยวิบากกรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศล คือ มีตัวตน มีเราที่เป็นอย่างนั้น แล้วเรียกว่า
วิญญาณนี้ เพราะเหตุว่า คนทั้งหลายมีทิฐิอย่างนี้กันอยู่ทั่วไป โดยไม่รู้ว่าเป็น

“เป็นมิจฉาทิฐิ จึงต้องมีเรื่องปฏิจสมุปบาทที่บอกให้รู้ความจริงว่า ไม่มีตัวตน
วิญญาณนั้นมิใช่ตัวตน ถ้าวิญญาณมีมันก็เป็นเพียงปฏิจสมุปบันนธรรม ไม่เป็นตัวตนที่
ไหน เหตุนี้ จึงต้องรู้เรื่องปฏิจสมุปบาท ก็เพื่อพ้นจากมิจฉาทิฐิที่ว่า คนมีอยู่ แล้วคนไป
เกิด เป็นไปตามกรรมเหล่านี้ แล้วก็เพื่อจะดับทุกข์สิ้นเชิง คือ มีสัมมาทิฐิขึ้นมา ถ้ายังหลง
เรื่องวิญญาณเป็นตัวตน ก็ยังเป็นมิจฉาทิฐิ มันก็ยังมีความทุกข์และดับทุกข์ไม่ได้”^{๗๙}

ดังนั้น หากบุคคลรู้เรื่องวิญญาณและทราบความหมายในวิญญาณที่เป็นอรรถะหรือ
โดยภาษาธรรม ไม่ยึดมั่นวิญญาณโดยความเป็นตัวตนตามภาษาคน ย่อมทำให้เข้าใจใน
วิญญาณว่าเป็นปฏิจสมุปบันนธรรมเกิดขึ้นโดยนัยแห่งปฏิจสมุปบาทอย่างนี้มันจะดับทุกข์ได้
สิ้นเชิง โดยมีสัมมาทิฐิเข้าใจอย่าง ชัดนี้มีหลักบาลีสั้น ๆ ว่า

^{๗๗} พุทธสาสิกขุ, ปฏิจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๕.

^{๗๘} พระพอง อภิวิมล, การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง จิตว่าง ของท่านพุทธทาส, วิทยานิพนธ์
พุทธศาสนมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๔๘.

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

“ปฏิจสุมุปนุญ วิญญานํ แปลว่า วิญญานเป็นปฏิจสุมุปนุญธรรม คือ สิ่งที่ยึดกันและกันเกิดขึ้น “อญญตฺร ปจฺจยา นตฺถิ วิญญานสฺส สมฺภโว แปลว่า ถ้าปราศจากซึ่งปัจจัยเหล่านี้แล้ว การเกิดขึ้นแห่งวิญญานมิได้...”^{๕๐}

ภิกขุทันต อสภมหาราเถร กล่าวสนับสนุนและเพื่อความเข้าใจในวิญญานคือความรู้ทางอายตนะ มีตา...โดยกล่าวคัดค้านและสนับสนุนในประเด็นที่ว่า

“มีผู้เข้าใจกันอยู่โดยมากกว่า ผู้ที่จุติ คือ มรณะไปแล้ว วิญญานไปลอยลอยอยู่ก่อน ยังไม่ปฏิสนธิเกิดทันที ความเห็นอย่างนี้เป็นการเข้าใจผิด ที่จริงปฏิสนธิกับจุตินี้เกิดติดต่อกันทีเดียวโดยไม่มีระหว่างกันเลย ที่เข้าใจว่า เมื่อคนตายแล้ววิญญานออกจากร่างไปลอยลอยอยู่กลาง ๆ นั้น ทศณะอย่างนี้พระพุทธรศาสนาปฏิเสธและจัดเป็นมิจฉาทิฐิอย่างหนึ่ง เรียกว่า อันตรภาวาทิฐิ คือ เห็นวิญญานลอยอยู่กลาง ๆ พระพุทธรศาสนาถือว่า พอจุติแล้วก็ปฏิสนธิต่อทันทีนั้นโดยไม่มีระหว่างกันเลย”^{๕๑}

อีกอย่าง ท่านกล่าวว่า “เมื่อตายแล้ววิญญานออกจากร่างไปเกิดในภพใหม่อีก วิญญานเก่าไม่ดับเกิดสืบต่อไปเรื่อย ๆ เพียงแต่ร่างกายเท่านั้นแตกดับสลายไป ส่วนวิญญานไม่ดับไปเกิดในภพใหม่อีก ทศณะอย่างนี้พระพุทธรศาสนาเรียกว่า สัสสตทิฐิ จัดเป็นมิจฉาทิฐิอย่างรุนแรง อีกอย่าง ถ้าเข้าใจว่า เมื่อตายแล้วทุกสิ่งทุกอย่างสูญไปหมด มีชาติปัจจุบันนี้เป็นที่สุด ไม่มีอะไรไปเกิดอีก ทศณะอย่างนี้เรียกว่า อุจเฉททิฐิ”^{๕๒} นี้จัดเป็นมิจฉาทิฐิอย่างรุนแรง

ดังนั้น หากบุคคลเข้าใจว่า วิญญานมีตัวตน มันก็มีได้โดยตัวมันเอง โดยไม่ต้องอาศัยปัจจัยอะไร แต่เดี๋ยวนี้ตัวมันเองมิได้มี มีแต่ปัจจัยที่ปรุงแต่งกันขึ้น แต่มันประณีตลึกลับถึงกับทำให้รู้สึกนึกคิดได้ ให้นามรูปนี้ทำอะไรอันหนึ่งเป็นตัวตนอยู่ในนามรูปนี้ ซึ่งในที่นี้เรียกว่า “วิญญาน” เรื่องปฏิจสุมุปนุญนี้มีก็เพื่อประโยชน์อันนี้เอง ให้ละมิจฉาทิฐิเสีย แล้วจะได้ดับทุกข์สิ้นเชิง ว่าแต่ปัญหาต่อไปจะดับทุกข์โดยวิธีใด ทำอย่างไร คำตอบก็เหมือนกับที่แล้ว ๆ มาในหลักทั่วไปว่า โดยการปฏิบัติที่ถูกต้อง คือ การมีชีวิตอยู่อย่างถูกต้อง ด้วยการเป็นอยู่ที่สามารถทำลายอวิชชา ละความโง่เสีย มีสติอยู่ตลอดเวลา เมื่อมีอารมณ์มากระทบ โปรดเข้าใจว่า การเป็นอยู่โดยชอบนั้น คือ เป็นอยู่โดยมีสติสมบูรณ์

อีกประเด็นเกี่ยวกับเรื่องอานิสสงส์หรือผลประโยชน์ของการรู้จักปฏิจสุมุปนุญ คือ หลักการแสดงให้เห็นเรื่องความทุกข์ ที่เกิดขึ้นในจิตใจของคน เป็นประจำวันอย่างมีความสุข ดังนั้น

^{๕๐} ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๔๗๕/๔๔๓.

^{๕๑} ภิกขุทันต อสภมหาราเถร, ปฏิจสุมุปนุญสังเขปภคยา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๒-๓.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

จึงต้องรู้จักพักผ่อนทางวิญญาณและเข้าใจเรื่องทุกข์ทางใจ สาเหตุให้เกิดทุกข์ ความดับและวิธีทำให้ความทุกข์ทางใจดับนี้ หรือ รู้ปัญหา เข้าใจปัญหาในการกระทำ อาชีพ ความเป็นอยู่ไม่ให้เกิดความกังวลใจที่เป็นทุกข์ การรู้เรื่องนี้ ก็เพื่อให้รู้ถูกต้องและให้เป็นประโยชน์แก่การดับทุกข์เสียได้ ก็โดยวิธีที่ปฏิบัติให้ถูกต้อง เพื่อตัดกระแสที่ปัจจัยสมุปบาทเกิดทุกข์ เช่น

“ผัสสะทางตา ยึดมั่นในสิ่งที่เห็น ไม่ได้ดังที่หวัง หรือผิดหวัง จึงเป็นทุกข์ อย่าให้กระแสปัจจัยสมุปบาทฝ่ายเหตุเกิดทุกข์ขึ้นมากกระทบใจได้ และเพราะการอาศัยสติรู้สึกตัว ควบคุมอารมณ์อยู่ตลอดเวลา เรื่องมันสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอยู่นี้ ก็เรียกว่าปัจจัยสมุปบาท” ^{๔๓} คือธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดความทุกข์และตัดกระแสเพื่อดับทุกข์ทางกายใจ

แต่ยังมีปัญหาที่ร้ายแรงหรือยิ่งไปกว่านั้น ก็คือ เรื่องปัจจัยสมุปบาทที่กำลังพูดและสอนกันอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่ตรง ไม่ถูกต้อง หรือพูดไม่จบกระบวนการของหลักปัจจัยสมุปบาท เช่น พูดแต่เรื่องของฝ่ายเกิด สมุทยวาร คือ อวิชชาปจฺจยา สงฺขารปจฺจยา... แต่ไม่พูดเรื่องฝ่ายดับ นิโรธวาร คือ อวิชชาตฺตเวว อเสสวโรคา นิโรธา สงฺขารนิโรธา... มาสอนกันให้มีแต่ความอยากได้ ทำดีได้ดี ติดดี แต่ไม่ยอมละแม้ความดี เพื่อความดับเย็นเป็นที่สุด จึงพบแต่ความสุขที่จอมปลอม หลอกหลวง เพราะกลัวขาดโลกธรรม ๘ ประการ มี ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ จึงไม่รู้ว่า จะพบกับการเสียลาภ ยศ เป็นทุกข์ ถูกติฉินนินทา...

อีกอย่าง หลักปัจจัยสมุปบาทในพระบาลีเดิมนั้น ที่พุทธทาสภิกขุได้ยกขึ้นมาพูดเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ในลักษณะ ที่มันเชื่อมโยงกันเป็นสายไปเลยในรอบหนึ่ง เกิดแล้วดับ “มีอยู่ ๑๑ อากาโร” ^{๔๔} * คือ เกิดตรงไหนก็ให้ดับตรงนั้นอย่างนี้ แต่เดี๋ยวนี้มาพูดและสอนกันว่า ใน ๑๑ อากาโรรอบหนึ่ง จะกินเวลายืดออกไปตั้ง ๓ ชาติ คือ ชาติในอดีต ชาติปัจจุบันและชาติอนาคตด้วย หลังจากตายแล้วเกิด (ทางร่างกาย) ปรรณาสวรรค์ภพภูมิที่ดีที่ประกอบด้วยกาม เกิดเป็นเศรษฐี มีเงินมีทอง...ใช้ภาษาของคนที่มีกิเลส จนปิดบังคำสอนเพื่อการดับทุกข์ สอนกันเสียจนปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ไม่ได้ หรือไม่แม้แต่จะคิดว่า ความดับทุกข์มีจริง บางคนอาจมีความเห็นไปในทางสุดโต่ง ไม่เน้นหลักมัชฌิมาปฏิปทา ตามอริยมรรคมีองค์ ๘ จึงติดอยู่ในสภาวะสัสสตะหรือ อจฺเจะเห เหมือนคนตาบอดคลำช้าง...

ตามหลักพระบาลีนั้น มีการอธิบายติดต่อกันไปตั้งแต่ อวิชชา...ถึงชรา มรณะ ในขณะที่เดียวกันที่คนเรามีเรื่องที่เป็นกิเลส ตัณหา ราคะ หรือความยินดี ที่เกิดขึ้นในใจครั้งหนึ่ง ไม่ต้องกินเวลาดังสามชาติที่ภาษาคนทั่วไปเขาพูดกัน แต่จงมองสภาวะจิตที่เกิดขึ้นเพียงชั่ว

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, ปัจจัยสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๙.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐. * คือ อวิชชา สงฺขาร...ถึงชาติ.

กระพริบตาหรือขณะเดียวเท่านั้น มีปฏิจจสมุปบาทเต็มรอบ คือเกิดทุกข์และดับทุกข์ทางกาย และใจ เมื่อมีความทุกข์เกิด และเพื่อดับทุกข์ ก็กลายเป็นเรื่องมีประโยชน์ แต่ถ้าไม่เป็นไปเพื่อความดับทุกข์ ถ้าสอนอยู่อย่างถูกต้องก็จะมีประโยชน์ เพราะตรงกับปัญหาเฉพาะหน้าที่มีอยู่ในประจำวัน คือ มองแบบภาษาธรรมตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา อาศัยกระบวนการธรรมตั้งแต่ อวิชชา...ตัณหา...อุปาทาน...จึงเป็นปฏิจจสมุปบาทรอบหนึ่ง แล้วเกิดและดับเท่านั้นเอง

ดังนั้น การแสดงไว้ในพระบาลีนั้น จะเห็นได้ว่า มันติดต่อกันไป ไม่มีอะไรมาคั่น ไม่จำเป็นต้องเอาตอนแรกไปไว้ชาติในอดีต แล้วเอาตรงกลางมาไว้ในชาติปัจจุบัน แล้วอีกตอนหนึ่งไปไว้ในชาติหน้า แล้วรอบหนึ่งสายหนึ่งกินเวลาสามชาติ อย่างนี้จะทำตรงตามความหมายว่า สิ่งทั้งหลายมีความเกิดเป็นธรรมดา และมีความดับไปเป็นธรรมดา...อย่างนี้จะควบคุมอารมณ์ ความคิด ก็เลสตัณหาก็ได้อย่างไร จะปฏิบัติดับทุกข์ได้อย่างไร เพราะแยกกันอยู่ เหตุอยู่ชาติหนึ่ง ผลอยู่ชาติหนึ่ง แล้วดับทุกข์ไม่ได้ เดียวนี้ คนทั้งหลายจึงไม่ได้รับประโยชน์หรือความรู้เรื่องปฏิจจสมุปบาท เพราะเข้าใจกันผิด ให้คร่อมกัน ๓ ชาติเป็นสัสสะตะกัญฐิ...

พุทธทาสภิกขุให้ทัศนะเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาทที่เกิดขึ้นได้ในอดีตใจ เมื่อตามสัมผัสกับรูปเกิดจักขุวิญญาณ ชอบหรือไม่ชอบใจ เป็นสุขหรือทุกข์ในขณะนั้น กล่าวคือ

“การเกิด-ดับทุกข์ไม่ใช่ ต้องรอถึง ๓ ชาติ จึงมีปฏิจจสมุปบาทครบรอบ แต่ว่า ในอดีตใจเดียวเท่านั้นมีปฏิจจสมุปบาทครบได้ทั้งรอบก็ได้ แล้วแต่กรณี แต่ว่า แม้อดีตใจเดียวเพียงหายใจเข้าออก ก็เป็นได้ครบทั้งรอบ ไม่ต้องรอเป็นชาติ ๆ แล้วตั้ง ๓ ชาติ ตัวอย่างเช่น ตากระทบกับรูป เกิดจักขุวิญญาณขึ้นมา ประกอบอยู่ด้วยอวิชชา เพราะไม่รู้ธรรมะ อวิชชาจึงปรุงแต่งให้เกิดสังขาร...ตามธรรมดาร่างกายจิตใจไม่อยู่ในลักษณะที่จะเป็นทุกข์จะต้อง มีอวิชชาปรุงแต่งให้เปลี่ยนมาอยู่ในลักษณะที่อาจจะเป็นทุกข์ ดังนั้นจึงเรียกว่า นามรูปก็พึงเกิด เป็นเหตุให้เกิดอายตนะ”^{๔๔}

เพราะเหตุนั้น การสัมผัสแต่ละครั้งจึงพร้อมที่จะเป็นทุกข์ กรณีนี้ โดยมากไม่เข้าใจในข้อที่ว่า ทุกสิ่งเป็นการตีความโดยภาษาธรรมะ หรือภาษาปฏิจจสมุปบาท เขาไม่ได้ถือว่า ได้เกิดอยู่แล้วตลอดเวลา หรือว่า นามรูปได้เกิดอยู่แล้ว อายตนะได้เกิดอยู่แล้ว ซึ่งพุทธทาสภิกขุ ท่านถือว่า เท่ากับยังไม่ได้เกิด เพราะมันยังไม่ได้ทำอะไรตามหน้าที่ จึงจะเรียกว่า เกิด เช่น ตาของเรา ก็ถือว่า มีอยู่แล้ว เกิดอยู่แล้ว แต่ตามทางธรรมะถือว่า ยังมิได้เกิด จนกว่าเมื่อใด ตานั้น จะเห็นรูป จึงจะเรียกว่า ตาเกิดขึ้นมาแล้วรูปก็เกิดขึ้นมาแล้ววิญญาณทางตาก็เกิดขึ้นมา ๓ อย่างนี้ช่วยกันทำให้สิ่งที่เรียกว่า ผัสสะเกิดขึ้นมา ผัสสะนี้ทำให้เกิดเวทนา ตัณหา...เป็นทุกข์

^{๔๔} พระมหาบูรณะ ชาตเมโธ, ศีกษาอิทธิพลของอายตนะ(สื่อ)ที่มีต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๓๒.

ที่นี่ มีตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องกระบวนปฏิบัติสมุปปาตธรรมนี้มีอยู่ในคนเป็นประจำวัน และประสบอยู่ ดังที่พุทธทาสภิกขุกล่าวเปรียบเทียบไว้ กล่าวคือ

“มีเด็กคนหนึ่งทำตุ๊กตาแตกแล้ว เอาเรื่องนี้มาคิดแม่นนอนอยู่ ก็คิด แล้วนอนร้องให้อยู่ นึกกลายเป็นเรื่องทางมโนวิญญาณ ไม่ใช่ว่าทางจักขุวิญญาณแล้ว คือ เขานึกคิดขึ้นมาถึง ตุ๊กตาที่แตกเป็นเรื่องความคิดที่เป็นธรรมารมณ แล้วธรรมารมณกับใจสัมผัสกันทำให้เกิด มโนวิญญาณ รู้สึกถึงเรื่องที่ตุ๊กตาแตก...”^{๕๖}

เพราะการสร้าง นามรูป คือ กายกับใจในขณะนั้น ให้เปลี่ยนไปเป็นนามรูปที่จะเป็น ที่ตั้งของอายตนะที่จะเป็นทุกข์อายตนะนั้น ก็จะสร้างให้เกิดผัสสะชนิดที่เป็นที่ตั้งของความทุกข์ เกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน จนเป็นทุกข์ และนอนร้องให้อีกครั้งหนึ่ง ทั้งที่ตุ๊กตามันแตกมา หลายวัน หลายอาทิตย์ ในทางความคิดที่ปรุงแต่งเป็นวิญญูะเวียนวน เรียกว่า ปฏิจจสมุปปาตมี อยู่ในคนเป็นประจำวัน

เหตุนั้น ทุกสิ่งจึงต้องดำเนินวนเวียนไปตามวงจรแห่งปฏิจจสมุปปาตนั้น คือ มี อวิชชา... เกิดขึ้นในชีวิต และบรรจบ บรรณรุจิได้ให้ทัศนะว่า มนุษย์ทุกคนมีกิเลส เมื่อมีกิเลส การกระทำของคนมีกิเลสทั้งดีและชั่วก็จัดเป็นกรรม และเมื่อทำกรรมก็ย่อมต้องมีวิบาก คือผล ของกรรมเกิดขึ้นด้วยเสมอ และวิญญูะ ๓ กับปฏิจจสมุปปาต มีอาการ ๑๒ นั้น^{๕๗}

อีกอย่าง มีตัวอย่างวงจรปฏิจจสมุปปาตที่เกิดทางตา,หู,ทางมโนทวารนี้ เพื่อความ เด่นชัดทางเนื้อหาสาระแก่การศึกษาทำความเข้าใจ ๑ ขึ้นไป กล่าวคือ “มีหญิงสาวคนหนึ่ง เห็นคนรักของตนไปคอกกับหญิงอื่น เขาก็มีใจร้อนเหมือนกับมีไฟเผาหัวใจนั้น ภายในชั่วอึดใจ เดียว หลังจากได้เห็นคนรักไปคอกกับหญิงอื่น นี่หมายความว่า ตาของแอกกระทบกับรูปนั้น รูป ของคนรักที่คอกอยู่กับผู้หญิงคนอื่น เป็นผัสสะ ทำให้เกิดเวทนา ไม่ยินดี ไม่มีความสุข...”^{๕๘}

ฉะนั้น มันก็สร้างวิญญาณ คือ จักขุวิญญาณขึ้นมาในทันที ก่อนหน้านั้นไม่มีวิญญาณ ชนิดนี้ มีแต่วิญญาณที่ไม่ทำหน้าที่อะไร ที่นี้ วิญญาณ รูปกับตานี้รวมกันเป็นผัสสะ เมื่อผัสสะ ไม่ได้มี เดียวนี้มีผัสสะ มากระทบกันระหว่างตากับรูปเกิดจักขุวิญญาณ เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็ ทำให้มีเวทนา ตัณหา...หรือว่า

^{๕๖} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปปาต หลักอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๑๔.

^{๕๗} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปปาต, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๖.

^{๕๘} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปปาต หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๑๖-๑๘.

“พอวิญญานเกิดขึ้น ก็เปลี่ยนร่างกายและใจนี้ไปเลยแล้วสร้างอายตนะทางตานี้ให้พร้อมที่จะเป็นทุกข์แล้วก็มีผัสสะ...เป็นทุกข์ เรียกว่าปัจจุสมุปบาทสายนี้ได้เกิดขึ้นทางตา...”^{๔๙}

ส่วนในทางหูนั้น ขอสมมติถึงหญิงคนเดิมที่ถูกเพื่อนหลอก ที่จริงแฟนเขาไม่ได้ไปคงกับใครที่ไหน แต่เพื่อนด้วยกันหลอกว่า แฟนของแกไปคงหญิงอื่นนั้น แล้วเชื่ออย่างนี้เสียงก็เข้ามากระทบหูเกิดโสทวิญญานที่ประกอบด้วยอวิชชาเพราะปราศจากสติ วิญญานนี้ก็จะสร้างนามรูป คือ กายกับใจของเขาใหม่ทันทีสำหรับที่จะมีอายตนะที่จะทำหน้าที่ให้เป็นทุกข์ นี้เรียกว่า เป็นทุกข์ตามกฎของปัจจุสมุปบาท แม้แต่ทางมโนทวาร

แต่ต่อมา เขาเพียงแต่เกิดนี้กระแวงขึ้นมาเอง ไม่มีใครมาบอกและไม่ได้เห็นด้วยตา แต่เขานึกกระแวงขึ้นมาในใจว่า แฟนของเขาไปคงหญิงอื่น เพราะเหตุอย่างนั้น ๆ เขาสันนิษฐานอย่างนี้ ปฏิจสมุปบาทก็เกิดขึ้นทางมโนทวาร คือ ธรรมารมณกระทบมโนทวารเกิดมโนวิญญาน ๆ นี้ ก็สร้างนามรูปใหม่

ตัวอย่างที่ยกมาของหลักปัจจุสมุปบาทตอนนี้อีกเหมือนกันนี้ อาศัยมโนวิญญาน เมื่อเขาเห็นด้วยตา ปฏิจสมุปบาทของเขาอาศัยจักขุวิญญาน เมื่อเขาได้ฟังเพื่อนหลอกไม่ใช่เรื่องจริงเขาก็อาศัยโสทวิญญาน เมื่อเขากระแวงเอาเอง เขาอาศัยมโนวิญญาน นี่แสดงว่า มันอาจจะอาศัยอายตนะอื่น ๆ ก็ได้ แล้วก็มีทุกข์ทุกขังได้

อย่างไรก็ดี มีหลักปัจจุสมุปบาทอีกอย่าง ที่เป็นกระบวนการเกิดดับแบบครบวงจรที่จะเป็นทุกข์ เป็นไปเต็มรอบหรือสายหนึ่งครบทั้ง ๑๑ อากาโร หรือตัวอย่าง เช่น

“ชั่วขณะที่ลูกสะใภ้เห็นหน้าแม่ผัวอดีตอันรอนใจอยู่ ชั่วอดีตใจเดียวเท่านั้น ก็เป็นปัจจุสมุปบาท เป็นไปครบทั้ง ๑๑ อากาโร เขาเห็นด้วยตาแล้ว ก็สร้างจักขุวิญญานชนิดที่เปลี่ยนนามรูปมาพร้อมที่จะเป็นทุกข์ สร้างอายตนะที่เป็นทุกข์ สร้างผัสสะที่เป็นทุกข์... เพราะไม่ชอบหน้าแม่ผัว ก็มีอุปาทานเป็นภพเป็นชาติ เป็นตัวกูที่เกลียดหน้าแม่ผัวแล้วก็ เป็นทุกข์...ก็พอควรที่จะทำให้มองเห็นว่า เรื่องนี้เกิดขึ้นขณะ ๆ เดียวมีครบแล้ววันหนึ่ง ๆ เกิดไม่รู้ก็ร้อยรอบ ไม่ใช่ว่า รอบเดียวแบ่งไว้ ๓ ชาติ แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นชนิดที่จะเป็นไปเพื่อความทุกข์ในจิตใจ”^{๕๐}

จากประเด็นนี้ เห็นว่าความคิดเกิดดับอยู่ทุกขณะ ไม่มีความคิดที่ยืนยาวตลอดทั้งวันหรือแม้กระทั่ง ความคิดเกิดอยากได้ คือ ตัณหา เกิดอยากเพราะมีเวทนา ความรู้สึกอยาก เพราะมีผัสสะการกระทบสัมผัส เพราะมีอายตนะ คือมีตา จึงสัมผัส เพราะมีรูปนาม จึงเรียกว่า

^{๔๙} พระมหาบุญณะ ชาตเมโธ, ศึกษาอิทธิพลของอายตนะ(สื่อ)ที่มีต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต, หน้า ๓๓.

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๑๙.

อายตนะ... เพราะวิญญาณ รูปนามจึงเกิด วิญญาณ การรับรู้เกิด เพราะสังขารการปรุงแต่งเกิด มาจากความไม่รู้ คืออวิชชาเกิด จึงมีอุปาทาน ยึดมั่นถือมั่นในตัณหา มีชาติเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับ ไปเป็นที่สุด นี่ก็คือ ขณะเดียว ความคิดเดียว ครบ ๑๑ อากาโร

อีกทัศนะที่พุทธทาสภิกขุตีความ และชี้ประเด็นเกี่ยวกับวงจรที่ทำให้เกิดความทุกข์ คือ ปฏิจจสมุปบาทโดยเน้นย้ำว่า แค่เคี้ยวอาหารอร่อยในปากนี้ ยังเป็นปฏิจจสมุปบาทได้หลาย ชนิด ฉะนั้น ขอให้สังเกตให้ดีว่า

“เรื่องนี้ คือ เรื่องวงจรของความทุกข์ ปฏิจจสมุปบาทนี้ คือ การบรรยายให้ทราบถึงความทุกข์ที่เกิดขึ้นมาเต็มรูป เพราะอำนาจความยึดถือ ต้องมีอุปาทาน ความยึดถือ จึงจะเป็นความทุกข์ตามความหมายของปฏิจจสมุปบาท ถ้ายังไม่ทันยึดถือ แม้จะมีความทุกข์อย่างไรก็ไม่ใช่ความทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท”^{๙๑}

ดังนั้น จึงไม่มีใครเอาใจใส่ ไม่สนใจว่า มันเกิดขึ้นได้อย่างไร จนทำให้โลกนี้ตกอยู่ในสภาพที่อยู่ใต้กะลาครอบของอวิชชา คือ ความมืดมน เต็มไปด้วยปัญหายุ่งยาก ซึ่งสรุปแล้วก็คือ ความทุกข์ แล้วก็แก้ไขความทุกข์กันไปเรื่อย ๆ ด้วยรู้สึกว่

“ตื่นตื่นสนุกดี คือ ได้ลองฝีมือใช้ความรู้ใหม่ๆ แปลกๆ แม้จะแก้ไขความทุกข์ของโลกไม่ได้ ก็ยังเพลิดเพลิน อยู่ด้วยความรู้ หรือ ความสามารถใหม่ๆ เป็นเสมือนเครื่องหลอกให้อุ่นใจไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด อากาโรเช่นนี้เอง ที่เป็นเครื่องปิดบังไม่ให้ไปสนใจถึงต้นเหตุอันแท้จริงของวิกฤตการณ์ทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ก็คือ ไม่สนใจในเรื่องจิตที่ตั้งไว้ผิด กล่าวคือ อัตตา กระแสแห่งการมี ตัวตน-ของตน จึงไหลไปเรื่อย ฉะนั้น ทำให้เราเห็นได้ว่า กำเนิดของอัตตา หรือ ตัวเรา-ของเรา ก็คือ อวิชชา”^{๙๒}

ดังนั้น เพราะความทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทนั้น ต้องอาศัยความยึดถือเสมอไปตามที่พุทธทาสภิกขุได้อุปมาไว้ว่า เหมือนอย่างชานาตากแดดตากลมดำนาอยู่ในทุ่งนาร้อนเหลือเกิน แต่ถ้าไม่เกิดความยึดถือแล้ว ที่เรียกว่า ร้อนเหลือเกินนั้น มันเป็นความทุกข์ตามธรรมดา ยังไม่ใช่ความทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท ๆ มันต้องยึดถือถึงกับกระวนกระวายเกี่ยวกับ ตัวกู ถึงกับน้อยใจว่า กูเกิดมาเป็นชานา เป็นเวร เป็นกรรมต้องอาบเหงื่อต่างน้ำ ถ้าคิดไปถึงอย่างนี้ ๆ เป็นทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท แต่ถ้ามันร้อนจนแสบหลังเฉย ๆ รู้สึกว่า ร้อน ไม่ได้ยึดถือขนาดเป็นตัวกูขึ้นมาอย่างนั้น ยังไม่ใช่ความทุกข์

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๙๒} พุทธทาสภิกขุ, ตัวกู-ของกู, หน้า ๑๙.

ฉะนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า ถ้าความทุกข์ที่ถูกยึดถือเป็นทุกข์ที่สมบูรณ์แล้ว เป็นทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท อย่างสมมติว่า เราทำมิดีที่คม ๆ บาดมือ มีเลือดไหล รู้สึกว่า เจ็บเท่านั้น แต่ยังไม่ถึงกับยึดถือ ก็ไม่ถึงกับเป็นทุกข์อย่างปฏิจจสมุปบาทอย่าเอาไปปนกันเสีย ความทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทต้องไปจากอวิชชา...มีภพชาติเป็นที่สุดเสมอไป มันต้องครบอย่างนี้จึงเรียกว่าเป็นความทุกข์ในหลักปฏิจจสมุปบาท...

สรุป

ทั้งหมดนี้ ตามที่กล่าวมาเป็นเพียงทัศนะ ความเห็น และการตีความของพุทธทาสภิกขุในประเด็นต่าง ๆ นั้น เช่น ทัศนะวิจารณ์พระพุทโธมหาราช อาจจะเป็นเพียงบางส่วนเท่านั้นที่นำมากล่าว คือทั้งที่ดีความเองและอ้างอิงมาจากพระไตรปิฎก แต่ส่วนมากที่กล่าวถึงก็มีประโยชน์แก่การปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ทีเดียว

สำหรับผู้วิจัยเอง เมื่อได้ศึกษาการตีความหลักปฏิจจสมุปบาทในรูปแบบต่าง ๆ ของพุทธทาสภิกขุ ท่านทำให้เข้าใจและทราบประเด็นสำคัญแห่งปัจจัยต่าง ๆ นี้แล้ว ทำให้สามารถนำความคิดเห็นเชื่อมโยงไปสู่ประเด็นอื่น ๆ ได้อีกมากตามความเป็นจริงแห่งสังขธรรมแล้ว เพราะธรรม ทุกบท ทุกคำ คือ ปฏิจจสมุปบาท หรือธรรมที่อิงอาศัยกันเกิด ตั้งอยู่และดับไปนั้น ตามหลักธรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ของพระไตรปิฎก

ดังนั้น หากทุกคนทราบและเข้าใจชัดว่า อวิชชา...เกิดแต่จิต แต่ก็ดับที่จิตแล้วปัจจัยธรรมอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อจะเกิด ย่อมเกิด เมื่อจะดับ ย่อมดับไปเป็นธรรมดา หากแต่บุคคลอาศัยจิตที่ประกอบด้วยศรัทธา ความเพียร สติ สมาธิและปัญญาเป็นเครื่องนำทางย่อมประสบกับความสุขที่แท้จริงตามหลักธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแน่นอน

บทที่ ๔

ศึกษาวิเคราะห์การตีความของพุทธทาสภิกขุ

ในบทนี้ จะได้ศึกษาวิเคราะห์การตีความปฏิจสุมุปาบทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ พร้อมกันนั้น ก็ได้นำหลักปฏิจสุมุปาบทในพระไตรปิฎก คัมภีร์วิสุทธิมรรคและเอกสารอื่น ๆ มา ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบด้วย เพื่อให้เห็นผลเชิงประจักษ์ หรือสำเร็จประโยชน์และอานิสงส์ที่ได้รับในการศึกษาและปฏิบัติตามคำสอน ซึ่งได้แสดงไว้ในบทที่ ๒ และที่ ๓ นั้น มีประเด็นที่สำคัญ และนำหลักนั้นมาเปรียบเทียบให้เห็นถึงทักษะการตีความของพุทธทาสภิกขุนั้นแล้ว นำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ผลประโยชน์จริง โดยแยกเป็นประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

๔.๑ ผลดี

เมื่อจะกล่าวถึงหลักปฏิจสุมุปาบท ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้นั้น สำหรับประเด็นหลัก คือเป็นคำสอนแบบสมบูรณด้วยกระบวนการอันเป็นหลักการ วิธีการปฏิบัติที่ดี ซึ่งพระสังคีติกจารย์^๑ ได้จารึกไว้เป็นพระไตรปิฎกนั้นแล้ว จัดทำเป็นหมวดหมู่ เพื่อแสดงความเป็นระเบียบระบบของพระสัทธรรม ซึ่งนักปราชญ์ทั้งหลายยอมรับว่า เมื่อศึกษาและปฏิบัติตามหลักปฏิจสุมุปาบทนั้นแล้ว สามารถเข้าถึงธรรมที่ลึกซึ้งคัมภีร์ภาพยงนั้นได้ กล่าวคือ

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ...เป็นความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ เรียกว่า ปฏิจสุมุปาบท ฝ่ายเกิดทุกข์ แต่ตรงกันข้าม เพราะอวิชชาดับ ด้วยการปิดกั้น ตัดกระแส ดับสารอกโดยไม่เหลือนั้น สังขารจึงดับ...ความดับแห่งทุกข์...”^๒ นี้ คือ ปฏิจสุมุปาบท ฝ่ายดับทุกข์”*

อีกประการหนึ่ง “เพราะทราบชราและมรณะ คือ ความแก่ ภาวะของความแก่ พันหลุด ผมหงอก หนึ่งเหี่ยว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์ เรียกว่า ชรา...เพราะอวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในปฏิบัติที่จะทำให้ถึงความดับทุกข์ เรียกว่า อวิชชา เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ...”^๓

^๑ หมายถึง พระเถรจารย์ที่ทำการสังคายนาพระธรรมวินัย รวมเป็นพระไตรปิฎก ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๓๐๐.

^๒ ส.น. (บาลี) ๑๖/ ๒ /๔.

* เมื่อจิตเกิดทุกข์ที่อายตนะ มีตา...ก็ให้กำหนดจิตพิจารณาหรือตัดกระแสเกิดทุกข์ทางจิต แล้วดับทุกข์ที่ตรงนั้น.

^๓ ส.น. (บาลี) ๑๖/ ๓ /๕.

นี่คือหลักปัจจัยธรรมสำคัญยิ่งที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก หากบุคคลทั่วไปจะเข้าใจ และเข้าถึงกระบวนการธรรมทั้งหมดนี้ได้ ก็ต้องมองให้เห็นกระแสภาวะต่าง ๆ นั้น ด้วยใจจริง เข้าใจและปล่อยวาง เพราะความไม่ยึดมั่นในกระแส นั้น อันเป็นไปตามกระแสปัจจัยที่เกิดขึ้นและดับลงได้ เน้นย้ำแก้ไขตรงที่มันเกิดทุกข์ และวิธีตัดกระแสแห่งทุกข์ที่อายตนะ มีตา...ที่มากกระทบสัมผัสจิต ดังนั้น จึงนับว่า เป็นผลเห็นประจักษ์ถูกต้องในการควบคุมจิตใจตนได้ เพราะรู้จริงแท้ และทราบประเด็นที่เป็นผลของมิจนาทิจู อันจะเกิดแก่จิตใจ

อีกอย่าง แม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็ปรากฏคำว่า เพราะเหตุที่ในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายต่างโดยชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจสมุบาทเป็นต้น เป็นภูมิ (แห่งปัญญา)"^๔ ปฏิจสมุบาทและปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลาย ที่รวมเข้าไว้ด้วยอาทิศัพท์ ยังเหลืออยู่(ยังมีได้พรรณนา) เพราะเหตุนั้น บัดนี้ จึงถึงลำดับแห่งการสังวรธรรมาปฏิจสมุบาทและปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลายนั้น

ในธรรมสองอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีอวิชชา...พึงทราบว่าเป็นชื่อปฏิจสมุบาท เป็นอันดับแรก จริงอยู่ คำนี้ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลาย มีเพราะปัจจัย คือ อวิชชา... ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ทั้งมวล ย่อมมี นี้เรียกว่า ปฏิจสมุบาท" ส่วนธรรมทั้งหลายมีชรามรณะ... พึงทราบว่าเป็นชื่อ ปฏิจสมุบันธรรม จริงอยู่ คำนี้ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลายมีชรามรณะ...เป็นธรรมไม่เที่ยง เป็นธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นปฏิจสมุบัน (อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น) เป็นธรรมมีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมตา ภิกษุทั้งหลาย ชาติ-ภพ...ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปฏิจสมุบันธรรม"^๕

สำหรับกระบวนการต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์นี้ เป็นหลักธรรมแห่งการอิงอาศัย ก่อให้เกิดเหตุปัจจัยในทางที่ดีและมีประโยชน์อยู่ เช่น ทราบชัดเรื่องความเกิดทุกข์เพราะกระทบสัมผัสกระแสอวิชชา...แห่งปฏิจสมุบาท และกระทบสัมผัสกระแสชาติ...แห่งกระบวนการปฏิจสมุบันธรรมต่าง ๆ นั้นเอง ซึ่งผู้ปฏิบัติสามารถลด เลิก ละ ถอนกระแสที่ได้จึงจะพบกับความหลุดพ้นได้จริง

อีกอย่างหนึ่ง สำหรับประเด็นหลักที่สำคัญ คือ ต้องเข้าใจสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น และวิธีดับ พร้อมควบคุมกระแสแห่งปัจจัยที่ว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ..."^๖ ซึ่งพุทธทาสภิกขุเรียกหลักปัจจัยนี้ว่า อิทัปปัจจยตา คือ ภาวะความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยอาศัยกันและกันเกิดผลต่าง ๆ ขึ้นแก่มนุษย์...เมื่อทราบภาวะสิ่งที่เป็นเช่นนี้ จึงเท่ากับว่า เห็นภาวะชัดและเข้าถึง

^๔ ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๗๐/๑๖๖.

^๕ ดูรายละเอียดใน ส.น. (บาลี) ๑๖/๑/๑.

^๖ ดูรายละเอียดใน ส.น. (บาลี) ๑๖/๒๑/๓๗.

สังฆกรรมที่เป็นหลักการอันแสดงให้เห็นถึงความหมายเชิงบวก หรือผลลัพธ์ตอบสนองที่ดี ในสิ่งที่ปรากฏอยู่ตามกระบวนการหรือกฎธรรมชาตินั้นๆ เช่น หลักธรรมคำสอนที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระไตรปิฎก โดยแบ่งเป็นคัมภีร์และสูตรต่าง ๆ และบรรดาสาวกผู้บรรลุตามธรรมเหล่านั้น

ก็สังฆกรรมอันเป็นกระบวนการวิธีแห่งปัจจัยเครื่องปรุงแต่งให้เกิดทุกข์และดับทุกข์นั้น เมื่อนำมาเปรียบเทียบโดยคำศัพท์ เนื้อหา ภาษาและความหมาย ซึ่งเป็นหลักวิธีศึกษาปฏิบัติเพื่อให้เข้าใจคำศัพท์...กระบวนการนี้ เป็นกรณีที่ต้องทราบคำศัพท์ที่เป็นไวพจน์หรือคำเหมือนของหลักปฏิจจนสมุปบาท โดยการทำความเข้าใจคำว่า ตถตา คือ ภาวะความเป็นเช่นนั้น...ดังนั้นพึงบุคคลพึงทราบชัดในหลักภาษาธรรมก่อนแล้ว จึงควรเข้าใจหลักสังฆกรรมที่นำมาใช้ อันเป็นวิธีการปฏิบัติและการเผยแผ่แก่บุคคลทั่วไปได้ กล่าวคือ

“ความเป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย มีชรามรณะ...เป็นลักษณะผูกพันทุกข์ไว้เป็นรส มีทางผิดเป็นปัจจุปัจฐาน ก็ปฏิจจนสมุปบาทนั้น เรียกว่า ตถตา ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น ความมีขึ้นแห่งธรรม ก็ปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ อันไม่ขาดไม่เกิเช่นนั้นเทียว ตรัสเรียกว่า อวิตถตา ความไม่มีที่จะไม่มีปัจจัยอย่างนั้น ก็เพราะเมื่อปัจจัยทั้งหลายถึงความพร้อมกันเข้าแล้ว เป็นไม่มีละที่ธรรมทั้งหลายอันเกิดเพราะปัจจัยนั้นจะไม่มีขึ้นแม้แต่ครู่หนึ่ง ตรัสเรียกว่า อนัญญตถตา ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น ก็เพราะธรรมที่เป็นผล อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้น เพราะปัจจัยของธรรมที่เป็นผล ตรัสเรียกว่า อิทัปปัจจยตา”^๗

อย่างไรก็ตาม บุคคลมีความเกิด ก็ย่อมประสบกับความแก่ชรา...อยู่เป็นลักษณะธรรมดอันเนื่องมาจากเกิดมาแล้ว ก็ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุนำไปสู่เรื่องที่ทำให้มีทุกข์ การมีชีวิตอยู่อย่างผิด ๆ นั้น ไม่เข้าใจในสิ่งที่เป็เหตุปัจจัยอาศัยเกิดปัญหา เช่น ชรามรณะเป็นเหตุปัจจัยอาศัยเหตุอื่น ๆ หรือประชุมอื่น ๆ แห่งปัจจัยธรรมนี้ ให้ผลลัพธ์หรือวิบากแก่บุคคลผู้ที่ยึดมั่นในชรามรณะ...นั้น ย่อมประสบแต่ความทุกข์อยู่ร่ำไป ฉะนั้น จึงขอกล่าวอ้างถึงคำที่พุทธทาสภิกขุที่ได้นำมากล่าวตีความ และอธิบายวิธีปฏิบัติที่เป็นกระบวนการอิทัปปัจจยตานี้ โดยใช้ภาษาธรรมมาอธิบายและชี้ให้เห็นปัจจัยธรรมต่าง ๆ เช่น หลักปฏิจจนสมุปบาทนั้น จะทำให้เห็นแนวทางดำเนินตนตรงไปสู่เป้าหมายสูงสุด และเพื่อแสดงความเกิด-ดับในระดับต่าง ๆ ที่เกิดมี ที่ควรมีควรรู้ได้

บรรดาความทุกข์หรือสภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่มีตัวตนที่ต้องยึดถือนั้น บุคคลต้องมองเห็นประเด็นหลัก ความสำคัญ หน้าที่และบทบาท ดังนั้น จึงควรทำความเข้าใจให้ได้ตรงเป้าหมายหลักของการปฏิบัติ ซึ่งในหลักปัจจัยธรรมสำคัญๆนี้ ยังมีเหตุผลตามหลักที่ควรอ้างได้ ในการอธิบายเนื้อหาหลักหรือกฎสภาวะแห่งปัจจัยที่ทำให้มนุษย์เป็นทุกข์ และหา

^๗ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๓๑.

หนทางดับทุกข์ ด้วยศึกษาและเข้าใจริยสัจธรรมนี้ชัดยิ่ง ดังคำที่พุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ว่า

“การดับทุกข์ และอยู่อย่างไม่มีทุกข์อย่างพระอรหันต์ ซึ่งเป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ แต่ชีวิตปัจจุบันนี้แล้ว ไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อน จึงจะไม่มีชาติใหม่ ไม่มีขรามณะ...มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้ เพราะวงจรของปัจจุสมุปบาทในการเกิดทุกข์ หรือดับทุกข์เป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้ครบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูในชาติหน้า เมื่อเข้าใจวงจรในชีวิตปัจจุบันดี เข้าใจวงจรในอดีตและอนาคต...”^๔

เพราะฉะนั้น การที่มนุษย์มีทุกข์ ก็เพราะเป็นอยู่ด้วยกิเลส แต่ผู้เป็นอยู่ไม่มีทุกข์ ก็เพราะสิ้นกิเลส เช่น พระอรหันต์...สิ้นกิเลส ดับอาสวะ เมื่อจะกล่าวถึงความหมายยิ่งโดยนัยหลักหรือทั่วไปที่สำคัญนั้นแล้ว ก็เพราะท่านเหล่านั้นเข้าใจหรือบรรลุในกระบวนการหลักนี้ ซึ่งเหตุผลเกี่ยวกับคำๆนี้ สร้างเป็นเป้าหมายแล้วบรรลุจุดประสงค์ และทำประโยชน์ให้มากยิ่งขึ้น ในการนำไปใช้อย่างมีจุดมุ่งหมายสูงสุด ตามกระบวนการธรรมนั้นๆ ในการดำเนินชีวิต

อีกอย่าง เมื่อบุคคลปรารถนาที่จะสิ้นหรือหลุดพ้นจากขรามณะ ก็ต้องดับสภาวะ ดับกระแสปัจจัย มีทัศนวิสัยดีเยี่ยม มองเห็นความจริงแท้ในประเด็นหลัก วิธีการและเป้าหมายมุ่งปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ในปัจจุบัน เหมือนกันตามหลักปฏิบัติ แต่จะต่างกันก็เฉพาะการใช้คำศัพท์ทางภาษาที่เป็นสื่ออธิบายเนื้อหาของคำนั้น ซึ่งส่วนมาก ต่างก็มุ่งตรงไปสู่จุดสูงสุดเช่นกัน เพื่อการดับทุกข์ของตนเองเป็นที่สุด

ตามคัมภีร์พระไตรปิฎกและพุทธทาสภิกขุ ก็ได้กล่าวถึงหลักธรรมอันเป็นเป้าหมายอันสูงสุดอันเป็นธรรมลัทธิซึ่งทางพุทธศาสนา เพื่อดับกระแสเกิดทุกข์ทั้งปวงของมนุษย์ และให้ดำเนินตนเป็นไปอยู่อย่างสุขสงบในชีวิตปัจจุบันอย่างถูกต้อง โดยไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิต ทุกอาการว่าเป็นเพียงความทุกข์ทางกายประสาทเท่านั้น ในทางตรงกันข้าม วงจรเกิดหรือดับนั้น ต้องดับกิเลสทางใจนั้นเป็นเรื่องของชีวิตปัจจุบันนี้ เป็นไปอยู่ด้วยอาศัยความเข้าใจเหตุปัจจัย ที่จะทำให้เกิดและดับสภาวะทุกข์ได้ ไม่ประกอบปัจจัยปรุงแต่งขึ้นอีก และทำเป็นวิภูฏะเวียนว่ายต่อไป

เนื่องจากหลักธรรมนั้น เป็นเพียงกระบวนการหลักการและวิธีปฏิบัติ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้เห็นผลตามนั้นได้ ฉะนั้น จึงขอยกเอาพระพุทธานุศาสน์ที่ทรงตรัสย้ำถึงความหมาย เนื้อหาสาระของหลักปัจจุสมุปบาท ว่าแต่ละอาการที่เกิดขึ้นทุกครั้นนั้น เป็นเพียงสภาวะที่เชื่อมโยงสัมพันธ์อิงอาศัยกันเกิดมี บุคคลทั่วไปเข้าใจกระแสแห่งปัจจัยแล้วปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์เป็นที่สุด เป็นลักษณะเกิดผลและตอบสนองที่ดี หรือได้รับประโยชน์จริงในหลักปฏิบัติ ตามพระพุทธานุศาสน์ที่ว่า

“สรรพสิ่งเป็นปัจจุสมุปันธรรม เป็นความจริงแท้ ไม่คลาดเคลื่อน ไม่เป็นอย่างอื่น

^๔ พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๒๕), หน้า ๔๕๙.

มีมูลเหตุแน่นอนในธาตุนั้น เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ก็ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น ชื่อว่าชรา และมรณะเป็นของไม่เที่ยง ที่ปัจจัยประชุมแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา...อวิชชาเป็นของไม่เที่ยง ที่ปัจจัยประชุมแต่งอาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คลายไป ดับไปเป็นธรรมดา เรียกว่า ธรรมอาศัยกันเกิดขึ้น”^๙

เพราะกระบวนการปัจจัยธรรมที่อ้างถึงนี้ เป็นเพียงกรณีศึกษาหรือค้นหาสาเหตุที่ทำให้เห็นทุกข์เกิดเท่านั้น และเพื่อนำไปสู่หลักการ วิธีการปฏิบัติแล้วดับทุกข์ทางใจมนุษย์ได้ โดยทำจิตไม่ให้ยึดมั่นกายและจิต ที่มีลักษณะไม่เที่ยง...นี้ เพราะเหตุว่า บรรดาสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัย หรือหลักธรรมที่เกี่ยวเนื่องเป็นเหตุปัจจัยประชุมปรุงแต่งไม่เที่ยง และเปลี่ยนแปลงทางอายตนะ ๖ หรือทุกอริยาบถต่าง ๆ อันเกิดอารมณ์ยึดติดใจ ยึดมั่นจนเป็นเหตุให้มีปัจจัยอื่นเกิดอีก เช่น มีอนุสัย มีอาสวะ...ที่หมักหมมจิตเป็นเหตุให้ยึดมั่น ทำให้ไม่หลุดพ้น สิ้นทุกข์หรือดับปัจจัยอะไรได้ แต่เพราะรู้ปล่อยวางตัวตน ไม่ยึดมั่น และดับตัณหา...จึงชื่อว่ามุ่งสู่ความหลุดพ้นจริง

อีกอย่าง เพราะอาศัยอารมณ์ปรุงแต่งจิต และทำความคิดให้เปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะปัจจัยสัมพันธ์แล้ว นำไปสู่การรู้ยิ่งเห็นจริง และเข้าใจในกระแสปัจจัยต่าง ๆ เช่น ความเกิดและดับความอยากในอายตนะ ๖ ธาตุ ๑๘ ชั้น ๕ เรียกว่า เห็นกระแสปฏิจจสมุปบันธธรรม

เหตุนี้ จึงขอยกทัศนะสำคัญที่พุทธทาสภิกขุกล่าวอธิบายและตีความประเด็นนั้นไว้ โดยที่ท่านมุ่งเน้นย้ำให้เห็นจริงในปัจจัยการแห่งกระบวนการทั้งหมด ทั้งมองให้สอดคล้องและสัมพันธ์กับกระบวนการปัจจัยธรรมอื่น ๆ กล่าวคือ

“หลักปฏิจจสมุปบาทนั้น มันไม่มีตัวเรา กระเจาออกไป เหลือแต่กระแสแห่งสภาวะ เป็นเพียงปฏิจจสมุปบันธธรรมอย่างหนึ่ง ใน ๑๒ อย่าง ซึ่งไม่มีตัวเราอยู่ที่ไหน ไม่มีใครเป็นผู้ทำกรรมฝากไว้ ไปเอาผลในชาติหน้า อย่างนี้ไม่ทรงสอน ไม่ว่า จะดี จะชั่ว...แต่เป็นเรื่องที่จะสอนให้ไม่มีคนเหลืออยู่ เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น ไม่มีตัวตน ตัวกู ให้จิตใจหมดจากความรู้สึกที่ว่า มีตัวคน ตัวตน ที่จะดี จะชั่ว ไม่มีสัสสตทิฐิ ไม่มีความคิดดิ่งอยู่ว่า มีตัวฉันที่จะทำ จะได้ ฉันทำดี ทำบุญกุศล ตายแล้วก็ได้ผล ทำแล้วก็สบายใจ จะมองกันไปในแง่ว่า ไม่มีตัวฉัน มีแต่กระแสเปลี่ยนแปลงไปตามกฎ ว่าฉันไม่อย่าได้ทั้งดีทั้งชั่ว อยากรจะมีจิตใจเป็นอิสระ มีอะไรจะทำก็ทำ แต่จะไม่ถือว่าได้ ว่าเสีย มีอะไรจะกิน ก็กินพอให้มีชีวิตปกติอยู่ได้ ไม่มีตัวที่จะเป็นเจ้าของ ถือเป็นกรรมสิทธิ์ จะชี้ไปในทางที่ไม่มีตัวตน...”^{๑๐}

ตามที่กล่าวนี้ จะเห็นได้จริงถึงหลักปัจจัยการ พร้อมการดับตัวกระแสทุกข์นั้น และ

^๙ ส.น. (บาลี) ๑๖/ ๓๐ /๖๐.

^{๑๐} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจัยตา, หน้า ๔๗๔.

การปล่อยวางตัวปัจจัยแล้วทำให้สิ้นปัญหาหรือสิ้นทุกข์ทางจิตใจได้ โดยไม่ต้องรอชาติหน้า เมื่อตายร่างกายแตกดับ แต่เพราะเพียงบุคคลรู้และตัดกระแสปัจจัยธรรม อันจะนำไปสู่การเกิดทุกข์นั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง กระแสกิเลสปรากฏและสัมผัสได้ทางอายตนะ ๖ มี ตา หู...แล้วทำให้เกิดวิธีตัดกระแสอื่น ๆ ที่เป็นทุกข์ต่อไปได้อีก

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัติมองเห็นสภาวะที่เกิดขึ้นตามเป็นจริงยิ่งในกระบวนการสังขารและสังขตธรรมเหล่านั้นด้วยสติปัญญาแล้วถอนจิต ไม่ให้มีจิตยึดมั่น ละตัวตนออกจากจิต มีชีวิตไม่ยึดมั่นในทุกสรรพสิ่ง ไม่ว่าสิ่งนั้น จะดีหรือชั่ว ทั้งไม่ประกอบให้เป็นปัจจัยสืบต่อ อันจะก่อร่างสร้างตัวให้เกิดความทุกข์แก่ตนได้แล้ว นำไปสู่การละเหตุแห่งอุปาทาน หรือละความยึดมั่นตัณหานั้น ๆ เพราะเห็นว่า มีตัวตนที่จะยึดครองนั่นเอง

สำหรับการตายร่างกายแตกดับไปนั้น ย่อมไม่ได้รับสารประโยชน์อันใด หากจิตใจไม่สิ้นกิเลสอาสวะ...เมื่อบุคคลยังไม่ดับกิเลสสิ้น อันเกิดจากกระแสปฏิจสมุปบาทหรือความยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานนั้นแล้ว จะประสบทุกข์อยู่เรื่อยไปไม่สิ้นสุด

เมื่อกล่าวถึงหลักปฏิจสมุปบาทตามหลักพระบาลีที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเกือบทุกคัมภีร์นั้น ซึ่งพระพุทธเจ้านั้น ได้ตรัสถึงสาระสำคัญของหลักปัจจัยธรรมนี้ไว้ ก็เพื่อชี้ให้เห็นถึงประเด็นมูลปัญหาที่เกิดขึ้นแล้ว นำไปสู่วิธีปฏิบัติเพื่อดับกระแสโลกนั้น ดังนั้นในเบื้องต้น บุคคลต้องศึกษาปฏิบัติให้เห็นกระบวนการหลักธรรมคำสั่งสอนต่าง ๆ ในทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น กล่าวคือ

“ผู้ใดเห็นปฏิจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่า เห็นปฏิจสมุปบาท ก็อุปาทานขันธ ๕ ความเข้าไปยึดมั่นในกระแสแห่งขันธ ๕ มีรูป...ชื่อว่าปฏิจสมุปปันธรรม คือ ความพอใจ ความอาลัย ความยินดี ความชื่นชอบ ชื่อว่าทุกข์ สมุทัย เหตุเกิดของความทุกข์ การกำจัดความกำหนดด้วยสามารถความพอใจ การละความกำหนดด้วยสามารถความพอใจ ชื่อว่าทุกข์นิโรธ ความดับทุกข์...”^{๑๒}

สำหรับพระดำรัสนี้ แสดงให้เห็นเหตุและผลเด่นชัดอยู่ คือ การที่ได้สัมผัสและเห็นปฏิจสมุปบาทนั้นจริง ทำให้เห็นความสำคัญและสาระจริงของหลักธรรมที่เป็นตัวเกิดเหตุแห่งธรรมทั้งหลาย บรรดาหลักปัจจัยอาศัยอื่น ที่ทำให้เกิดสุข ทุกข์ เป็นกระบวนการเหตุสืบต่อแล้วแต่ว่าใครจะนำตนไปสู่ระดับใดได้ และเห็นตัวกระแสดับอาสวะนั้น จึงชื่อว่า ได้เห็นพระธรรมคำสอน ซึ่งพระพุทธเจ้าเทศนาสั่งสอนไว้ แม้ว่าจะมีหลักธรรมอยู่มากมาย แต่ก็ทรงตรัสย้ำ

^{๑๑} โลก หมายถึง ความทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับและทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ที่ปรากฏอยู่ในจิต.

^{๑๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/ ๓๕๙ / ๓๕๖.

เฉพาะคำว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานันธ์ ๕...อันเป็นเป้าหมายหลักของกระบวนการธรรมนี้

หลักสำคัญยิ่ง ก็คือ การกำจัด ตัดกระแส และละกำหนด ละความพอใจ...นั้น ทำจิตให้มีเป้าหมาย มีผล เพื่อดับทุกข์ได้นั้น ก็ต้องดับอวิชชา คือ ความไม่รู้เป็นเหตุ...แต่เพราะรู้วิธีดับสิ่งที่จะก่อปัญหาหรือกระแสปัจจัยที่เกิดทุกข์ จากนั้น ก็มุ่งสู่จุดประสงค์เป้าหมายหลักและเห็นประเด็นสาระสำคัญยิ่งของคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้น

พุทธทาสภิกขุก็ได้นำกระบวนการแบบนี้มากล่าวและอธิบายเน้นย้ำ โดยยกหลักวิธีปฏิบัติที่พระพุทธองค์ตรัสหลักปฏิจาสัมมุปบาทไว้ และมีหลักนี้ปรากฏอยู่ในลักษณะที่ทรงตรัสเฉพาะคำ เฉพาะปัจจัย ไม่ตรัสทั้งหมด ทุกอาการ เช่น ตัดครึ่งตรงกลาง โดยเริ่มต้นที่เวทนา...ที่เกิดอยู่ประจำ ซึ่งใครก็รู้จัก ไม่ต้องพูดถึงว่า เวทนาจะเกิดขึ้นโดยเหตุใด แต่พูดว่า พอใจ ไม่พอใจ เป็นทุกข์ รับรู้อารมณ์สัมผัสเวทนาไม่ให้เกิดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน...เช่น

“เวทนาแล้วก็เกิดตัณหา เกิดเรื่อยไปจนถึงทุกข์ตามกฎธรรมดา การกล่าวอย่างนี้ ก็เพื่อให้สั้นเข้า ให้ผู้ศึกษาได้สังเกตง่ายเข้า ใช้เวลาน้อยเข้า ให้ระวังแต่การเกิดของเวทนาแต่อย่างเดียวพอเวทนาเกิดขึ้น ก็จะหยุดและดับมันเสีย หรือเปลี่ยนกระแสเสียให้มันกลายเป็นเกิดความเข้าใจและฉลาดขึ้นมา อย่าปล่อยให้งอ แล้วเป็นทุกข์...”^{๑๑}

เนื่องจากหลักธรรมที่กล่าวนี้ ชัดเจนอยู่แล้ว แม้จะเป็นหลักที่มีลักษณะที่ตรัสสั้น ๆ ก็ยังสามารถมองเห็นเป็นแนวทางที่ดีเยี่ยม ได้ผลสำเร็จเร็ว เป็นกระบวนการสั้นๆและเข้าใจง่าย เช่น เมื่อทุกข์เกิดตรงปัจจัยไหน ก็ให้ดับตรงนั้น นี่เป็นพระดำรัสที่ดียิ่ง นำเคารพนับถือยิ่งสำหรับสาวกผู้แสดง เผยแผ่และปฏิบัติธรรมเข้ม จนสามารถหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาและดับอวิชชา...ได้ เพราะเหตุไม่ยึดมั่นในันธ์ ๕ แล้วบรรลุนิพพาน พ้นทุกข์ในปัจจุบันได้

หากมองในแง่หนึ่ง คงไม่ใช่เรื่องง่าย หรือน่ายินดีเท่าไรนัก หากมองถึงสภาพสังคมและความเป็นอยู่ของคนในปัจจุบัน เพราะน้อยคนที่จะรู้ สนใจศึกษา และปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ได้ ถึงกับบรรลุจุดสูงสุดในทางพุทธศาสนาได้ แม้ผู้ที่ได้ชื่อว่า เป็นสาวกของพระพุทธศาสนาส่วนหนึ่งในปัจจุบันนี้ก็ตาม เพราะยังทำความเข้าใจหลักหรือลักษณะไม่ตรงตามพุทธพจน์มากพอ หรือแม้จะเข้าใจ และสามารถสอนได้ ซึ่งยังมีการพูด สอนผิด ๆ จุดประสงค์หรือหลักการอยู่

ฉะนั้น ตามหลักเหตุผลนี้ จึงขอยกประเด็นที่พุทธทาสภิกขุกล่าว โดยท่านมีทัศนะเน้นย้ำมากในเรื่องหลักคำสอนที่พระพุทธองค์ตรัสแก่สาวก จนสามารถบรรลุธรรมในหลักวิธีปฏิบัติต่างๆได้ พร้อมกับทราบถึงสภาวะปฏิจาสัมมุปบันธธรรมนั้น ๆ ได้ กล่าวคือ

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, หน้า ๔๙๓.

“นามรูปก็พึ่งเกิดเดี๋ยวนี เป็นเหตุให้เกิดอายตนะพร้อมที่จะเป็นทุกข์ คนโดยมากฟังไม่เข้าใจในภาษาธรรม หรือภาษาปฏิจจสมุปบาทนี้ เขาไม่ได้ถือว่า คนได้เกิดอยู่แล้วตลอดเวลา หรือว่า อายตนะได้เกิดอยู่แล้ว ที่ถือว่า ยังไม่ได้เกิด เพราะมันยังไม่ได้ทำอะไรตามหน้าที่ เมื่อเกิด เช่น ลูกตา...ก็ถือว่า มีอยู่ เกิดอยู่แล้ว แต่ตามทางธรรมะถือว่า ยังไม่ได้เกิด จนกว่าเมื่อใด ตานั้นเห็นรูป จึงจะเรียกว่า ตาและรูปก็เกิดขึ้นมา แล้ววิญญาณทางตากก็เกิดขึ้นมา ทำให้สิ่งที่เรียกว่า ผัสสะเกิดขึ้นมา ผัสสะนี้ทำให้เกิดเวทนา...”^{๑๔}

เพราะเหตุ คือตา...เป็นบ่อเกิดแห่งปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมปยุตสัมพันธ์กัน ก่อให้เกิดนามรูป...อยู่แล้ว แต่หากบุคคลรู้ละเอียดพอ ไม่ยึดมั่นถือมั่น ความทุกข์ยังไม่เกิด ทราบว่ามันเป็นเพียงกระแสปฏิจจสมุปบันธรรมที่เกิดเท่านั้น ซึ่งจะนำทุกข์มาสู่หมู่มืดต่าง ๆ เพราะมันเป็นกระแสดังเดิมหรือความต้องการพื้นฐานของมนุษย์หรือแม้แต่สัตว์เดรัจฉาน

แต่มนุษย์นั้น แตกต่างจากสัตว์อยู่แล้ว สามารถปฏิบัติให้ยิ่งด้วยปัญญาของตนโดยการศึกษปฏิบัติ ค้นคว้าดำเนินตนไปสู่หนทางพระอรียะเจ้า มีอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น ซึ่งเป็นหลักหรือวิธีที่ทำให้เป็นแนวปฏิบัติเพื่อดับตัณหา...ดังนั้น จึงกล่าวว่า ความไม่ถือมั่น ยึดมั่นด้วยอุปาทานในทุกสรรพสิ่ง ย่อมดำเนินไปสู่อริยภาวะได้จริง

ดังนั้น เมื่อดับผัสสะทั้ง ๖ ด้วยการสำรอก ดับทุกข์ไม่เหลือได้ ย่อมพบกับความสุขที่แท้จริง ดังนั้น เมื่อมีการทำกรรมชั่ว ความชั่วย่อมเกิดขึ้น ถ้าไม่ทำกรรมชั่ว ความชั่วก็ไม่มี หรือว่า ถ้าความชั่วดับลง ปัญหาต่าง ๆ ก็ดับลงด้วย มองเห็นว่ามันเป็นเพียงกระแสธรรมชาติที่เป็นไปตามเหตุตามปัจจัย ไม่ยึด รู้ว่า เมื่อไม่มีตัวผู้กระทำ และไม่มีตัวผู้ถูกกระทำ...เมื่อเข้าใจและตีความอย่างนี้ ย่อมจะทำให้เห็นวิถีทางในทุกสรรพสิ่ง ทั้งที่เปลี่ยนแปลง มีประโยชน์และไม่ มีประโยชน์ ปรากฏอยู่เสมอในหลักอภิปัจจยตานั้น ดังมีทัศนะของพุทธทาสภิกขุกล่าวไว้ คือ

“ปรากฏการณ์จักรวาล อันไม่มีขอบเขต ก็จะเต็มอยู่ แต่อาการที่ปรากฏเป็นลักษณะ เป็นสิ่งที่ต้องปรากฏขึ้นก่อน เมื่อรู้จัก ความเปลี่ยนแปลง ตามเป็นจริงแล้ว ปล่อยวางได้ ก็ จะพบความไม่เปลี่ยนแปลง ในที่เดียวกัน อันเป็นสิ่งที่ไม่มีขอบเขต เป็นลักษณะของความ พ้นทุกข์อย่างแท้จริงทั้งหมดเป็นการแสดงปัจจัย ที่เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ เข้าถึงสภาวะ ไม่เปลี่ยนแปลงที่ไม่มีขอบเขต ตามความหมายของไควล์ธรรม...”^{๑๕}

เนื่องจากหลักธรรมนี้ เป็นเพียงกระบวนสภาวะธรรมที่กล่าวถึงเฉพาะปัจจัยปรุงแต่ง ปัจจัยอื่น ๆ อีกเรื่อย ๆ ไป หากทราบชัดธรรมที่มีลักษณะเป็นเพื่อความดับเย็น เห็นแจ้งในความ

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๕.

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, ไควล์ธรรม, (ไชยา : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๓), หน้า ๑๓๕-๑๓๘.

เปลี่ยนแปลงของปรากฏการณ์ทางธรรมะ หรือกฎสภาวะธรรมชาติ และชี้ให้เห็นส่วนที่แสดงเป้าหมายหรือประเด็นหลักธรรมปฏิบัติแล้วเข้าใจสาเหตุที่มาของกระแสปัญหานั้นจริง ๆ

เมื่อกล่าวถึงหลักนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของความคิดเห็น ซึ่งนำมากล่าวแสดงให้ทราบ และเข้าใจถึงลักษณะการเปลี่ยนแปลงของกฎ ทั้งที่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น และเป็นประโยชน์ยิ่งในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขในปัจจุบันนี้และมีเป้าหมายในชีวิตนี้ได้

ตามหลักธรรมนั้น จึงขอยกพระพุทธภาษิตมาเป็นหลัก และอ้างถึงกระบวนการปฏิบัติพอให้เห็นเป็นตัวอย่าง แล้วนำไปใช้ในการปฏิบัติ และศึกษาให้เข้าใจถึงวิธีป้องกันกิเลสและทศณะที่ผิดไม่ให้เกิดขึ้น โดยรอบรู้และเข้าใจกระบวนการปฏิจลสมุบาทเป็นสำคัญนั้น เช่น

“สภาวะธรรมนี้ คนอื่นชมเชยไม่ได้ ไม่มัวหมอง ไม่ถูกติ ไม่ถูกคัดค้าน โดยผู้รู้(บัณฑิต) คือ ชาติหก ผัสสายตนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ อริยสัจ ๔ ชาติ ๖ นี้ ที่ได้กล่าวไว้เช่นนี้ เพราะอาศัยชาติ ๖ คือ ปถวิชาติ...วิญญาณชาติ คือ ผัสสายตนะ ๖ คือ อายตนะเป็นเหตุแห่งผัสสะ คือ ตา...บุคคลเห็นรูปด้วยตาแล้วเข้าไปไตรตรองรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส เข้าไปไตรตรองรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส เข้าไปไตรตรองรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฟังเสียงด้วยหู...รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้วเข้าไปไตรตรองธรรม อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัสเข้าไปไตรตรองธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส คือ อริยสัจ ๔ เพราะถ้ามันชาติ ๖ สัตว์จึงลงสู่ครรภ์ จึงมีนามรูป...เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนาบัญญัติว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ข้อปฏิบัติถึงความดับทุกข์”^{๑๖}

พระดำรัสเรื่องอริยสัจสี่นี้ เป็นความจริงที่ใคร ๆ ก็ค้านไม่ได้ คือ ความทุกข์ ที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะหากมีตัณหาเป็นตัณหา เป็นเหตุให้เกิดความทะยานอยาก ทำให้ประกอบกรรม เกิดกิเลสไปเรื่อย จนก่อให้เกิดผลตามมา ก็คือ ความทุกข์

แต่ถ้าบุคคลรู้แจ้งเรื่องทุกข์และวิธีดับ...มีพื้นฐานทางความเชื่อ มีความเพียร มุ่งมั่นตรวจตราจิตอยู่ด้วยปัญญาเสมอ ทราบชัดในวิธีดับและเห็นจริง แล้วตัดกระแสแห่งตัณหา ละความทะยานอยาก ย่อมไม่ประสบทุกข์เลย อีกอย่าง สำหรับการปฏิบัติตามธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ มีอริยสัจสี่ เป็นฐานดำเนินไป ย่อมพ้นทุกข์ได้ด้วย และรู้ชัดในอริยธรรมประเสริฐนี้

สำหรับประเด็นนี้ พุทธศาสนิกชนก็ได้นำมาตีความและอธิบายให้เห็นถึงกระบวนการแนวนั้น ทำเป็นเป้าหมายที่สำคัญยิ่ง เช่น

^{๑๖} อภ.ติก. (บาลี) ๒๐/ ๒๒๕ / ๕๐๑.

“ปฏิจจนุสุมปาบทนั้น เป็นหัวใจพระพุทธศาสนา และว่าคนส่วนมากก็นึกถึงเรื่อง อริยสัจ แต่ให้เข้าใจว่า ปฏิจจนุสุมปาบทนี้ ก็คือ อริยสัจที่สมบุรณ์ จึงเรียกว่า อริยสัจใหญ่...”^{๑๗}

ดังนั้น หัวใจหลักของพุทธศาสนา ก็คือ หลักปฏิจจนุสุมปาบท มีลักษณะมัชฌิมนธรรม อันเป็นกระบวนอริยสัจธรรมทั้งสี่ที่สมบุรณ์ ตามที่พุทธทาสภิกขุได้นำหลักธรรมนั้นมากล่าวโดย อ้างถึงพระพุทธดำรัสเกี่ยวกับอริยสัจสี่หรืออริยสัจใหญ่นี้ ทำให้ปรากฏชัดแจ้ง เพื่อให้เห็นความ ชัดเจนในหลักความจริงอันประเสริฐนั้น หรือหลักอริยสัจสี่ ดังมีรายละเอียดตามกระบวนปัจจัย ธรรมนี้ กล่าวคือ

“ทุกขอริยสัจ คือ แม้ชาติ...อุปายาสก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งทีรัก แม้ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สมหวังก็เป็นทุกข์ ว่าโดยย่อ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร... ทุกขนิโรธอริยสัจ เพราะอวิชชาดับโดยสํารอกไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ... ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรค ๘ คือ ความเห็นชอบ...”^{๑๘}

เพราะเหตุนี้ จึงอาศัยถ้อยคำอย่างนี้ หรือหลักอริยสัจธรรมอันเป็นหลักปัจจัยอาศัยให้ เกิดกระบวนสภาวะปฏิจจนุสุมปกันธรรม หรือกระบวนปัญจอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ มีต้นเหตุ ๓^{๑๙} พร้อมกระบวนดับต้นเหตุในปิยรูปสาดรูป^{๒๐} ด้วยทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอันประเสริฐนั้น เกิดเป็น ปรากฏอยู่ทั้งสองวิธีหรือสองฝ่ายตามเหตุและผล อันเป็นไปตามกฎธรรมชาติที่มีเกิดมีดับ

อีกอย่าง เมื่อกล่าวถึงสภาวะธรรมที่ทรงแสดงไว้เกี่ยวกับหลักอริยสัจ ๔ โดยเน้นให้ เข้าใจชัดตามนั้น ทำให้ผู้ปฏิบัติมีจิตไม่หวั่นไหว คนอื่นข่มขี้ไม่ได้ ทนต่อการพิสูจน์ โดยผู้รู้ ทั้งหลายเช่นกัน เนื่องจากหลักปฏิจจนุสุมปาบทนี้เป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อดับทุกข์นั้น เพราะ อาศัยการรู้จักตัวทุกข์ และหนทางเพื่อดับทุกข์ ประเด็นใดประเด็นหนึ่ง เพื่อปฏิบัติที่มี ประสิทธิภาพและความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันจนสามารถดับอวิชชา...ได้

แต่การเข้าใจหนทาง หรือปฏิปทา คือให้รู้เห็น อีกอันหนึ่ง ก็คือ รู้ดับโดยชอบ รู้ยิ่งใน ปัญหา รู้เหตุเกิดปัญหา ความดับปัญหาและข้อปฏิบัติให้ถึงความดับปัญหาได้ เนื่องจากหลัก ปฏิจจนุสุมปาบทที่พุทธองค์ได้ตรัสไว้นั้น เป็นวิธีหรือแนวทางในการปฏิบัติตามหลักที่ว่าด้วย ปฏิปทาอันประเสริฐสุด ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ทั้งปวงได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ทรงตรัสไว้ว่า

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจนุสุมปาบท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบุรณ์แบบ, หน้า ๒.

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๔/๑๙๐-๒๐๔/๑๖๓-๑๗๐.

^{๑๙} ต้นเหตุ ๓ คือ กามต้นเหตุ ภาวต้นเหตุและวิภวต้นเหตุ.

^{๒๐} หมายถึง รูปและรูปอาศัยที่เป็นที่รัก จนหลง คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔.

“เราจักแสดงมิจฉาปฏิปทา และสัมมาปฏิปทา พวกเธอจงฟังปฏิปทาทั้ง ๒ นั้น จงใส่ใจให้ดีเถิดเราจักกล่าว ก็มิจฉาปฏิปทา คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ...นี้เรียกว่ามิจฉาปฏิปทา ส่วนสัมมาปฏิปทา คือ เพราะอวิชชานั้นดับสํารอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณ จึงดับ...”^{๒๑}

อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวถึงปฏิปทาทั้งสองนั้น หลักปฏิบัติเพื่อดับทุกข์เหล่านั้น จึ่งชื่อว่า สัมมาปฏิปทา คือ ความเข้าใจและมีวิถีที่ถูกต้องทั้งเป็นจริงได้ ฉะนั้น พุทธศาสนิกชนจึงได้นำหลักนั้นมากล่าวอธิบายเพื่อให้เห็นถึงกระแสที่เกิดขึ้นตามกระบวนการปฏิจสมุปบันธม เพื่อทำลายมิจฉาทิฐิต่าง ๆ เช่นความยึดมั่นในวิญญาณโดยความเป็นตัวตน กล่าวคือ

“หากวิญญาณมีตัวตน คือ มันแล่นไป ท่องเที่ยวไป มันอยู่ที่นี้ มันก็พูด เป็นผู้พูด เป็นผู้รู้สึกรมณต่าง ๆ แล้วเป็นผู้สรววิบากกรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศล คือ มีตัวตนมีเราที่เป็นอย่างนั้น แล้วเรียกมันว่า วิญญาณ นี่เพราะเหตุว่า คนทั้งหลายมีทิฐิอย่างนี้กันอยู่ทั่วไป โดยไม่รู้ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ”^{๒๒}

แต่เพราะเข้าใจเรื่องวิญญาณตามกระบวนการปัจจัยแห่งปฏิจสมุปบาทฝ่ายดับนั้น เป็นวิธีที่แสดงให้รู้เห็นตามสภาวะจริงหรือดับทุกข์ตามหลักสัจธรรม เพื่อเข้าใจถึงสรรพสิ่งนั้น บรรดาสิ่งที่ไม่มีความตัวตน วิญญาณนั้นไม่ใช่ตัวตน ถ้าวิญญาณมี ก็เป็นเพียงปฏิจสมุปบันธม ไม่มีความตัวตนที่ไหน เพราะเหตุนี้ จึงต้องศึกษาให้รู้และเข้าใจเรื่องนี้ เพื่อพ้นจากมิจฉาทิฐิที่ว่า คนมีอยู่ แล้วคนไปเกิด เป็นไปตามกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ ถ้าหลงเรื่องวิญญาณเป็นตัวตน ก็เป็นมิจฉาทิฐิ มีความทุกข์และดับทุกข์ไม่ได้

สำหรับหลักปัจจัยแห่งการดับทุกข์นั้น ไม่ว่าปัจจัยจะเกิด หรือดับที่ตรงไหน ก็เพียงแต่กำหนดรู้แล้ว ทราบตามที่เป็นจริง ตามวิธีที่พุทธองค์ทรงตรัสไว้ หรือที่พุทธศาสนิกชนนำมาอธิบายไว้นี้ ก็น่าจะเป็นหนทางที่ทำให้พ้นทุกข์ได้ หากปฏิบัติตามคำสอน มีสัมมาปฏิปทา ละมิจฉาปฏิปทา อันเป็นทางเสื่อมโดยส่วนเดียวได้ เพราะยึดมั่นในทิฐิที่ผิดต่าง ๆ นั้น

เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่น แม้ในความดี โดยมุ่งตรงไปสู่จุดหมายอันอุดมยิ่งก็เพื่อบรรลุสามัญผลและดับทุกข์ได้ในปัจจุบันนี้ ซึ่งจะปรากฏมีและเป็นไปได้นั้น ก็มีแต่การรู้จักจริงและดับกระแสปฏิจสมุปบาทเท่านั้น ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสถึงวิธีปฏิบัติไว้ เช่น

“ภิกษุใดเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ การได้เห็นฟัง เข้าไปหา เข้าไปนั่งใกล้ ระลึกถึง บวชตามกัฏฐิ แต่ละอย่างๆเรากล่าวว่า มีอุปการะมาก

^{๒๑} ส.น. (บาลี) ๑๖/ ๕ / ๑๙.

^{๒๒} พุทธศาสนิกชน, ปฏิจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๖.

เพราะผู้ที่ได้ฟังธรรมเห็นปานนั้นย่อมหลีกออกอยู่ด้วย ๒ วิธี คือ หลีกออกด้วยกาย ๑ ด้วยจิต ๑ ย่อมระลึกถึงย่อมตรึกถึงธรรมนั้น มีสติสัมโพชฌงค์ ชื่อว่าเจริญ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ ผู้มีสติอยู่อย่างนั้น ย่อมเลิกละเพิน ตรวจตรา ถึงความพินิจพิจารณาธรรมนั้นด้วยปัญญา มีธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ภิกษุย่อมชื่อว่าเจริญ...”^{๒๓}

เมื่อภิกษุผู้เพียรเพ่งดูจิตแล้วตั้งมั่น กำหนดจิตอย่างนั้นด้วยดี มีสัมโพชฌงค์ปรารภแล้ว ชื่อว่า เจริญ เมื่อถึงความเจริญบริบูรณ์แล้วนั้น ย่อมได้รับอานิสงส์ในการปฏิบัติ เพราะการเห็นความจริง ตามกระแสปัจจัยนั้น ดังพระพุทธดำรัส ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ตอนหนึ่งว่า

“ข้อที่กล่าวนั้น ถูกละ พวกเธอกล่าวอย่างนี้ แม้เรากล่าวอย่างนี้ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ดับ คือ เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ .เมื่อรู้เห็นอยู่อย่างนี้ ไม่พึงเล่นไปสู่ส่วนเบื้องต้นว่า ในอดีตกาล เราได้มีแล้วหรือว่า ไม่ได้มี ได้เป็นอะไร หรือว่าได้เป็นแล้วหรือได้เป็นอะไรแล้ว จึงเป็นอะไร รู้เห็นอยู่อย่างนี้ พึงเล่นไปสู่ส่วนเบื้องปลายว่า ในอนาคตกาล จักมี หรือว่าจักไม่มี จักเป็นอะไร หรือว่าจักเป็นอย่างไร หรือจักเป็นอะไรแล้ว จึงจักเป็นอะไร รู้เห็นอยู่อย่างนี้ ปรารภถึงปัจจุบันกาล ในบัดนี้ ยังสงสัยขันธเป็นภายในว่า เราย่อมมี หรือว่าย่อมไม่มี ย่อมเป็นอะไร หรือว่าย่อมเป็นอย่างไร สัตว์นี้มาแล้วจากไหน สัตว์นั้นจักไป ณ ที่ไหน”^{๒๔}

อย่างไรก็ตาม สำหรับพระดำรัสที่ทรงตรัสถึงหลักกระบวนการปฏิบัติปัจจัยตานี้ ก็เพื่อให้รู้จักวิธีและกฎสภาวะปฏิบัติสมบูรณ์ที่ที่ไม่เป็นทั้งสัสสตะและอุจเฉททิฐิ ซึ่งมีการสละ ละความสงสัยในสัตว์ บุคคล ในเบื้องต้นเบื้องปลาย ไม่ปรารภกาลต่าง ๆ แต่แสวงหาผลปฏิบัติ เพื่อทำอานิสงส์ให้เกิด ด้วยรู้เห็นสัจธรรม มีศรัทธาและปัญญาตามกำหนดรู้เห็นเป็นจริง ดับทุกข์สิ้น

เหตุนี้ พึงทราบพุทธดำรัสอย่างนี้ และทราบหลักหรือแนวทางปฏิบัติ เพื่อทำหน้าที่ให้แจ้งจริง ซึ่งเป็นทางแห่งความหลุดพ้น กล่าวคือ

“พระศาสดาเป็นครู พวกเราต้องกล่าวอย่างนี้ ด้วยความเคารพต่อพระศาสดาเท่านั้น รู้เห็นอยู่อย่างนี้ พึงกล่าวว่า พระสมณะตรัสอย่างนี้ ย่อมไม่กล่าวอย่างนี้ รู้เห็นอยู่อย่างนี้จะพึงยกย่องศาสดาอื่น รู้เห็นอยู่อย่างนี้ พึงเชื่อถือสมาทานวัตรความดีเพราะทิวติ และทิวฐาทิมงคล ของพวกสมณะและพราหมณ์เป็นอันมาก ดังนี้ สิ่งใดที่พวกเธอรู้เห็นทราบเองแล้ว พวกเธอพึงกล่าวถึงสิ่งนั้น ข้อที่กล่าวนั้น ถูกละ พวกเธออันเรานำเข้าไปแล้ว ด้วยธรรมนี้เห็นได้ด้วยตนเอง ซึ่งให้ผลไม่มีกาลคั่น ควรเรียกให้มาชม ควรน้อมเข้ามา อันวิญญู

^{๒๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/ ๙๘ / ๓๗/๓.

^{๒๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/ ๔๘๕ / ๔๕๐.

ชนพึง รู้ได้เฉพาะตน คำที่เรากล่าวไว้ว่า ธรรมนี้ เห็นได้ด้วยตนเอง ให้ผลไม่มีกาลัน ควรเรียกให้มาชม ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน”^{๒๕}

การที่บุคคลรู้และเข้าใจชัดว่า เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ กล่าวคือ เพราะอริชาตดับ สังขารจึงดับ...ความดับแห่งทุกข์ ย่อมหมดความสงสัยในอดีตกาล ได้ มี ไม่ได้มี ได้เป็น ได้เป็นอะไร จึงเป็นอะไร ส่วนเบื้องปลายว่า อนาคตกาล จักมี หรือว่าจักไม่มี จักเป็นหรือว่าจักเป็นอย่างไร หรือจักเป็นอะไรแล้ว จึงจักเป็นอะไรในปัจจุบันกาล

ในบัดนี้ หากยังสงสัยขั้นเป็นภายในว่า เราย่อมมี หรือว่าย่อมไม่มี ย่อมเป็นหรือว่าย่อมเป็นอย่างไร สัตว์นี้มาแล้วจากไหน สัตว์นั้นจักไป ณ ที่ไหน ย่อมหมดไป

เพราะเมื่อทราบความจริงว่า เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี...เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ ย่อมมีหรือได้รับอันสงส์ด้วยการเห็นปฏิจสมุปบาทนั้น อันเป็นปัจจัยธรรมที่นำมาซึ่งความทุกข์แล้ว ถอนความทุกข์ทั้งปวงนั้นได้ ไม่มีความสงสัยแม้ในกาลต่าง ๆ ย่อมหลุดพ้นได้เอง

เมื่อทราบความที่สิ่งทั้งหลายมีได้ ก็เพราะมีเหตุปัจจัยอาศัยกันเกิดขึ้น เหตุตั้งนั้น จึงขอยกประเด็นที่พุทธทาสภิกขุได้ตีความหลักปฏิจสมุปบาทหรือหลักอิทัปปัจจยตา โดยเน้นเรื่องที่จะสอนให้ไม่มีคน* ตัวตนเหลืออยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่น เพราะไม่มีตัวตนหรือตัวกูเหลืออยู่ ให้จิตใจมันหมดจดจากความรูสึกที่ว่า มีตัวตน ตัวตน ที่จะดีหรือจะชั่ว เรื่องมันเลยเป็นคนละความหมาย ไม่มีสัสสตทิฐิ ไม่มีความคิดดิ่งอยู่ว่า มีตัวฉันที่จะทำและจะได้หรืออะไรทำนองนั้น อย่างไรก็ตาม หากมองกันไปในแง่นี้ จึงขอยกกรณีข้อความที่ท่านนำมาตีความ กล่าวคือ

“มันไม่มีตัวฉัน มีแต่กระแสแห่งธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไปตามกฎของ อิทัปปัจจยตา ปฏิจสมุปบาท ว่าฉันไม่ยากได้ดีทั้งชั่ว ไม่ยากได้อะไรทั้งหมด ยากจะมีจิตใจเป็นอิสระ มีอะไรจะทำก็ทำ แต่จะไม่ถือว่า ได้ ว่า เสีย มีอะไรจะกิน ก็กินพอให้มีชีวิตมันปกติอยู่ได้ ไม่มีตัวฉันที่จะเป็นเจ้าของสิ่งนั้นนี้ หรือว่า จะรับเอาเป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ ที่นี้จะพูดแต่เรื่องปฏิจสมุปบาทตามพระบาลีของพระพุทธเจ้า ที่จะชี้ไปในทางที่ว่า ไม่มีตัวตน”^{๒๖}

เพราะกระแสสภาวะธรรมนั้น เป็นสิ่งที่ทุกคนจะต้องได้รับและสัมผัสผลจริงแท้ หากไม่ยึดมั่นถือมั่นตัวตน ตัวกู ทำให้จิตใจมันหมดจด ไม่มีสัสสตทิฐิ ไม่มีความคิดมีตัวฉัน ที่จะทำและจะได้ มีแต่กระแสแห่งธรรมชาติ เห็นความเปลี่ยนแปลงของสภาวะต่าง ๆ ไปตามกระบวนแห่งหลักอิทัปปัจจยตาปฏิจสมุปบาท ว่าไม่ยากได้ดีทั้งชั่ว ไม่ยากได้อะไร

^{๒๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/ ๔๘๖ / ๔๕๑.

* เป็นการตีความด้วยภาษาธรรม กล่าวถึงสภาวะธรรม หรือนามธรรมเท่านั้น.

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๗๔.

เมื่อเป็นเช่นนั้น จิตที่เป็นอิสระเท่านั้น จึงจะทำให้บุคคลได้รับอานิสงส์อย่างยิ่ง เพราะไม่มีตัวตนประกอบการที่เป็นทุกข์ ในพระไตรปิฎกก็กล่าวถึงหลักปฏิจสมุปบาทแนวต่าง ๆ นี้ไว้มากมาย แต่ในที่นี้ ขอทำความเข้าใจกระบวนการเป็นพิเศษ และไม่ทิ้งความหมายหรือเนื้อหาเดิมที่อธิบายไว้ เป็นกระบวนการสำหรับการอธิบายความหมายต่าง ๆ ตามที่กล่าวนั้น

ควรจะทำความเข้าใจความหมายตามลักษณะเดิมที่เป็นประโยชน์ได้จริง เพื่อวางพื้นฐานความเข้าใจและเพื่อประโยชน์ในการศึกษาเปรียบเทียบ คำอธิบายตามหลักการนั้น ให้มีความละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางนั้น เป็นเรื่องพิเศษทางวิชาการ โดยเฉพาะกรณีที่ผู้ศึกษาต้องอาศัยพื้นความรู้ทางภาษาธรรม และศัพท์วิชาการทางภาษาบาลีดั้งเดิมมากพอสมควร

คัมภีร์ต่าง ๆ ที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎก เป็นเรื่องจำเพาะกรณีที่ศึกษาได้โดยตรง อยู่ตามความหมายและให้เข้าใจหลักอทิปปัจจยตามากขึ้น คือ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนั้นก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นก็ดับ เพราะพระธรรมที่ทรงตรัสนี้ มีความชัดเจนอยู่ในหลักปฏิจสมุปบาทเพื่อความเห็นถูกต้องด้วยเห็นปัจจัยอาศัยจากสิ่งหนึ่งไปสู่อีกสิ่งหนึ่ง ที่เป็นความดับทุกข์เป็นที่สุดตามกระบวนการฝ่ายนิโรธวารแห่งปฏิจสมุปบาทหรือสายดับแห่งปัจจัยสภาวะธรรมต่าง ๆ

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงเรื่องอริยสัจสี่อีก เพื่อนำมาเปรียบเทียบหลักอริยสัจสี่ตามกระบวนการสภาวะธรรมต่าง ๆ ที่พุทธองค์ทรงตรัสไว้นั้น ทำให้รู้เห็นกระแสสภาวะตามกระบวนการปฏิจสมุปบันธรรม คือ สภาวะแห่งปัจจัยอาศัยกันเกิดขึ้น และดับลงของโลก ๆ ตัวอย่างเช่น

“พระพุทธเจ้าทรงตรัสเรื่องอริยสัจสี่นั้นมีอยู่ในโลก ๆ คือ ทุกข์นั่นเอง เช่นว่า “โลกก็ดี เหตุให้เกิดโลกก็ดี ความดับของโลกก็ดี ทางให้ถึงความดับของโลกก็ดี มีอยู่ในร่างกายยาวาหนะ ที่มีสัญญาและใจครองอยู่”^{๒๗}

แต่เมื่อพูดถึงอทิปปัจจยตาปฏิจสมุปบาทแล้ว เพื่อความชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีก จึงขอยกเอาเรื่องอริยสัจสี่ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจเพิ่มเติมเป็นพิเศษ เรื่องอริยสัจสี่ ทุกคนรู้ดีกันอยู่แล้วว่า ได้แก่ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่มีทุกข์ และทางให้ถึงความไม่มีทุกข์ นี้เรียกว่าอริยสัจสี่ ที่นี้ก็ดูว่า อริยสัจข้อ ๑ หรือความทุกข์แท้ ๆ นั้น ก็คือ อทิปปัจจยตาปฏิจสมุปบาทเหมือนกัน ดังที่พุทธทาสภิกขุเน้นย้ำในเรื่องนี้มาก เช่น

“ความทุกข์เกิดเองไม่ได้ จะเกิดขึ้นมาลอย ๆ ไม่ได้ สมมติว่า พระเจ้าบันดาล มันก็คงเป็นหลักของอทิปปัจจยตาปฏิจสมุปบาท ที่พระเจ้าบันดาล เป็นเหตุให้เกิดทุกข์...”^{๒๘}

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๖.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๒.

* ทุกสิ่งอย่างที่เกิดมาต้องมีเหตุปัจจัยเป็นเครื่องอาศัยกันเกิดขึ้นเสมอ.

อย่างไรก็ตาม เมื่อจะพูดถึงความทุกข์ในทางจิตใจโดยตรง ก็เห็นชัดทันทีถึงความทุกข์เกิดขึ้นในทางจิต เกิดความทุกข์ขึ้นมาได้นั้น เพราะอาศัยเหตุให้เกิดทุกข์ ฝ่ายสมุทวารหรืออทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปปาทฝ่ายที่จะให้เกิดความทุกข์ จึงเกิดตามมาเป็นปัญหา และสำหรับความจริงหรือความดับไม่เหลือแห่งความทุกข์ หรือปฏิจจสมุปปาทฝ่ายนิโรธวารนั้นเอง ซึ่งท่อกันได้อยู่แล้ว คือ เพราะอวิชชาดับไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะวิญญาณดับ...ตามความหมายของหลักอทัปปัจจยตา แต่สำหรับวิธีดับนั้น หรือข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นั้น คือ อริยมรรคนั่นเอง

ตามที่ทรงแสดงไว้เป็นกระบวนแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ทุกคนก็จำได้ ซึ่งจะต้องดูกันให้ดี เพราะมันเป็นวิธีปฏิบัติ รู้เฉย ๆ มันไม่สำคัญ เรื่องปฏิบัติมันสำคัญ จึงต้องรู้หลักอริยมรรคนี้ให้ดี ในฐานะที่มันเป็นสภาวะปัจจัยแห่งปฏิจจสมุปปาทธรรม ซึ่งพระพุทธองค์ก็ทรงตรัสถึงเรื่องหลักอริยสัจสี่ หรือหลักปฏิจจสมุปปาทนั้น ซึ่งทั้งสองต่างก็เป็นหลักธรรมที่สำคัญ ที่พระพุทธองค์ตรัสรู้หรืออริยสัจสี่ และตรัสรู้ปฏิจจสมุปปาท

เพราะคำทั้งสองต่างก็มีพุทธพจน์เป็นที่อ้างอิงยืนยันได้ และมีความหมายตรงและลงกันได้เป็นนัยเดียว คือ ปฏิจจสมุปปาท ซึ่งเป็นเนื้อหาสำคัญของอริยสัจ ก็มีความหมายครอบคลุมปฏิจจสมุปปาทนี้ เมื่อพิจารณาเริ่มตั้งแต่หลักฐานที่มาในคัมภีร์วินัยปิฎก ครั้งเสวยวิมุตติสุข และพิจารณาบททวนปฏิจจสมุปปาททั้งโดยอนุโลม และโดยปฏิโลม ทรงดำริว่า:-

"ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก...สำหรับหมู่ประชาเรีงมัย รื่นระเรีงอยู่ในอาลัย ฐานะนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปปาทแม้ฐานะนี้ ก็เห็นได้ยากนัก กล่าวคือ.นิพพาน"^{๒๙}

เนื่องจากกระบวนสภาวะธรรมนี้ ปรากฏเป็นเรื่องลึกซึ้งยากแก่การเข้าใจนั้น เพราะความหลงระเรีงอยู่ของสรรพสัตว์ผู้ยังมีกิเลส ควบคุมอารมณ์ตนในสภาวะที่กิเลสเกิดไม่ได้ ซึ่งยากแก่การตรัสรู้ตามธรรมที่ทรงตรัสไว้ นั้นไม่ต้องกล่าวถึงเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาเลย อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้ถึงจะยากหรือลึกเกินกว่าความเข้าใจของคน ดังนั้น จึงควรนำมากล่าวไว้ เพื่อให้เป็นแนวทางแก่การศึกษาในประเด็นหลักนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น

สำหรับกระบวนธรรมนี้ หากมีผู้ถือเอาความ ตอนพิจารณาบททวนปฏิจจสมุปปาทนั้น ย่อมกล่าวได้ว่า ทรงตรัสรู้ปฏิจจสมุปปาท ส่วนผู้พิจารณาความเฉพาะเหตุการณ์ตอนตรัสรู้วิชา ๓ และจับเฉพาะวิชาที่ ๓ เป็นตัวตรัสรู้แท้ๆ เฉพาะวิชา ๒ อย่างแรกยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้ และบรรลุนิพพาน แต่ก็ควรทราบว่ ตรัสรู้ริยสัจ ๔ จึงหลุดพ้นจากอาสวะได้

^{๒๙} ตูรายละเอียดยใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑-๓/๑-๕.

อย่างไรก็ดี แม้จะมีผลดีและถูกต้องทั้งสองประเด็น แต่ก็มีความหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษและขอบเขตบางแง่ที่กว้างกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจ เพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแสดงสำหรับหลักที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ ตามที่ศึกษาค้นคว้าหลักการนั้น ส่วนมากมีแต่สาระดี มีประโยชน์มากจริง เมื่อปฏิบัติย่อมเกิดผลดี เพราะเป็นแนวทางไปสู่ความหลุดพ้น และที่สำคัญที่สุด คือ เป็นหลักที่ทนต่อการพิสูจน์และทดลองได้ ตามคำที่ว่า ทรงตรัสไว้ดี ผู้ปฏิบัติเห็นเอง ไม่จำกัดกาล ทนต่อการพิสูจน์ หากน้อมมาสู่ใจ บัณฑิตเท่านั้นย่อมรู้ เห็นเอง

อีกอย่าง แม้ในวิสุทธิมรรคที่ว่าด้วยเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้น ซึ่งสาระส่วนมากก็มีประโยชน์ดี ควรน้อมนำมาปฏิบัติตามอยู่มากทีเดียว เพียงแต่ผู้ศึกษาและปฏิบัตินั้น จะมองในแง่และประเด็นไหนมากกว่ากันเท่านั้น ซึ่งพุทธทาสภิกขุก็มีทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้กล่าวถึงส่วนที่ดีและที่มีประโยชน์มากมายหลายประเด็น มีการตีความทางภาษาในหลักธรรม ทั้งที่เป็นสัจธรรมและศีลธรรม ดังนั้น ไม่ว่าจะมองแง่ไหน ผลหรืออานิสงส์ย่อมมีแก่ผู้นั้นแน่นอน

แต่สำหรับบทวิจารณ์ในหลักนี้ ก็เป็นเพียงทัศนะวิจารณ์อย่างหนึ่ง เพื่อความชัดเจนของหลักปฏิจจสมุปบาทหรือปัจจัยธรรมนั้น ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องพิสูจน์ เปิดเผยในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้านี้ ให้เห็นเป็นประจักษ์แก่นักศึกษาและนักปฏิบัติ ทั้งที่เป็นชาวพุทธและไม่ใช่ว่าชาวพุทธให้ทราบโดยทั่วกัน และทราบชัดตามพระดำรัสที่ว่า “เมื่อสิ่งใดมีความเกิดเป็นธรรมดา ก็ย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๓๐}

จากการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาท ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุนี้ทำให้ทราบหลักการวิธีการตีความแล้วนำไปเปรียบเทียบกับประเด็นอื่น ๆ ที่เป็นหลักแห่งเหตุปัจจัยสภาวะธรรมที่เกิดเพราะอิงอาศัยกันก่อให้เกิดความทุกข์ ที่สนับสนุนเพราะการปรุงแต่งของธรรมนั้น ๆ อันนำไปสู่ผลต่าง ๆ ตามแต่สาเหตุที่เกิดปัจจัยนั่นเอง อีกอย่าง เพราะความที่ธรรมทั้งหลายนั้นมีผลเป็นจริง เพราะเป็นธรรมที่สัพพัญญูพุทธเจ้าตรัสไว้ดีและมีประโยชน์แก่การดับทุกข์ได้จริง ดังปรากฏกระบวนการสภาวะธรรมต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ อีก

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๖/๒๓.

ตารางที่ ๔ เปรียบเทียบผลดีของการรู้และเข้าใจกฎปฏิจจสมุปบาท

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค	พุทธทาสภิกขุ
-พระพุทธรองค์ตรัสแสดงหลักปฏิจจสมุปบาทธรรมในกระบวนการต่าง ๆ ส่วนมากทรงเริ่มธรรมฝ่ายเกิดทุกข์ สิ้นสุดลงในฝ่ายดับทุกข์ เป็นอานิสงส์หรือผลดีแก่ผู้ปฏิบัติ ตาม เพราะทราบชัดในทุกข์ เหตุเกิด ความดับและข้อปฏิบัติเพื่อความดับโดยตรงของหลักธรรมที่ปรากฏในทุกคัมภีร์แห่งพระไตรปิฎก ที่เป็นหลักธรรม มิงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และงามในที่สุด	-พระพุทธรโฆษาจารย์ ก็ได้อ้างถึงพุทธพจน์ ที่เป็นกระบวนการมาอธิบายว่า ธรรมบางอย่างทำให้เกิดทุกข์ และบางอย่างก็ทำให้ดับทุกข์ เช่นกัน คือ หลักแห่งวิปัสสนา โดยการอาศัย ธาตุ อายตนะ ขันธุ์ เป็นแนวทางปฏิบัติ อาศัยกันเกิดดับโดยอ้างพระไตรปิฎกเป็นหลักหรือกระบวนการธรรมที่เป็นเหตุและผลต่อเนื่องกันตามหลักแห่งเหตุปัจจัยที่อาศัยกันเกิดและดับทุกข์...	-พุทธทาสภิกขุก็อธิบายกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทโดยแยกธรรมบางอย่างเป็นภาษาธรรม และบางอย่างเป็นภาษาคน เพื่อแยกธรรมมาปฏิบัติตนให้พ้นทุกข์ อีกทั้งเป็นหลักสำคัญที่มีไว้เพื่อศึกษาและปฏิบัติของมนุษย์ให้พ้นภาวะที่ทุกข์เกิดเพราะเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ท่านเน้นภาษาธรรม เป็นส่วนมาก เช่น เมื่อมีธรรมะถูกต้องจึงไม่มีความทุกข์ นี่คือนิสงส์ในการปฏิบัติธรรม

๔.๒ ผลเสีย

จากการศึกษาเปรียบเทียบผลปฏิบัติ ย่อมประสบผลทั้งที่เป็นส่วนดีของการรู้และเข้าใจ สำหรับที่เป็นส่วนเสีย คือ การไม่รู้และไม่เข้าใจตามกระบวนการหลักปัจจัยธรรมต่างๆ แห่งหลักปฏิจสุมุปาบาทกับอทิปปัจจยตานันได้ ซึ่งปรากฏชัดเจนอยู่ในลักษณะที่เป็นหลักปัจจัยธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระไตรปิฎก และที่สำคัญ จะปรากฏเป็นหลักปฏิบัติการ หรือวิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ผลได้รับและอันสงส์สูงสุดนี้ในพระพุทธานุศาสนานี้เท่านั้น อีกอย่างสำหรับผลเสียนั้น ย่อมมีแก่ปุถุชน ประชาชนผู้ไม่เคยฟังคำสั่งสอน ไม่ใส่ใจ หรือไม่สนใจหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา จึงทำให้ไม่เบื่อหน่าย ไม่คลายกำหนดจากกิเลส ดังนั้น ผู้วิจัยมีทัศนะและให้ความเห็นเกี่ยวกับประเด็นนี้ เช่น “หากบุคคลยึดมั่นในร่างกายนี้ ยังถือว่า ดีอยู่ แต่จะเกิดผลเสียมากกว่า เพราะไปยึดมั่นที่จิตนั้น โดยความเป็นตัวตน ทำให้ประสบทุกข์เป็นอันมาก เพราะความยึดมั่นถือมั่น...”

อีกอย่าง เมื่อบุคคลยึดถือร่างกายนี้ อีกไม่นานร่างกายก็ผุพังไปไม่กี่ปี ส่วนการไปยึดมั่นถือมั่นในจิตนั้น ไม่ถูกต้อง ไม่ใช่ยึดถือสิ่งนั้นได้ เพราะจิตใจนั้นเกิดและดับอยู่ทุกขณะ ทั้งกลางวันกลางคืนไม่มีแก่นสารที่จะยึดถือ เพราะเป็นที่เกิดแห่งอาสวะกิเลส จนไม่พบทางแห่งความดับเย็น คือ พระนิพพาน ที่จริงแล้วอาจเป็นเพราะมนุษย์ประสบกับมลทินทางใจอยู่เป็นประจำวัน เนื่องจากมีกิเลสหนา มีปัญญาน้อย เพราะความหมกหมมอาสวะและอนุสัยอยู่เป็นนิตย์ มีความยึดมั่นตัวตนอยู่ ด้วยมีจิตปรารถนาลามก มีจิตมืดมน ไม่เป็นอิสระ เพราะไม่เคยฟังหรือคิดที่จะฟังคำสั่งสอน จึงเกิดผลเสียแก่ตน เพราะพลาดหวังจากมรรคผลนิพพาน

อย่างไรก็ตาม กฎปฏิจสุมุปาบาทเป็นเรื่องที่แปลกมากสำหรับคนทั่วไป ผู้ที่มีปัญญาและบารมีน้อย หรือเขลาเบาปัญญา จึงไม่สามารถมองเห็นหลักพุทธธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ นั้น เกี่ยวกับเรื่องปฏิจสุมุปาบาทนี้ เนื่องด้วยปัจจุบันทุกคนมองเห็นแต่ทางวัตถุ นิยมวัตถุ ทำแต่สิ่งที่สัมผัสได้ เห็นได้ด้วยตา...

ในทางตรงกันข้าม สำหรับบุคคลผู้ที่จะหันมาสนใจศึกษาเรื่องนี้ และทราบถึงอาการที่เกิดขึ้นและดับแสวงหาทางพ้นทุกข์ สังสมความฉลาด รอบรู้ กำหนดรู้ความเกิด ความดับ หายไป สามารถดับทุกข์และบรรลุมรรคเป็นที่สุด สมดังพระดำรัสที่ตรัสแสดงไว้ว่า “หากบุคคลปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบแล้ว โลกนี้ก็ไม่ว่างจากพระอรหันต์...”^{๒๗}

สำหรับคัมภีร์วิสุทธิมรรคปกรณัมนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้อรรถาธิบายเนื้อหาแห่งบท “อวิชชาปจฺจยา” ซึ่งเป็นปัจจัยธรรมหนึ่งในหลักปฏิจสุมุปาบาท เพื่อทำให้มองเห็นกระบวนการ

^{๒๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๓๘/๑๒๑.

สภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยอาศัยกันเกิดและดับทุกข์ทางใจ และเพราะไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยทิวามานะ กิเลสและตัณหาอันเป็นหนึ่งในปัจจัยที่สำคัญในหลายปัจจัยแห่งหลักปฏิจจนุมปาท กล่าวคือ

(๑) อุกุลกรรมมีกายทุจริต...ชื่อ อวินทียะ คือ ไม่ควรได้ เพราะอรรถว่าไม่ควร บำเพ็ญ ธรรมชาติโดยยอมได้ซึ่งอวินทียะนั้น จึงชื่อ อวิชชา คือ ได้สิ่งที่ไม่ควรได้

(๒) กุลกรรม ที่กายสุจริต...ชื่อ วินทียะ คือ ควรได้ เพราะอรรถตรงกันข้าม คือควร บำเพ็ญ ธรรมโดยยอมไม่ได้ซึ่งวินทียะนั้น จึงชื่อ อวิชชา คือ ไม่ได้สิ่งที่ไม่ควรได้

(๓) ธรรมใด ทำอรรถ คือ ความเป็นกองแห่งขันธไม่ให้ปรากฏ ความเป็นเครื่องต่อ แห่งอายตนะไม่ให้ปรากฏ ความว่างเปล่าแห่งธาตุมิให้ปรากฏ ความเป็นใหญ่แห่งอินทริย์ ไม่ให้ ปรากฏ ความจริงแท้แห่งสัจจะมิให้ปรากฏ จึงชื่อ อวิชชา

(๔) ธรรมใดทำอรรถ ๔ อย่าง ในอริยสัจ ๔ ที่กล่าว โดยอรรถ คือ บิบบัน...แห่งสัจจะ มีทุกขสัจ...ไม่ให้ปรากฏ จึงชื่อ อวิชชา คือ ทำอรรถแห่งอริยสัจไม่ให้ปรากฏ

(๕) ธรรมใด ยังสัตว์ให้แล่นไปกำเริบ คติ ภพ วิญญูญานฐิติ และสัตตาวาสทั้งปวง ใน สงสารปราศจากที่สิ้นสุด จึงชื่ออวิชชา ยังสัตว์ให้แล่นไปในสงสารปราศจากที่สิ้นสุด

(๖) ธรรมใด ย่อมแล่นไปในบัญญัติธรรมทั้งหลาย มีหญิงและชาย...อันไม่มีอยู่โดย ปรมาตม ไม่แล่นไปในบัญญัติธรรมมีขันธ...แม้มีอยู่โดยปรมาตม จึงชื่อ อวิชชา คือ แล่นไปในอวิช ฆมานบัญญัติ หรือไม่แล่นไปในวิชฆมานบัญญัติ

(๗) ธรรม ชื่อ อวิชชา เพราะปกปิดวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญูญาน มีจักขุวิญญูญานซึ่ง ธรรม ทั้งที่เป็นปฏิจจนุมปาท คือ ปัจจัย และที่เป็น ปฏิจจนุมปบัน คือผลหรือสภาวะ^{๒๔} *

เพราะความแตกต่างในวิธีการตีความแห่งอวิชชาปัจจัยตามนัยนี้ เป็นที่ทราบอยู่ ถึง ความที่อกุลกรรมนั้น ชื่อ อวินทียะ ไม่ควรบำเพ็ญ จึงได้สิ่งที่ไม่ควรได้ กุลกรรมนั้น ควร บำเพ็ญ ไม่ได้สิ่งที่ไม่ควรได้ ที่เป็นกองแห่งขันธ เป็นเครื่องต่อแห่งอายตนะ ความว่างเปล่าแห่ง ธาตุ เป็นใหญ่แห่งอินทริย์ ความจริงแท้แห่งสัจจะแห่งขันธ

อนึ่ง ธรรมใดในอริยสัจ ๔ ที่กล่าวถึงความบิบบันแห่งสัจจะมีทุกขสัจ ในอริยสัจ นำ สัตว์ให้แล่นไปกำเริบ คติ ภพ วิญญูญานฐิติ และสัตตาวาส ปรากฏและทำสัตว์ให้แล่นไปในสงสาร ไม่มีที่สิ้นสุดนั้น แล่นไปในบัญญัติธรรมต่าง ๆ ซึ่งหญิงและชาย แม้ไม่มีอยู่โดยปรมาตม ไม่แล่น ไปในบัญญัติธรรม มีขันธ...หรือแม้มีอยู่โดยปรมาตม และแล่นไปในอวิชฆมานะหรือไม่แล่นไปใน วิชฆมานบัญญัติก็ตาม

อีกนัยหนึ่ง บรรดาธรรมต่าง ๆ มีอยู่ เพราะเหตุมีการปกปิดเสียซึ่งวัตถุและอารมณ์ แห่งวิญญูญานมีจักขุวิญญูญาน ซึ่งสภาวะธรรมนั้น ทั้งที่เป็นปฏิจจนุมปาท และที่เป็นปฏิจจนุมปบัน ก็

^{๒๔} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๒๓๖. * ดูรายละเอียดใน คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค สำหรับประชาชน. หน้า ๙๕๔.

มีได้ เมื่อกล่าวโดยสภาวะ อีกประเด็น สำหรับหลักธรรมที่พุทธองค์ตรัสว่า เป็นกระบวนการธรรมที่ลึกซึ้งและสำคัญเทียบเท่ากับเรื่องนิพพาน เช่น

“ธรรมที่เราบรรลุแล้วเป็นธรรมลึก ยากที่จะเห็นได้ สัตว์อื่นจะตรัสรู้ตามได้ยาก เป็นธรรมสงบ ระวัง ประณีตไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงได้ด้วยความคิด เป็นธรรมละเอียด ที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง ก็หมู่นักธรรมนี้ มีอาลัยเป็นที่ร้นรมย์ ยินดี บันเทิงนักในอาลัย จะเห็นฐานะนี้ได้โดยยาก คือ สภาพที่อาศัยกันเกิดขึ้นเพราะความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย แม้ฐานะนี้ก็เห็นได้ยาก คือ สภาพเป็นที่รับสังขาร สละคืนอุปธิ สิ้นตัณหา ปราศจากกำหนด ดับโดยไม่เหลือ ปรีนิพพาน...”^{๒๙}

พระภิกษุที่ทรงตรัสนี้ เป็นหลักปัจจัยอันเกิดแต่กระแสปฏิบัติจนอุปบาท ซึ่งพระพุทธองค์ทรงรำพึงหรือดำริที่จะไม่ทรงแสดงนั้น เพราะความที่สัตว์ทั้งหลายมีกิเลสหนาหุ้มห่ออยู่ ซึ่งอาจไม่สามารถรับรู้ตามได้ และเพราะหลักธรรมนี้ลึกซึ้งเกินกว่าที่บุคคลต่าง ๆ จะรู้และเข้าใจได้ จึงทำให้ทรงท้อพระทัย ดำริจะไม่ทรงแสดงแก่เวไนยสัตว์เหล่าอื่น เพราะเมื่อบุคคลผู้ที่ไม่รู้ทั่วถึงธรรมนั้น จะพึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยและลำบากเปล่าแก่พระองค์เอง

ภายหลัง ทรงเปล่งอุทานคาถาอันน่าอัศจรรย์ยิ่ง ซึ่งไม่เคยได้ฟังมาในกาลก่อนมาปรากฏแจ่มแจ้งในขณะนั้นนั่นเอง ดังนั้น ทรงดำริ ดังนี้ว่า

“บัดนี้ ยังไม่สมควรจะประกาศธรรมที่เราบรรลุได้โดยยาก ธรรมนี้อันสัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูกราคะ โทสะครอบงำ ไม่ตรัสรู้ได้ง่ายสัตว์ทั้งหลายอันราคะย่อมแล้ว อันกองมืดหุ้มห่อแล้วจักไม่เห็นธรรม ยังสัตว์ให้ไปทวนกระแส ละเอียด ลึกซึ้งเห็นได้ยากเป็นนอญ ดังนี้”^{๓๐}

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากทรงมีพระมหากรุณาคุณ จึงทำให้พระพุทธองค์ทรงดำริที่จะแสดงด้วยเข้าพระทัยถึงความที่บุคคลมีภาวะจิตต่างกัน ทรงเปรียบเทียบบุคคลสามจำพวกด้วยสภาวะหรือดอกบัวสามอย่าง กล่าวคือ อุกคตัตถัญญบุคคล สามารถรู้ได้ทันทีเมื่อยกหัวข้อธรรมมากล่าว วิปจิตถัญญบุคคล สามารถรู้ชัดได้เมื่อมีการอธิบายความที่ถกมากล่าว และเนยยบุคคล หมายถึง บุคคลพอที่จะแนะนำพราสสอนให้เข้าใจและสามารถตรัสรู้ตามหลักพุทธธรรมได้

อย่างไรก็ดี แม้เรื่องปฏิบัติจนอุปบาทนี้ จะดูเป็นเรื่องลึก สำหรับปุถุชน ผู้มีกิเลสหนาหุ้มห่อไว้ มีปัญญาหยาบ ไม่ได้ศึกษาพระธรรมคำสอนของนักปราชญ์ บัณฑิต มีพระพุทธเจ้า... ย่อมมองเห็นเป็นเรื่องลึกหรือลึกซึ้งเกิน แต่เมื่อบุคคลศึกษาปฏิบัติตามคำสอนแล้ว รู้เหตุแห่งทุกข์ต่าง ๆ สละ ละความอาลัย ความร้นรมย์และละความยินดีในอาลัยได้ เพราะไม่มีจิตบันเทิง

^{๒๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๙.

^{๓๐} ม.ม. (บาลี) ๑๓/ ๔๖๑ /๕๐๙.

ยินดียึดมั่นถือมั่น บุคคลนั้นจะเห็นฐานะนี้ได้โดยไม่ยากเกี่ยวกับสภาวะแห่งปัจจัย ที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นเพราะความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัย เป็นที่รองรับสังขาร ดับโดยไม่เหลือ เพราะดับระคะ...นั้น

อีกอย่าง เมื่อฟังเกี่ยวกับเรื่องที่ทำให้คนเข้าใจผิดแล้ว ก็น่าเป็นห่วงอยู่ไม่น้อย หากว่าบุคคลต่าง ๆ เข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทผิดเช่นนั้น ซึ่งที่จริงแล้วในปัจจุบัน มีคนสอนผิดและบิดเบือนไปตามความเห็นของตนที่มีอยู่ เพราะว่า มนุษย์มีการสั่งสมบุญบาปมี หรือมีกิเลส มีปัญญาน้อย ฟังน้อย ไม่เข้าใจ ไม่ปฏิบัติตามคำสอน บางที่ไร้ศีลธรรม ลุ่มหลงในลาภสักการะ ผู้สอนกลัวคนฟังไม่รู้เรื่อง หรือกลัวว่า จะไม่ได้รับความสุขอย่างโลก ๆ อันเป็นโลกธรรม เสวยเวทนาที่มนุษย์หลงติดอยู่นี้ หรือกลัวความหลุดพ้น ทำให้เข้าใจและสอนผิดวัตถุประสงคในพุทธธรรม จึงไม่ได้รับผลหรืออานิสงส์อันสูงสุดนั้น

จากการศึกษาและสังเกตดูแล้ว ทราบว่า ความทุกข์ ความสุขนั้นไม่ใช่จะต้องรอถึง ๓ ชาติ^{๓๑} เพราะแค่เกิดเวทนา ก็เป็นปฏิจจสมุปบาทครบรอบ ในอดีตใจเดียวเท่านั้นมีครบได้ทั้งรอบแล้วแต่กรณีที่เกิดดับ แม้เพียงอดีตใจเดียว ก็เป็นได้ครบทั้งรอบไม่ต้องรอเป็นชาติ ๆ แล้วตั้ง ๓ ชาติ เช่น ตากระทบกับรูป เกิดจักขุวิญญาณขึ้นมา สัมผัสทางตาที่ประกอบอยู่ด้วยอวิชชา ปรุจแต่งให้เกิดสังขาร ให้เกิดวิญญาณ...

ตามธรรมดาแล้ว ร่างกาย จิตใจไม่อยู่ในลักษณะที่จะเป็นทุกข์ จะต้องมอวิชชามาปรุจแต่งให้เปลี่ยนมาอยู่ในลักษณะที่จะเป็นทุกข์ อีกอย่างหนึ่ง สำหรับหลักปฏิจจสมุปบาท ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงสภาวะหรือสิ่งที่ก่อให้เกิดทุกข์ อีกประเด็นหนึ่ง กล่าวคือ เรื่องอาหาร ๔ อย่าง ให้เป็นไปเพื่อความดำรงหรือมีชีวิตอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดมาแล้ว หรือเพื่อบุญเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด มีกวัฬการอาหารหยาบหรือละเอียด ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร เหตุนั้น ดังปรากฏพระพุทธดำรัส ที่ทรงตรัสไว้ เช่น

“เรามีได้กล่าวว่า กลิ่นกินวิญญาณาหาร ฟังถามว่า วิญญาณาหารย่อมมีเพื่ออะไรนี้ ควรชี้แจงให้กระจ่างว่า วิญญาณาหารย่อมมีเพื่อความบังเกิดในภพใหม่ต่อไป เมื่อวิญญาณาหารนั้นเกิด มีแล้ว จึงมีสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ... เพราะตณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน ฟังกล่าวว่า ถ้อมมั่น ใครถ้อมมั่น ผู้ใดถามว่า เพราะอะไรเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะตณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ เพราะบ่อเกิดแห่งผัสสะทั้ง ๖ หากดับด้วยการปิดกั้นกระแสกิเลส ตัด สรรอกโดยไม่เหลือ ผัสสะจึงดับ...นี่คือ ความดับแห่งทุกข์.”^{๓๒}

^{๓๑} กล่าวตามภาษาคน คือ ตายทางร่างกายแล้วมีวิญญาณล่องลอยไป หรือเกิด-ตาย ๆ ไม่สิ้นสุดทุกข์...

^{๓๒} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/ ๑๕ /๓๑.

เนื่องจากความจริงที่ปรากฏอยู่ ตามปัจจัยธรรมที่อาศัยเหตุเป็นไปสู่สภาวะความดำรงอยู่เพราะสรรพสัตว์ทั้งหลาย เป็นอยู่ได้เพราะอาหาร ทำกระแสแห่งปัจจัยให้เกิดการยึดมั่นในอาหารต่าง ๆ เป็นไปเพื่อความบังเกิดในภพ หรือความมีความเป็น เพราะความยึดมั่นในอายตนะทั้งหลาย อันเป็นเหตุนำไปสู่ภพ แต่ว่า หากบุคคลปล่อยวาง ปิดกั้น ตัดกระแส ทำกิเลสให้เบาบางนั้น ย่อมหลุดพ้น สรรอกโดยไม่เหลือ พ้นจากความทุกข์ได้ด้วยตนเอง

อีกอย่าง เพราะความยึดมั่นในอุปาทานทำให้เกิดภพ จึงเข้าใจผิดในเรื่องภพ บุคคลต่าง ๆ จึงมีทิวฏฐิยึดมั่น ทำให้เกิดมีทิวฏฐิขึ้น อันเป็นทิวฏฐิที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์หรือไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น ดังปรากฏคำว่า ลมย่อมไม่พัด แม่น้ำย่อมไม่ไหล สตรีมีครรภ์ย่อมไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ย่อมไม่ขึ้นหรือย่อมไม่ตก เป็นของตั้งอยู่มั่นคงดุจเสาระเนียด เพราะการยึดมั่นตามนั้น จึงขอยกพระพุทธรูปที่ทรงตรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้ กล่าวคือ

“เมื่อรูปมีอยู่ เพราะถือมั่น เพราะยึดมั่นรูป ทิวฏฐิจึงเกิดขึ้น...เมื่อวิญญานมีอยู่ เพราะถือมั่นวิญญาน เพราะยึดมั่นวิญญานทิวฏฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ลมย่อมไม่พัด แม่น้ำย่อมไม่ไหล สตรีมีครรภ์ย่อมไม่คลอด พระจันทร์และอาทิตย์ย่อมไม่ขึ้นหรือไม่ตก เป็นของตั้งอยู่มั่นคงดุจเสาระเนียด...”^{๓๓}

แต่เมื่อใดก็ตาม ที่อริยสาวกละความสงสัยในฐานะ ๖ เหล่านี้ได้ ชื่อว่าเป็นอันละสงสัย แม้ในทุกข์ แม้ในทุกข์สมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อนั้น อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็นพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงที่จะตรัสรู้ในเบื้องหน้า

มีนักวิชาการหลายท่านได้วิจารณ์ไว้มาก เกี่ยวกับเรื่องปฏิจจนสมุปบาทแบบข้ามภพ ข้ามชาติหรือแบบภาษาคนที่ยึดมั่นและเข้าใจกัน ส่วนมากจะวิจารณ์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยกล่าวอธิบายเฉพาะแบบข้ามภพข้ามชาติ ๓ ภพ ๓ ชาติ^{๓๔} ที่เป็นภาษาคนทั่วไปพูดกันเท่านั้น แต่ไม่ใช่พูดในประเด็นที่เป็นเรื่องความหลุดพ้นทุกข์เพราะเห็นทุกข์ ที่มีปรากฏอยู่ในเรื่องความเกิดดับในหลักปฏิจจนสมุปบาทนี้ มีประเด็นที่กล่าวถึงทั้งที่เป็นภาษาคนและภาษาธรรม จึงขอยกคำที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีคำว่า

“การถือเอา ด้วยอวิชชาเป็นอดีตเหตุ ๕”^{๓๕} คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ... เมื่อทำการภพนั้น ปุริมเจตนาไต่เกิดขึ้น ประราภาว จะให้ท่าน จึงจัดเจตนาแต่เดือนหนึ่งปีหนึ่ง และประดิษฐานท่านนั้นถึงมือปฏิคาหก เจตนาอันนั้นชื่อว่า ภาวะหนึ่ง ในอวิชชานะวิถิอันเดียว ชื่อว่าอายุหนสังขารสัตตมชวณเจตนาทั้งปวงชื่อว่า ภาวะ ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ชื่อว่าอายุหน

^{๓๓} ส.ช. (บาลี) ๑๗ / ๒๑๗ / ๒๑๑.

^{๓๔} ผู้วิจัยเข้าใจว่า จะเป็นภพทั้ง ๓ เป็นภพจิต คือ จิตที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เป็นขณะ...เป็นภาษาธรรม.

^{๓๕} คำว่า อดีตเหตุนี้ ผู้วิจัยเข้าใจว่า คงไม่ใช่ ชาติก่อน ๆ ชาติปัจจุบันนี้ที่คนทั่วไปเขาพูดกัน. หลังตายทางกาย

สังขาร ได้แก่ อดีตสังขาร ความปรารถนาจะเกิดในเมืองฟ้าเมืองสวรรค์ในภพอันใด ด้วยผลแห่งกรรมที่ทำ ความปรารถนานั้นชื่อว่า ตัณหา”^{๓๖}

อีกอย่าง เพราะความเข้าใจผิดว่า “กระทำการนี้แล้ว จะได้เสพกามคุณสุขในที่อื่นมีชื่อโน้น ได้กระทำการนี้แล้ว จักข้ามพ้นจากสถานที่นี้เข้าใจผิดถึมั้น ชื่อว่า อุปาทาน เจตนาแห่งทายกที่ตกแต่งวัตถุทานยกยื่นให้แก่ภิกษุและสัตตมชวณะเจตนาที่ดี เจตนาใดชื่อ ภาวะ ผล ๕ นั้น คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นในปัจจุบัน เกิดแต่เหตุ ๕ อันเป็นอดีตเหตุ”^{๓๗}

จากข้อความนี้ จะปรากฏข้อขัดแย้งทางภาษาที่นำมาตีความในประเด็น ซึ่งมองแล้ว เหมือนกับเป็นสัสสตทิจิ หรือหลักปฏิจจนสมุบาทที่แบ่งตามอาการ ๒๐ เช่น อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันผล ๕ ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕ รวมเป็น ๒๐ อาการ ซึ่งนักวิชาการหลายท่านตีความว่า อดีตเหตุ ๕ มีวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ คือ เหตุในอดีตก่อนมาเกิดเป็นคนนี้ แล้วมารับผลในปัจจุบัน ๕ มีวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา คือเป็นผลเมื่อมาเกิดเป็นคน... การเข้าใจดังนี้ เป็นสัสสตทิจิ เพราะการมองไปสู่ความมีตัวตนจนเป็นทุกข์ ไม่มองความสุขและทุกข์ที่เกิดปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบัน ซึ่งมนุษย์ทุกคนสัมผัสอยู่...ในทุก ๆ วัน

แต่เมื่อทำเหตุในปัจจุบันแล้วไปรับผลในอนาคตตามภาษาที่คนทั่วไปเขาพูด และเข้าใจกัน ถ้าเป็นดังนั้นแล้ว คนที่ประกอบกรรมในปัจจุบัน ย่อมไม่ทราบผลที่ตนทำทั้งที่สุขและทุกข์ในปัจจุบัน จะไปทราบเมื่อตายแล้ว การทำชั่วในปัจจุบันของคนที่ไม่คิดพลั้งเพลอ ก็ไม่อาจจะแก้ไขได้ แต่เพราะเหตุที่ว่า กรรมนั้นเป็นเพียงการเกิดขึ้นเป็นขณะของจิต มีเหตุเบื้องต้นเกิด ท่ามกลางตั้งอยู่ และเบื้องปลายดับไป หรือ ก่อนเกิด เกิดอยู่ และดับไปนั้น ทั้งสามประการนี้ ย่อมไม่เกิดพร้อมกันเป็นแน่

อีกอย่างหนึ่ง ก่อนความคิดเกิด ความคิดเกิดอยู่ และความคิดดับไป ก็หมายถึง ก่อนเกิด คือ เหตุ เกิดอยู่ คือ ผล เกิดแล้ว คือ เหตุ ดับไป คือ ผล ทั้งหมดที่กล่าวมาย่อมเป็นเหตุเป็นผลที่อาศัยกันและกันเกิดอยู่ตามภาษาธรรม คือ ดับทุกข์หรือเป็นสุขขณะนี้

สำหรับหลักธรรมที่เป็นปัจจุบันขณะนั้น เป็นพระพุทธานุภาพที่ทรงตรัสไว้ ทราบถึงขณะที่มีการกระทบทางอายตนะ ๖^{๓๘} เกิดอวิชชา...และดับอวิชชา...ดับตรงกลางสายนั้น ก็เพราะธรรมปริยายที่เป็นเหตุแห่งบุคคลผู้มีความเกษมจากโยคะ คือ รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ อันนำปรารถนาใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนด ที่ละได้แล้ว ถอนรากขึ้น

^{๓๖} วงศ์ ขาญบาลี, พระวิสุทธิมรรคแปล, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ, ๒๕๒๕), หน้า ๕๐๔.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๕.

^{๓๘} อายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ.

หมดแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา และได้บอกความเพียรที่ควรประกอบเพื่อละรูปที่เป็นเหตุทำให้เกิดทุกข์ เพราะชอบสิ่งที่เป็นสุข เพราะหลงกำหนดยินดี สิ่งที่เกิดในขณะที่รับสัมผัสทางตาเมื่อเห็นรูป แต่เพราะดับขณะที่เกิดนั้น จึงเป็นผลที่ได้รับ ขณะ ๆ นั้นเอง เช่น

“การประกอบด้วยการ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดและความรัก เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมกำหนดในรูปที่น่ารัก ชัดเคืองในรูปที่น่าชัง เป็นผู้มีสติในกายไม่ตั้งมั่นและมีจิตเป็นอกุศลอยู่ ไม่ทราบชัดเจตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ เป็นที่ตั้งหมดแห่งเหล่าอกุศลธรรมอันลามก ตามความเป็นจริง เป็นผู้ถึงพร้อมซึ่งความยินดียินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนา เป็นสุข เป็นทุกข์ มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ดี ย่อมเพลิดเพลิน บ่นถึง ติดใจ เพลิดเพลิน บ่นถึง ติดใจ เวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินเกิดขึ้น เพลิดเพลินในเวทนาเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย...อุปายาส”^{๓๙}

อย่างไรก็ตาม เพราะความเกิดแห่งทุกข์ทั้งสิ้นนั้น มีผลมาจากกามหรือความรักใคร่หรือความยินดีในขณะ ๆ เมื่อตาเห็นรูป แล้วกำหนดยินดี ติดอกติดใจเพราะสุข ทุกขเวทนา อันเป็นไปตามกระแสปฏิบัติจนอุปนิสัยธรรมฝ่ายสมุทยวาร ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์เป็นที่สุด

แต่เมื่อใด ที่บุคคลสามารถตัดกระแสเกิดหรือฝ่ายสมุทยวารได้ ก็สามารถตัดกระแสปฏิบัติจนอุปบาททั้งหมดได้เช่นกัน จากการค้นคว้าและศึกษาในประเด็นเสียหรือผลเสียที่เกิดขึ้นนั้น ย่อมกล่าวได้ว่า ความเกิดทุกข์ เพราะเหตุแห่งบุคคลประกอบด้วยมิจฉาทิฐิหรือเห็นผิดเป็นลักษณะสำคัญ เพราะเมื่อมีมิจฉาทิฐิ ย่อมเกิดความเห็นที่เป็นสัสสตหรืออุจเฉททิฐิต่าง ๆ เรื่อยไปไม่รู้จบ และเกิดแต่ผลเสียต่อตนและผู้อื่น แล้วนำไปสู่ปัญหาต่าง ๆ โดยส่วนตัว

จากประเด็นที่กล่าวมาทั้งหมด การศึกษาค้นคว้าเรื่องผลเสียหรือไม่เห็นหรือไม่ได้รับผลดีจากสภาวะธรรมชาติต่าง ๆ ที่มนุษย์พึงมีพืงได้นั้น ก็มีมนุษย์ส่วนหนึ่งที่ไม่สนใจ หรือไม่ใส่ใจแล้วยังทำลายหลักคำสอนด้วยความมีอคติทางทิฐิ มีมิจฉาทิฐิ...เมื่อเป็นดังนั้น จึงไม่ได้รับผลจากพระธรรมคำสั่งสอนที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ และคำสอนต่าง ๆ จึงไม่เป็นประโยชน์แก่พวกเขาเหล่านั้นเลย

แต่อย่างไรก็ดี หากบุคคลเดินตามทางพระอริยะแล้วย่อมประสบสุข เพราะเขาละความทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ด้วยนิโรธธรรม เดินตามทางอันประเสริฐแล้วย่อมประสบแต่ผลดี แต่เมื่อใดที่บุคคลประกอบกรรมในหลักปฏิบัติจนอุปบาท แต่ฝ่ายเกิดทุกข์อย่างเดียว ย่อมประสบทุกข์หรือมีแต่ผลเสียนั่นเอง

^{๓๙} ม.ม. (บาลี) ๑๒/ ๔๘๗ / ๔๕๒.

รวมความแล้วนั้น ผลเสียหรือเสียผลประโยชน์จะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติตามเท่านั้น เพราะหลักปัจจัยธรรมหรือปฏิจสุมุปันธรรมทั้งปวงนั้นไม่ปรากฏผลเสีย เนื่องจากธรรมะ คือสภาวะที่เป็นธรรมชาติ ๆ ก็คือสภาวะที่ทรงไว้ บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติตามธรรมชาติ ย่อมถูกระบบชาติลงโทษ เพราะฝืนธรรมะหรือธรรมชาติ

ดังนั้น เมื่อบุคคลควรรอบรู้ในเหตุในผลของปัจจัยต่าง ๆ ที่เป็นสาเหตุอันจะนำความทุกข์มาสู่ตนในการดำเนินชีวิตในปัจจุบันได้อย่างมีความสุขอันเกิดจากการรู้ และเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งในกฎปฏิจสุมุปาทหรือกฎธรรมชาตินั้น บุคคลนั้นจึงสามารถที่จะหลุดพ้นเพราะปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนนี้อย่างแท้จริง อีกทั้งทราบชัดในเรื่องผลที่เกิดตามมา ไม่ว่า จะดีหรือไม่ดี อีกอย่าง เมื่อทราบ ย่อมละ ดับตัดหา ดับอวิชชา...จึงชื่อว่า พบเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา

ตารางที่ ๕ เปรียบเทียบผลเสียการไม่รู้ไม่เข้าใจกฎปฏิจสุมุปาท

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค	พุทธทาสภิกขุ
-พระพุทธรูปทรงตรัส เรื่องราวต่างๆที่เป็นผลดี มี หลักธรรมที่ทำให้ตัดกระแส กิเลส แต่เป็นผลเสียสำหรับผู้ มีกิเลสหรือคนนอกศาสนา หากเมื่อมองภาพโดยรวมแล้ว ย่อมมีทั้งผลดีและผลเสีย ก็ เพราะบุคคลมองไม่ครบ กระบวนการที่เป็นปัจจัย อาศัยเกิดและดับของ สภาวะธรรมต่าง ๆ โดยส่วน เดียนั้นเอง	-ในวิสุทธิมรรคนี้อาจมีบาง ประเด็นที่ทำให้มองเห็น เหมือนเป็นสัสสตะและอุจเฉท ทิฐิ เช่นคำว่า อดีตเหตุ ปฏิสนธิ จึงเป็นผลเสียแก่คนที่ มองในแง่เดียว ประเด็นเดียว เพราะความลำเอียงของคนมี อคติ... แต่ทุกเรื่องก็มุ่งไปสู่ ความดับทุกข์เช่นกันหากมอง แง่ดี	-การตีความปฏิจสุมุปาท ของท่านอาจตรงเกินไปทำให้ ผู้ที่ยังยึดมั่นอยู่ อาจไม่ชอบ หรือสนใจ คำที่กล่าวบางที่ฟัง ดูอาจเป็นเหมือนพวกอุจเฉท นิยม เพราะเน้นเรื่องนี้มาก ทีเดียว ซึ่งบางครั้งเหมือน สุดโต่ง เพราะมีจุดมุ่งหมายที่ คนทั่วไปไม่เข้าใจหรือมอง ประเด็นเดียว แ่งเดียว...

๔.๓ การปรับใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน

คัมภีร์พระไตรปิฎก วิสุทธิมรรคและเอกสารที่นักปราชญ์หรือนักวิชาการอื่น ๆ ได้ทำการอธิบายหลักสัจธรรมนี้ไว้ สำหรับหลักที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้นั้น เพื่อให้ให้เห็นสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่การเข้าใจแล้วนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้ ในที่นี้ ขอยกประเด็นสำคัญมากแล้วและทำให้ทราบถึงสภาวะเกิดดับและการปรุงแต่งในสิ่งที่มี หรือไม่มีจริง แต่ไม่ยั่งยืน ที่เป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ต่าง ๆ เพราะอาศัยจิตยึดมั่นในชาติ ชรา ๆ มีเพราะอุปาทาน ตัณหาความทะยานอยาก ยึดในความมีความเป็น อันเป็นรากเหง้าความทุกข์ มีอาสวะ หรือ อวิชชาเป็นตัวก่อให้เกิดของปัญหาต่าง ๆ ที่เดียว

เมื่อเป็นดังนี้แล้ว การเข้าใจในสภาวะสิ่งที่เป็นปัจจัยอาศัยสืบต่อก่อให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ โดยเฉพาะ ความเข้าใจเรื่องทุกข์และหลักกรรมปฏิบัติ ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแสดงไว้ในรูปแบบ ลักษณะและที่ต่าง ๆ ในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์อรรถกถา...อีกอย่าง สำหรับหลักปฏิจจสมุปบาทอีกประเภทที่ทรงตรัส กล่าวคือ

“ชาติขรามิที่เกิด ก็เพราะอาศัยอวิชชา ผัสสะ ตัณหา หรืออุปาทาน...และเพราะชาติ ขราตบอวิชชา ผัสสะ...ย่อมดับ”^{๓๘}

ตามที่ยกมากล่านั้น เป็นปฏิจจสมุปบาทประเภทหนึ่ง ซึ่งหลักสัจธรรมแนวนี้ พระพุทธองค์ตรัสถึงกระแสที่เกิดและวิดับทุกข์นั้น กระแสนั้นจะเกิดตรงไหนก่อน แล้วเกิดทุกข์ต่าง ๆ ปรากฏขึ้น และกีดดับลงที่ตรงนั้นเสีย เพราะหากไม่ดับ ก็จะเกิดทุกข์ต่อไปเรื่อยตามกระแสสืบต่อปฏิจจสมุปบาทไปเรื่อย แต่ถ้าดับตรงจุดที่สภาวะธรรมนั้นเกิด ย่อมมีเหตุ มีผลอยู่ เมื่อมีสิ่งที่เกิด ก็ย่อมมี สิ่งที่ดับทุกข์ได้ หรือเพราะเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี และเพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ...

อีกอย่าง แม้หลักนี้ก็ปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ฟังทราบอรรถบทมีต้นว่า **เอเวเมตสฺส** ความเกิดขึ้นนี้ ย่อมมี ฉะนั้น โดยนัยที่กล่าวในอุทเทสวาร บทว่า สงฺคติ ความไปร่วม เป็นคำไวพจน์ของบทว่า สมุทโย ความเกิดขึ้น ก็เพราะในปัจจุการวิภังค์นี้กล่าวถึงกรรมมีโสกะ...ทรงตรัสไว้สุดท้าย ที่ตรัสในเบื้องต้นแห่งภวจักรนี้ อย่างนี้ว่า **อวิชฺชาปจฺจุยา สงฺขารา** อวิชชา นั้น สำเร็จแล้วแต่ธรรมมีโสกะ...ดังมีคำว่า

ภวจักรนี้มีเบื้องต้น มิได้ปรากฏ เว้นจากผู้สร้าง และผู้สวຍ วางเปล่าจากความว่างเปล่า ๑๒ อย่าง บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นไปร่วมกัน^{๓๙} ดังนี้.

^{๓๘} ส.น. (บาลี) ๑๖/๑๔/๒๒.

^{๓๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๕๔.

เมื่อทราบชัดในเหตุเบื้องต้นแห่งปัญหา ย่อมเป็นผลดีและมีประโยชน์ยิ่งในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุขในภพธรรมนี้ พุทธศาสนิกชนก็ได้กล่าวถึงความหมายหลักของคำว่า อิทัปปัจจยตา^{๔๐} หรือบางทีก็เรียกว่า ปฏิจจนูปบาท คือ สภาวะที่เกิดขึ้นเพราะมีปัจจัยเป็นเครื่องอาศัยกันเกิดทุกข์ เกิดสุข และหลุดพ้น เพราะทราบปัจจัยนั้น จึงขอยกคำนั้นมาเปรียบเทียบกับความหมายหลักธรรมที่ทรงตรัสไว้ในพระไตรปิฎก เพื่อให้เห็นทัศนะพุทธศาสนิกชน เช่น

“อิทัปปัจจยตา ว่า เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น เมื่อไม่มีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ ก็ไม่เกิดขึ้น อากาโรที่สิ่งนี้ปรุงแต่งสิ่งหนึ่งให้เกิดขึ้น...เรียก ปฏิจจนูปบาท แสดงอาการที่ว่า เป็นไปตามกฎของอิทัปปัจจยตา อาการของมันเรียกว่า ปฏิจจนูปบาท ตัววัตถุหรือตัวธรรมะ เรียกว่า ปฏิจจนูปบันธม คือ เมื่อเพ่งเล็งถึงอาการที่เป็นอยู่ตามปกติ ไม่ได้ทำหน้าที่ปรุงแต่ง เรียกว่า ปฏิจจนูปบันธม คือ ธรรมที่ได้อาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเสร็จแล้ว ตั้งอยู่ ปรากฏอยู่...”^{๔๑}

สำหรับความหมายของหลักอิทัปปัจจยตาแนวนี้ ก็ปรากฏชัดจริงในความหมายแห่งสภาวะหรือปัจจัยธรรม ซึ่งนำไปสู่เหตุให้เกิดผลแห่งปฏิจจนูปบันธมต่าง ๆ ด้วยเข้าใจในปัจจัยและปฏิบัติตามหลักแห่งความจริง หรือหลักปฏิบัติเพื่อละกระแสปฏิจจนูปบันธมทั้งปวง เพราะทราบเหตุที่เกิดและดับทุกข์ในสภาวะที่สัมผัสอาการที่กระทบทางอายตนะ^{๔๒} นั้น ๆ

อีกอย่าง พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศสพายตนะแห่งวิสุทธิมรรคปกรณ์ อันเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัยต่อไป กล่าวคือ

“นามัม ขนฺธตฺตํ รูปํ ภูตฺวตฺถาทิกํ มตํ
กตฺเตสฺส ตฺนตฺสฺส ตาทิสฺสเสว ปจฺจโย

นามคือ ขันธ์ ๓ รูป ได้แก่ รูปที่กล่าวว่า ภูต และวัตถุเป็นต้น
นามรูปนั้นท่านทำเอกเสณัยว่าเป็นปัจจัยแก่สพายตนะนั้นเช่นนั้นแล”^{๔๓}

จากข้อความที่กล่าวนี้ นามรูปปรากฏขึ้นเพราะอาศัยอายตนะทั้ง ๖ เป็นปัจจัยสืบต่ออันมีนามทั้ง ๓ คือ รูป ภูตและวัตถุ...โดยทำให้เป็นเอกเสณัยหรือทำโดยนัยอันเสเป็นหนึ่งเดียว หรือกล่าวอีกนัย ก็คือรวมทั้ง ๓ ทำให้เป็นหนึ่งเดียวนั้น เมื่อนามรูปรวมเป็นหนึ่งจึงเกิดอายตนะต่าง ๆ ขึ้นมา

อีกอย่าง เนื่องจากปฏิจจนูปบาทเกิดได้ในทุกกระบวนการ แต่ประเด็นสำคัญแล้วจะมองตรงประโยชน์ที่เกิดขึ้นในขณะปัจจุบัน โดยกำหนดที่ผัสสะขณะปัจจุบัน แล้วดูอาการที่

^{๔๐} พุทธศาสนิกชน, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๖๘.

^{๔๑} อายตนะ ๖ มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือป่อเกิดแห่งความทุกข์ของมนุษย์

^{๔๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๖๐/๕๒๕.

เกิดนั้น ขณะเกิดเวทนา แม้อาการเกิดขึ้น ๆ เท่านั้น ยังทรงตรัสเป็นปฏิจสมุปบาทเช่นกัน

ส่วนกระบวนการธรรมในประเด็นอื่น ตรัสไว้ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย นิทานวรรคนี้ ตรัสถึงความต่างของบุคคลผู้ที่ได้สติ และไม่ได้สติพระธรรม ย่อมมีความต่างกันทางทิศ การดำเนินชีวิต การยึดมั่น การปล่อยวางในกาย จิต มโนหรือวิญญาณให้เป็นประโยชน์ในปัจจุบันนี้ ดังพระดำรัสตรัสเปรียบเทียบหลักที่กล่าวมา เช่น

“ปุถุชนผู้มีได้สติจะพึงเบื่อหน่ายคลายกำหนด หลุดพ้นบ้างในร่างกาย อันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้ง ๔ นี้ ความเจริญ ความเสื่อม การเกิด การตายก็ดี ของร่างกายย่อมปรากฏ แต่ตถาคตเรียกร่างกายนี้ว่า จิต มโน วิญญาณบ้าง ผู้มีได้สติ ไม่อาจเบื่อหน่ายคลายกำหนด หลุดพ้นในจิต เพราะว่า จิตนี้ ที่ปุถุชนผู้มีได้สติ รวบรวมไว้ด้วยตัณหา ด้วยทิวา นั้นเรา เป็นเรา เป็นตัวตนของเรา ตลอดกาลช้านาน ผู้มีได้สติ จึงไม่อาจจะเบื่อหน่าย คลายกำหนด หลุดพ้นในจิตนั้นได้เลย และเมื่อปุถุชนผู้มีได้สติ จะพึงเข้าไปยึดถือเอาร่างกายนี้ โดยความเป็นตน ยังชอบกว่า แต่จะเข้าไปยึดถือเอาจิตโดยความเป็นตนหาชอบไม่ เพราะร่างกายนี้ เมื่อดำรงอยู่ ปีหนึ่งบ้าง...ย่อมปรากฏ แต่เรียกร่างกายนี้ว่า จิต มโน วิญญาณบ้าง จิตนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ในกลางคืนและกลางวัน”^{๔๓}

เพราะเมื่อบุคคลต่าง ๆ ที่ไม่เคยฟังกระบวนการที่พุทธองค์ทรงตรัส และไม่ทำให้ให้ศรัทธาในพระธรรมที่ทรงตรัสไว้ดีแล้วนั้น เขาย่อมยึดมั่นในร่างกาย สังขาร จิต วิญญาณ ซึ่งไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายเป็นธรรมตา แม้จะอยู่นานแค่ไหนย่อมประสบแต่ความทุกข์ ไม่พ้นไปจากความทุกข์ได้เลย แต่ถ้าเข้าใจในพระดำรัสว่า กาย จิต เกิดขึ้นแล้วดับไป ๆ ตลอดเวลานั้น ละความยึดมั่นในกาย จิต ย่อมประสบแต่ความสงบสุขเย็นเป็นที่สุด

อย่างไรก็ตาม สำหรับบุคคลผู้ปฏิบัติตามนั้น ย่อมประสบและได้รับผลหรืออานิสงส์ในธรรมหรือธรรมชาติ อันเป็นแนวทางดำเนินชีวิตของมนุษย์ เพราะการรู้สิ่งที่ควรละ ไม่ยึดมั่นในสิ่งทั้งปวง แต่กลับมุ่งมั่นสู่การปฏิบัติและการเผยแผ่ ดังนั้น จึงขอยกตัวอย่างหลักธรรม ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสยกย่อง และเน้นย้ำ เช่น

“การเป็นผู้แสดงธรรม เพื่อความหน่าย คลายกำหนด ความดับชราและมรณะ ควรจะกล่าวว่า เป็นยอดธรรมกถึก ถ้าเป็นผู้ปฏิบัติ...ก็ควรที่จะกล่าวถึงว่า เป็นผู้ปฏิบัติธรรมที่สมควรแก่ธรรม และถ้าเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความหน่าย คลายกำหนด ความดับ ไม่ถือมั่นชราและมรณะ ควรจะกล่าวว่า ผู้นั้นสามารถบรรลุนิพพานในปัจจุบัน...”^{๔๔}

^{๔๓} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/ ๑๑๖ /๒๓๕.

^{๔๔} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/ ๒๒ /๔๖.

การที่บุคคลแสดงธรรมเพื่อความหลุดพ้น ปฏิบัติตามพระธรรมที่ทรงตรัสไว้ นั้น ย่อมเป็นยอด เป็นแบบอย่างพระธรรมกถึก และนักปฏิบัติทั่วไป เพื่อความเข้าใจและดำเนินตามรอยหรือทางที่ดี อีกทั้งมีประโยชน์แห่งการหลุดพ้น เพราะความหน่าย คลายกำหนด ดับเย็นเป็นที่สุดได้ ตามพระพุทธรถัสที่ทรงตรัสแสดงวิธีการปฏิบัติตนไว้

พุทธทาสภิกขุก็ได้อธิบายถึงการรู้ และเข้าใจอย่างถูกต้องเพื่อประโยชน์แก่แนวทางและหลักปฏิบัติในการตัดกระแสสภาวะธรรมทั้งปวงนั้น อีกอย่าง ท่านได้นำหลักธรรม คือ หลักสติมาเป็นวิธีปฏิบัติในการกำหนดตัดกระแสปฏิจสมุปบาทและเน้นตามพระบาลีดั้งเดิม เช่น

“ปฏิจสมุปบาทเป็นเรื่องสำคัญ เพื่อประโยชน์แก่การดับทุกข์ แล้วดับทุกข์โดยวิธีที่ปฏิบัติให้ถูกต้องตามกฎของปฏิจสมุปบันธธรรม คืออย่าให้กระแสทุกข์...มันเกิดขึ้นมาได้ เพราะมีสติกำหนดรู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา สัมพันธ์กันอยู่ ก็เรียกว่า ปฏิจสมุปบาท^{๔๕} และปัญหาที่ร้ายแรงยิ่งไปกว่านั้น ก็คือ เรื่องนี้กำลังสอนกันอยู่อย่างที่เราเรียกว่า ไม่ตรงหรือไม่ถูกต้องตามพระบาลีเดิม ที่มีอยู่ในสูตรต้นตะทั้งหลาย เป็นของเดิม ๆ มีไว้อย่างหนึ่งเดี๋ยวนี้มาสอนกันอีกอย่างหนึ่ง ความผิดกันในเรื่องนี้ก็ถือว่า ในพระบาลีเดิมพูดไว้ในลักษณะที่มันติดต่อกันเป็นสายไปเลยในรอบหนึ่งมีอยู่ ๑๑ อาการ...”^{๔๖}

ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุท่าน ท่านกล่าวถึงบุคคลในปัจจุบันเดี๋ยวนี้มาสอนกันเรื่องปฏิจสมุปบาทว่า ใน ๑๑ อาการรอบหนึ่งนี้จะกินเวลายืดออกไปตั้ง ๓ ชาติ คือ ชาติอดีตชาติปัจจุบัน ชาติอนาคตด้วย สอนกันอย่างนี้ จนปฏิบัติไม่ได้ เพราะทั้ง ๑๑ อาการในขณะเดี๋ยวก่อนเรามีเรื่องที่เป็นกิเลสเกิดขึ้นในใจครั้งหนึ่ง ไม่ต้องกินเวลาดังสามชาติ แต่ชั่วกระพริบตาเดียวก็เต็มรอบหนึ่งมีความทุกข์เสร็จแล้ว

ดังนั้น การที่มนุษย์ทุกคนจะรู้จักสภาวะธรรมชาติที่ตนพบเห็น และกระทำอยู่เป็นประจำ หรือสัมผัสอยู่ทุกวันนั้น แต่ไม่สามารถเข้าใจในธรรมที่ลึกซึ้งนี้ได้ จึงไม่ทราบว่าเป็นแนวทางการปฏิบัติและคำสั่งสอน เช่น กายนี้ไม่ใช่ของใคร เป็นเพียงกระแสปฏิจสมุปบาทนั้นเป็นเรื่องที่เข้าใจยากยิ่งสำหรับปุถุชน ส่วนเวไนยบุคคลที่ปฏิบัติดีตามคำสั่งสอนนั้นมีอยู่

มีพระธรรมที่เป็นพระพุทธรถัสตรัสเปรียบเทียบถึงกระแสปฏิจสมุปบาท เพื่อให้ทราบกระบวนการแห่งปัจจัยที่เป็นเหตุให้ปรุงแต่งกาย จิต เพียงแต่บุคคลได้สดับด้วยความเอาใจใส่ในหลักอภิปัจจยา แล้วทำให้กระบวนการปฏิจสมุปบันธธรรมปรากฏชัดเจนนยิ่งขึ้น เพราะการดับความทุกข์ทางกายและจิตใจนั้น กล่าวคือ

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๙.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

“กายนี้ไม่ใช่ของเธอ ทั้งไม่ใช่ของผู้อื่น กรรมเก่านี้พึงเห็นว่า ที่ปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นด้วยความตั้งใจ เป็นที่ตั้งของเวทนา ผู้ได้สติแล้วในเรื่องกายนั้น ย่อมมนสิการโดยแยกกายเป็นอย่าที่ดีว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร...ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์และเพราะอวิชชาดับโดยสาร์อกไม่เหลือ สังขารจึงดับ ความดับแห่งทุกข์นี้...”^{๔๗}

จริงอยู่ เพราะการสละความยึดมั่นในกาย หรือเห็นกายไม่ใช่สิ่งที่สามารถยึดถือได้ ทำลายปัจจัยที่จะทำให้เกิดการปรุงแต่งกาย จิต ทราบความชัดในกระบวนการเพราะการได้ยินได้ฟัง ย่อมพึงธรรมของสัตบุรุษ ดังนั้น บัณฑิต พึงทำจิตให้พ้นจากความยึดมั่นในสภาวะธรรมทั้งปวงที่เกิดจากกระแสปฏิจสมุปปันธรรมฝ่ายเกิดทุกข์นั้น

อีกอย่าง เรื่องผลประโยชน์ที่ผู้ปฏิบัตินั้นได้รับ เป็นประโยชน์เพื่อความสุขที่แท้จริง พึงหวังและปฏิบัติตามได้นั้น ในที่นี้ ขออ้างอิงพุทธดำรัส ที่ทรงตรัสถึงประโยชน์ที่ผู้ปฏิบัติสามารถจะได้รับนั้น ดังนั้น บุคคลทั้งหลาย ควรทำให้ตนเองรู้ชัดแจ้งธรรม ในกิจที่ตนทำหรือปฏิบัติตามธรรมที่ปรากฏอยู่ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ที่ว่าด้วยเรื่องปฏิจสมุปบาทหรือหลักอทิปปัจจยตา กล่าวคือ

“การรู้ชัดว่า ชาตีสันแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ไม่มี ก็เพราะรู้ได้ว่า เมื่อปัจจัยแห่งชาตีสันแล้วเพราะปัจจัยอันเป็นต้นเหตุ สันไป ถ้ามีผู้ถามเธอว่า ก็ชาตีมืออะไรเป็นเหตุ เป็นสมุทัย เป็นกำเนิด เป็นแดนเกิด พึงพยากรณ์อย่างนี้ว่า ชาตีมียภเป็นเหตุ เป็นสมุทัย เป็นกำเนิด เป็นแดนเกิด...พึงพยากรณ์ว่า อาสวะย่อมไม่ครอบงำผู้มีสติอยู่ ข้าพเจ้าก็เป็นผู้มีสติอยู่ เพราะความหลุดพ้นในภายใน เพราะอุปาทานสันไป ทั้งก็มีได้ดูหมิ่นตนเองด้วย ก็ได้ใจความนี้ว่า อาสวะที่พระสมณะกล่าวแล้ว ไม่สงสัย ไม่เคลือบแคลง ในอาสวะว่า อาสวะข้าพเจ้าจะได้แล้ว ”^{๔๘}

อย่างไรก็ดี การปฏิบัติตามหลักปฏิจสมุปบาท ก็เพื่อความสิ้นภพ สิ้นชาติ เพื่อความสุขที่แท้จริง คือ พระนิพพานอันเป็นความดับเพลิงทุกข์และกิเลส ด้วยการพ้นจากทุกข์ทั้งปวงนั้น อีกอย่าง สำหรับหลักปฏิบัติ ย่อมกำหนดรู้เหตุแห่งทุกข์ อันนำมาซึ่งชาติ ภพ ด้วยมีสติกำจัดอาสวะให้สิ้นเพราะละและพ้นจากปัจจัยธรรมนั้น ๆ

ตามที่กล่าวมานั้น ได้กล่าวถึงความพ้นทุกข์เพราะการแสวงหาหนทางเพื่อมาดับกระแสอทิปปัจจยตาหรือดับความเลวร้ายด้วยการกำหนดเห็นสภาวะ ในสิ่งที่สืบเนื่องมาจาก

^{๔๗} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/ ๗๗ / ๑๔๓.

^{๔๘} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/ ๖๐ / ๑๐๖.

ความทุกข์ เมื่อรู้ทุกข์ตามเป็นจริงย่อมมีการแสวงหาวิธีดับทุกข์ ด้วยการศึกษและปฏิบัติในวิธีดับกระแสนิทัปปัจจยตานั้น ๆ

ในทางตรงกันข้าม ความทุกข์ เป็นความเลวร้ายของมนุษย์ มีไว้เพื่อเป็นการกระตุ้นมนุษย์ให้ดิ้นรนต่อสู้กับกิเลส เพื่อหลุดพ้นจากโลกแห่งความทุกข์ มุ่งเข้าสู่โลกแห่งความดับทุกข์ ตามความหมายในไควลยธรรม หรือ นิทัปปัจจยตานั้น ไม่ได้กำหนดถึงลักษณะของสิ่งที่เป็นคู่ดังที่มนุษย์บัญญัติขึ้น คือ ไม่มีสุข ไม่มีทุกข์ ไม่มีดี ไม่มีชั่ว ไม่มีบุญ ไม่มีบาป ไม่มีผิด ไม่มีถูก มีแต่อาการที่สิ่งต่างๆ เกิดขึ้น และดับไป ตามเหตุตามปัจจัย เท่านั้น

เหตุนั้น การที่จะให้สำเร็จกิจ ก็ต้องกำหนดรู้ว่า การเสวยอารมณ์ ด้วยความเห็นผิดทางตา...ย่อมทำให้เกิดความทุกข์ เพราะเกิดกิเลส ยกตัวอย่างเช่น เมื่อตาเห็นรูป โดยอาศัยจักขุวิญญาน ธรรม ๓ ประการนี้ เรียก ผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ย่อมเกิดเวทนา กิเลสเกิดตรงที่เกิดเวทนาเอง คือ เวทนามี ๓ ได้แก่ สุข ทุกข์ เฉยๆ เมื่อเกิดความสุข ความพอใจ ในอารมณ์ ย่อมสร้างความโลภ ให้เกิดขึ้น เกิดความทุกข์ ความไม่พอใจ สร้างความโกรธ เกิดความรู้สึกเฉยๆ สร้างความหลง นี่แสดงว่า ความโลภ...เกิดขึ้นเพราะอาศัยเวทนา

อีกอย่าง เพราะทราบเหตุลักษณะของความเจ็บปวด...เป็นความทุกข์ ย่อมส่งผลตามมาและทำให้มองเห็นความจริงแล้วว่า วงจรของความทุกข์เริ่มต้นจากความเห็นผิด เมื่อเห็นผิด ทำให้เกิดกิเลส เมื่อเกิดกิเลสย่อมเกิดทุกข์ ในการดับทุกข์ จักสำเร็จได้ ด้วยการเปลี่ยนความเห็นผิด ให้เป็นความเป็นถูก เมื่อเห็นถูก กิเลสดับ ความทุกข์ดับ ตามที่พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงผลสำเร็จของการปฏิบัติตามหลักกรรมปริยายที่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น กล่าวคือ

“ผู้มีความเกษมจากโยคะ... ธรรมารมณ์ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยใจ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก ชักให้ใคร่ชวนให้กำหนด อันตถาคตละได้แล้ว ถอนรากขึ้นหมดแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดต่อไปเป็นธรรมดา ได้บอกความเพียรที่ควรประกอบเพื่อละธรรมารมณ์นั้น เหตุนี้ จึงกล่าวว่า ผู้มีความเกษมจากโยคะ ธรรมปริยายอันเป็นเหตุแห่งบุคคลผู้มีความเกษมจากโยคะ”^{๔๙}

เนื่องจากว่า ความยึดมั่น และดำเนินตนไปตามกระแสหรือวงจรของความทุกข์จึงทำให้ไม่สามารถพ้นไปจากโยคะ^{๕๐} ทั้งปวงได้ แต่เมื่อใดสามารถละและถอนรากตัดถอน ย่อมพบความเกษมเพราะไม่มีโยคะมาเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตในปัจจุบันนี้ อีกอย่าง เมื่อดำเนินจิตไปในทางที่ถูกต้อง ย่อมพ้นไปจากทิวติต่าง ๆ มีมิฉนาคิฐิ หรือมีทิวติที่ผิดในหลักปฏิจาสมุปบาท...

^{๔๙} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/ ๑๑๑ / ๑๖๓.

^{๕๐} โยคะ ๔ คือ กามโยคะ ภาวโยคะ ทิวติโยคะ และอิริยาโยคะ.

ในทัศนะวิจารณ์ของพุทธทาสภิกขุ^{๔๙} ท่านวิจารณ์เรื่องที่บุคคลมีทิฐิผิดเกี่ยวกับหลักปฏิจสุมุปาบาทโดยกล่าวว่า บุคคลเข้าใจในปัจจัยการทั้ง ๑๑ อากาโร ส่วนหนึ่ง มีอวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็นอดีต ส่วนวิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นอนาคต และชาติ เป็นปัจจุบัน แต่ท่านเน้นความตามพระบาลีดั้งเดิม ดังตัวอย่าง เช่น

“การอธิบายปฏิจสุมุปาบาทสายเดี่ยวคร่อมถึง ๓ ชาตินั้นผิดหลักในพระบาลีเดิม ผิดทั้งโดยทางพยัญชนะนั้นพระพุทธเจ้าก็ตรัสติดต่อกันมาอย่างไม่มีอะไรแทรกแซงได้ ดังข้อความในตอนที่ได้อ่านพระบาลี เรื่องการค้นคว้าปฏิจสุมุปาบาทก่อนตรัสรู้ให้ฟังแล้วว่า อวิชชาให้เกิดสังขาร...อายตนะให้เกิดผัสสะ...แล้วมันติดต่อกันมาอย่างนี้ไม่มีขาดตอนไม่มีตัดตอน ไม่มีไขว้ไม่มีเขว พอไปพูดให้มีไขว้ให้เขวมันก็ผิดหลักทางพยัญชนะนี้ และทางอรรถะมันก็ผิด ๆ ที่มันเห็นง่าย ๆ ก็คือว่า การตรัสปฏิจสุมุปาบาทนี้ เป็นการตรัสให้คนรู้เรื่องมิจจาทิฐิแล้วทำลายความยึดมั่นถือมั่นว่า อัตตา ว่าสัตว์ ว่าบุคคลเสีย จึงได้ตรัสให้มันติดต่อกันไปเรื่องทั้ง ๑๑ อากาโร”^{๕๐}

อนึ่ง เพื่อให้มองเห็นว่า ไม่มีตรงไหนจะเป็นอัตตาตัวตนได้ ที่นี้มีผู้มาอธิบายเสียใหม่ โดยให้ปฏิจสุมุปาบาทสายเดี่ยวคร่อมถึง ๓ ชาติ แล้วเนื่องเป็นคนเดียวกัน ก็เลสของคนในชาติก่อนทำให้เกิดวิบากในชาตินี้ตอนหนึ่ง วิบากในชาตินี้มีแล้วทำให้เกิดกิเลสในชาติใหม่ แล้วทำให้เกิดวิบากในชาติหน้า

จะนั้น จะขอล่าวถึงธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดกรรม ๓ คือ อโลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ กรรมที่ถูกอโลภะครอบงำ เกิดแต่อโลภะ เป็นเหตุ เป็นแดนเกิด เมื่ออโลภะปราศไปแล้ว ย่อมเป็นอันบุคคลละได้เด็ดขาด ถอนรากขึ้น ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มีไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา กรรมที่ถูกโทสะครอบงำ...กรรมที่ถูกโมหะครอบงำ เกิดแต่โมหะ เป็นเหตุ เป็นแดนเกิด

จริงอยู่ เมื่อโมหะปราศไปแล้ว ย่อมเป็นอันบุคคลละได้เด็ดขาด ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ดังนั้น จึงขอยกพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสอุปมาเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

“เหมือนบุรุษพึงเอาไฟเผาเมล็ดพืชที่ไม่แตกหักเสียหาย ยังไม่ถูกลมแดดกระทบ มีสาระถูกเก็บงำไว้ดีแล้ว ครั้นแล้วพึงทำให้เป็นเขม่า แล้วโปรยลงไปในลมพายุ หรือลอยเสียในแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลเชี่ยว พึงเป็นพืชที่ถูกถอนรากขึ้น ถูกทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มีไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา กรรมที่ถูกอโลภะครอบงำ เกิดแต่อโลภะ เป็น

^{๔๙} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสุมุปาบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๔๔.

เหตุ เป็นแดนเกิด เมื่อโลภะปราศไป กรรมที่ถูกอโทสะครอบงำ...ที่ถูกอโมหะครอบงำ เกิด แก่อโมหะ เป็นเหตุ เป็นแดนเกิด เมื่ออโมหะปราศไปแล้ว ย่อมเป็นอันบุคคลจะได้เด็ดขาด ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วนทำไม่ให้มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เป็นเหตุให้เกิดกรรม ผู้รู้จักกรรมอันเกิดแต่โลภะ เกิดแต่โทสะและเกิดแต่โมหะ”^{๕๒}

เพราะว่า เมื่อบุคคลทำกรรมใด จะน้อยหรือมากก็ตาม เขาจะต้องเสวยผลกรรมนั้นใน อัตภาพนี้แหละ วัตถุชนิดอื่นย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ผู้รู้แจ้งความโลภ ความโกรธ และความหลง ทำให้วิชาบังเกิดขึ้น ฟังละทุกคติทั้งหมดเสียได้จริง เพราะหลักปฏิจสุมุปาบท คือ ความจริง แห่งการเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติ

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสังขาร คือ ร่างกาย จิตใจได้ย่อมเกิดขึ้นอยู่เป็นประจำในชีวิต นี้ ปัจจุบันนี้ที่ทุกสัมผัสได้ และเห็นได้ด้วยตาด้วย สัมผัสได้ด้วยจิตใจด้วย ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การเกิด ความแก่ และความตายทางร่างกาย และความเกิด ดับทางจิตใจที่มีอยู่ทุกขณะที่คิด ที่ทำ คำที่พูดอันน่าปรารถนา น่าพอใจ หรือไม่น่าปรารถนา น่าพอใจก็ตาม จะเกิดสืบต่อ ประชุมพร้อม ด้วยเหตุปัจจัยของหลักปฏิจสุมุปาบทนั้น ประเด็นนี้ มีพระดำรัสที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแก่ ภิกษุทั้งหลายเพื่อให้เห็นหลักปฏิจสุมุปาบทอันนำมาซึ่งทุกข์ในชีวิตประจำวันว่า

“เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการ ความเกิดแห่งทารกในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดายังไม่มีการคลอด และทารกที่จะมาเกิดยังไม่ปรากฏ ความเกิด ก็ยังไม่มี มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีการคลอด แต่ทารกที่จะมาเกิดยังไม่ปรากฏ ความเกิด ก็ยังไม่มี เมื่อใดมารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย มารดามีการคลอดด้วย ทารกที่จะมาเกิดก็ปรากฏด้วย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการนี้ เมื่อมีความเกิด มารดาย่อมรักษาทารก นั้นด้วยท้องเก้าเดือน สิบเดือนบ้าง เมื่อล่วงไป มารดาก็คลอดทารกผู้เป็นภาระหนักนั้น ด้วยความเสี่ยงชีวิตมาก และเลี้ยงทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นซึ่งเกิดแล้ว ด้วยโลหิตของตน ด้วยความเสี่ยงชีวิตมาก และตรัสถึงเรื่องนี้ว่า น้ำนมของมารดานั้นเป็นโลหิตในอริยวินัย ที่กุมารนั้นอาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ ย่อมเล่นด้วยเครื่องเล่นสำหรับ กุมาร คือ โถเล็ก ดีไม้หิ้งนั้น พรังพร้อมบำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ ”^{๕๓}

เมื่อรูปที่รู้แจ้งด้วยจักขุ เกิดวิญญานทางตา อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ น่ารัก ประกอบด้วยกามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดและความรัก...ที่รู้แจ้งด้วยตา อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ...อีกอย่าง การประชุมแห่งปัจจัยทั้งปวงนั้นทำให้เกิดกามคุณ ๕ อันนำมาซึ่ง ปัญหาต่าง ๆ ดังนั้น จึงขอยกคำที่พุทธทาสภิกขุได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ ตัวอย่างเช่น

^{๕๒} อ.จ.ติ. (บาลี) ๒๐/ ๑๗๑ / ๔๗๓.

^{๕๓} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจสุมุปาบทจากพระโอษฐ์, (ไชยา : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๑), หน้า ๑๔๙.

“มีเด็กคนหนึ่งเอาเรื่องตุ๊กตาแตกมานอนคิดแล้วมานอนร้องให้อยู่อีก นี่กลายเป็นเรื่องทางมโนวิญญูณ ไม่ใช่ทางจักขุวิญญูณแล้ว คือ เขานึกคิดขึ้นมาถึงตุ๊กตาที่แตกเป็น เรื่องความคิดที่เป็นธรรมารมณ แล้วธรรมารมณกับใจสัมผัสกันทำให้เกิดมโนวิญญูณ รู้สึกถึงเรื่องที่ตุ๊กตาแตก นี่มันสร้างนามรูป คือ กายกับใจ”^{๕๔}

ประเด็นที่กล่าวมานั้น ทุกขณะทำให้เปลี่ยนไปเป็นนามรูปที่จะเป็นที่ตั้งของอายตนะ ที่จะเป็นทุกข์อายตนะนั้นก็จะสร้างให้เกิดผัสสะ ที่เป็นที่ตั้งของความทุกข์ เกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน จนเป็นทุกข์ จนนอนร้องให้อีก ทั้งที่ตุ๊กตามันแตกมาตั้งหลายวันแล้ว หรือหลาย อาทิตยแล้ว

จริงอยู่ เพราะเมื่อความคิดที่ปรุงแต่งทยอยกันอย่างนี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท มีอยู่ในคนเป็นประจำวัน นำไปสู่ทุกข์ เพราะเมื่อเด็กคลอออกจากกรรมมารดาเป็นวิญญู อิกอย่าง มนุษย์แต่ละคนก็ต้องดำเนินชีวิตหมุนเวียนไปตามวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น คือ มีอวิชชา... เกิดขึ้นในชีวิต ตามที่บรรจบ บรรณรุจิได้กล่าวไว้เป็นตัวอย่าง กล่าวคือ

“มนุษย์ทุกคนมีกิเลส เมื่อมีกิเลส การกระทำของคนมีกิเลสทั้งดีและชั่วก็จัดเป็นกรรม และเมื่อทำกรรมก็ย่อมต้องมีวิบาก คือ ผลของกรรมเกิดขึ้นด้วยเสมอ และวิญญู ๓ กับปฏิจจสมุปบาท มีอาการ ๑๒ นั้น เป็นอย่างเดียวกัน”^{๕๕}

อนึ่ง การที่จะเป็นพระพุทธเจ้าได้นั้นไม่ใช่ เป็นได้ง่าย ๆ ต้องบำเพ็ญบารมี มี ประสพการณ์การฝึกฝน ประสพสุขและทุกข์มานานนับเป็นอสงไขย บำเพ็ญเป็นพระโพธิสัตว์ผู้ที่ สามารถตรัสรู้เป็นนิตยพุทธเจ้า แม้วิธีการบำเพ็ญบารมี ก็มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันโดย กระบวนการทางปฏิบัติเป็นกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทอยู่”^{๕๖} จริงอยู่ สำหรับพระดำรัสที่ ตรัสถึงหลักปฏิจจสมุปบาทที่ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในอดีต ที่สำเร็จและตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้าแกกึกกันว่า

“ก่อนแต่กาลตรัสรู้เมื่อเรายังเป็นพระโพธิสัตว์ ยังมิได้ตรัสรู้ เราได้มีความคิดอย่างนี้ ว่า โลกนี้ถึงความลำบากหนอ ย่อมเกิด แก่ ตาย จุติและอุปติ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ไม่มีผู้ใด ทราบชัดซึ่งธรรมเป็นที่สละออกจากกองทุกข์ คือ ขราและมรณะนี้ได้เลย ธรรมเป็นที่สละ ดออกไปนี้จึงจักปรากฏ...”^{๕๗}

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๑๖.

^{๕๕} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๖.

^{๕๖} พระพุทธเจ้าในที่นี้ หมายถึงพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ที่ทรงอุบัติขึ้นมาในโลกธาตุนี้.

^{๕๗} ส.น. (บาลี) ๑๖/ ๑๑ / ๒๖.

อย่างไรก็ดี เมื่อมีความเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นธรรมดา ย่อมความไม่เกิด...เป็น ธรรมดา ตามที่กล่าวมาย่อมเป็นแนวทางหรือวิถีพระโพธิสัตว์ เพื่อความเป็นไปตามสภาวะและ ปัจจัยแห่งธรรมชาติ เพราะความเข้าใจในชาติขรามณะ... ซึ่งกระบวนการปัจจุสมุปบาทที่เป็น หลักธรรมสำหรับพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ จะต้องทรงพิจารณา ในขณะที่เมื่อแรกตรัสรู้เหมือนกัน ทุกพระองค์ ดังนั้น จึงทรงตรัสถึงวิธีการปฏิบัติไว้ว่า

“เพราะการใส่ใจโดยแบบคายนของเรานั้น จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อชาติมีอยู่ ชราและ มรณะจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ...ว่า วิญญาณจึงมี เพราะนามรูปเป็น ปัจจัย วิญญาณนี้ ไม่ไปพ้นจากนามรูป โลกย่อมเกิด แก่ ตาย จุตติและอุบัติ กล่าวคือ เพราะ นามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ...ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์นี้ ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่าง ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยได้ฟังมาในกาลก่อนว่า เหตุให้ทุกข์เกิด เหตุให้ทุกข์เกิด มรรคนี้เราได้บรรลุแล้วด้วยปัญญาเครื่องตรัสรู้ คือ เพราะนามรูปดับ...”^{๔๘}

เพราะว่า บุคคลมีความเข้าใจในวิธีปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์นี้ได้ ย่อมมีจักขุ ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่างได้เกิดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เคยได้ฟังมาในกาลก่อนนั้น คือ เหตุ ให้ทุกข์ดับ เหตุให้ทุกข์ดับ หนทาง คือ มรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ อันประเสริฐนี้ ได้แก่ สัมมาทิฐิ...ก็ได้เดินตามหนทางอันประเสริฐ อันเป็นทางเก่านั้น เมื่อกำลังเดินตามหนทางนั้นไป ได้รู้ชัดซึ่งชราและมรณะ เหตุเกิดขึ้นแห่งชราและมรณะ ความดับแห่งชราและมรณะ...

เนื่องจากบุคคลได้รู้ชัดซึ่งปฏิบัติภาเครื่องให้ถึงความดับชราและมรณะ... ได้รู้ชัดซึ่ง สังขารทั้งหลาย เหตุเกิดขึ้นแห่งสังขาร ความดับแห่งสังขาร และได้รู้ชัดซึ่งปฏิบัติภาเครื่องให้ถึง ความดับแห่งสังขาร จึงได้บอกแก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา พรหมจรรย์จึงได้เจริญ แพร่หลาย กว้างขวาง มีชนเป็นอันมากรู้ เป็นปึกแผ่น จนกระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายก็ ประกาศได้เป็นอย่างดี ดังนั้น แม้พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงเรื่องนี้เช่นกัน กล่าวคือ

“การค้นหลักปัจจุสมุปบาท เมื่อก่อนตรัสรู้ เรียกว่า การค้นห้วงแห่งลูกโซ่ของความ ทุกข์ ทรงพบว่า ความทุกข์มันเกิดขึ้นมาโดยอาการ ๑๑ อย่าง ๑๑ ตอน อย่างนี้ เมื่อ อายุตนะพบกันแล้วมีอวิชชาเป็นเจ้าเรือนอยู่เวลานั้น คือ ไม่มีสติแล้ว มันก็สร้างสิ่งที่ เรียกว่า วิญญาณขึ้นมาทันที นี้อย่าเข้าใจว่า วิญญาณเป็นตัวตนถาวรอะไร มันเพิ่งมีเมื่อ อายุตนะกระทบกัน วิญญาณเกิดขึ้นแล้วก็สร้างสังขาร หรืออำนาจปรุงแต่งนามรูปใหม่ ขึ้นมาทันที นามรูปถูกปรุงสำหรับที่จะเป็นทุกข์...”^{๔๙}

^{๔๘} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/ ๑๒๖ / ๒๕๐.

^{๔๙} พุทธทาสภิกขุ, ปัจจุสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๒๗.

การอุปธิของพระพุทธเจ้า นั้น ย่อมเกิดธรรมดา มีสาวกผู้ปฏิบัติตามธรรมะนั้นจริง แล้วที่นี้ ธรรมะก็คือ ปฏิจจสมุปบาท อันเป็นกระแสที่เป็นที่เกิดแห่งปัจจัยอื่น ๆ อีกมากมาย จนเกิดการปรุงแต่งปัจจัยต่าง ๆ เช่น อายุตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นลำดับไป จนเกิดตัณหา อุปาทาน ภพชาติ เป็นตัวกู ได้มีความทุกข์เต็มที นี้เรียกว่า ก่อนหน้านั้นก็ไม่มีใครค้นพบเรื่องนี้ ทรงเป็นบุคคลแรกในประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนา

เท่าที่ทราบ พระพุทธองค์ทรงเป็นบุคคลแรกที่ค้นพบเรื่องปฏิจจสมุปบาทแล้วก็ตรัสรู้เรื่องราวหรือพระสูตรนี้เรียกว่า เป็นการกำเนิดของปฏิจจสมุปบาท และเรื่องนี้เป็นเรื่องที่สำคัญสำหรับพุทธสาวกจะต้องศึกษา เพื่อรู้ให้จริง มีประโยชน์แห่งตน ซึ่งมนุษย์พร้อมทั้ง “เทวดา”^{๖๐} ทั้งหลาย มีความพันทุกข์

บุคคลเมื่อได้ทราบหลักการ วิธีการ และอุดมการณ์อันสูงสุดที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญ ปฏิบัติมาแล้วหลายพระองค์จนนับไม่ถ้วน ด้วยปฏิจจสมุปบาท คือ เหตุแห่งการอาศัยกันเกิดทุกข์ และทางที่ดับไปแห่งความทุกข์นั้น เมื่อครั้งที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ในที่เรือนลับอยู่ ได้ตรัสธรรมปริยายนี้ว่า

“เพราะอาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงเกิดอุปาทาน...ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์นี้ เพราะอาศัยหูและเสียง เพราะอาศัยจมูกและกลิ่น เพราะอาศัยลิ้นและรส เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ เพราะอาศัยใจและธรรม จึงเกิดมโนวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงเกิดอุปาทาน...”

ดังนั้น ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์นี้ จึงมีเพราะอาศัยปัจจัยทางตา เมื่อสัมผัสกับรูป ทำให้เกิดการรับรู้ทางตา เมื่อกระทบธรรมทั้งสามมาสัมผัสยุตกัน เรียกว่า ผัสสะ แล้วทำให้เกิดปัจจัยอื่น ๆ ต่อไป อย่างไรก็ตาม เพราะอาศัยจักขุและรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาดับสํารอกโดยไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ...

อีกอย่าง เนื่องจากความดับแห่งทุกข์นี้ เกิดขึ้น เพราะอาศัยหูและเสียง...เพราะอาศัยใจและธรรมจึงเกิดมโนวิญญาณ ความประชุมแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาอันนี้เทียบด้วยสํารอก

^{๖๐} คำว่า เทวดา หมายถึงผู้มีธรรมของเทวดา คือ มีศีลและโอตตปปะ.

โดยไม่เหลือ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ...ความดับแห่งทุกข์นี้ ขณะนั้น มีภิกษุรูปหนึ่งยืนแอบฟังอยู่ใกล้พระผู้มีพระภาคพระผู้มีพระภาคทรงเห็นภิกษุนั้นแล้ว ได้ตรัสว่า

“เธอได้ฟังธรรมปริยายนี้หรือ ทูลรับว่า ข้าพระองค์ได้ฟังอย่างนี้ ตรัสว่า จงศึกษาเล่าเรียน ทรงจำธรรมปริยายนี้ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์...”^{๑๑}

สำหรับพระดำรัสนี้ ที่ทรงตรัสก็เพื่อประโยชน์และความสุขแก่มนุษย์และเทวดาจะได้รับรู้และศึกษาจนสามารถเข้าใจในกระบวนการแห่งปัจจุสมุปปันธรรมนั้นเป็นเหตุนำไปสู่ความทุกข์อันไม่มีที่สิ้นสุดนั้น แม้ในทัศนะนี้ พุทธศาสนิกชนก็น่ามากล่าวไว้ กล่าวคือ

“เราจึงต้องมีเรื่องปัจจุสมุปบาทนั้น เพื่อการศึกษาและปฏิบัติ เพื่อละมิจฉาจิต ๑ ซึ่งคนทั่วไป ที่มีทิฏฐิที่ถือและยืนยันว่า วิญญาณนี้เท่านั้น ที่แล่นไปท่องเที่ยวไป ไม่มีสิ่งอื่น วิญญาณนั้นเป็นสัตว์ เป็นบุคคลแล้วก็แล่นไปแล้วก็ท่องเที่ยวไปในวัฏฏสงสาร คือ การเกิดแล้วเกิดอีก ไม่มีสิ่งอื่น วิญญาณนั้นเป็นสัตว์เป็นบุคคลตัวยืนโรงสำหรับแล่นไปในวัฏฏสงสารเช่นนี้ ก็เพราะไม่ทราบความจริง จึงได้เกิดมีทิฏฐิเป็นมิจฉาจิตขึ้นมา เพราะใคร ๆ ก็เชื่อว่า วิญญาณมีอยู่ แล้ววิญญาณเป็นอย่างนั้น ที่คนธรรมดาพูดกันเสียจนเคยชิน”^{๑๒}

เมื่อเข้าใจตามที่กล่าวมานั้น อาจทำให้ไม่รู้ว่า คำพูดเหล่านี้ เป็นมิจฉาจิต เพราะยืนยันในเรื่องวิญญาณว่าเป็นของเที่ยง เป็นสิ่งที่มีอยู่ในตัว มิใช่เป็นเพียงปัจจุสมุปปันธรรมเป็นเพียงผลของปัจจุสมุปบาท วิญญาณเป็นเพียงปัจจุสมุปปันธรรม แต่เมื่อใดที่ทุกสิ่งมีแต่อนัตตา ไม่มีตัวตน คือ อาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่งเกิดขึ้นสืบทอดกันไปชั่วคราว ๆ เท่านั้น เรียกว่าเห็นวิญญาณนั้นเป็นปัจจุสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า ตัวตนไม่มี

อีกอย่าง หากมีผู้ที่ยืนยันว่า วิญญาณมีตัวตน คือ แล่นไป ท่องเที่ยวไป อยู่ที่นี่ ก็พูดเป็นผู้พูด เป็นผู้รู้สึกร่างกายต่าง ๆ แล้วเป็นผู้สวैयाวกกรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศล คือ มีตัวตนมีเราที่เป็นอย่างนั้น แล้วเรียกว่า วิญญาณ นี้เพราะเหตุว่า คนทั้งหลายมีทิฏฐิอย่างนี้กันอยู่ทั่วไป โดยไม่รู้ว่า เป็นมิจฉาจิต

สรุป

จากการค้นคว้าทัศนะการตีความของพุทธศาสนิกชนเกี่ยวกับเรื่องปัจจุสมุปบาทนั้น โดยการบอกให้รู้หลักแห่งความจริงเกี่ยวกับความไม่มีตัวตน วิญญาณนั้นไม่ใช่ตัวตน เพราะเหตุ

^{๑๑} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/ ๘๙ / ๑๖๖.

^{๑๒} พุทธศาสนิกชน, ปัจจุสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ, หน้า ๕.

นี้ นั่นเอง บุคคลจึงต้องรู้และเข้าใจความหมายชัดปฏิบัติตามได้ รวมทั้งทำความเข้าใจหรือทูลที่ตรงกันตามหลักธรรมจนสามารถมองเห็นได้ด้วยสติปัญญาของตน

ดังนั้น จึงขออธิบายเพิ่มเติมถึงหลัก ปฏิจจนูปบาทฝ่ายสมุทวาร เพื่อแสดงกระบวนการเกิดทุกข์ เท่ากับรวมอริยสัจข้อ ๑ ทุกข์ และ ๒ สมุทัย แต่ในอริยสัจ แยกเป็น ๒ ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย ชาติชรา... ที่เป็นผลปรากฏออกไปตั้งต่างหากเป็นอริยสัจข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบซึ่งจะต้องคิดแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับมาหาท่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ที่ตั้งเป็นข้อที่ ๒ ในฐานะเป็นการสืบสาวหาต้นเหตุ ส่วนหลักปฏิจจนูปบาทฝ่ายนิโรธวาร แสดงกระบวนการดับทุกข์ เป็นอริยสัจข้อที่ ๓ นิโรธ แสดงให้เห็นว่าเมื่อแก้ปัญหาถูกต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหานั้นจะดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย แม้ว่าโดยตรงปฏิจจนูปบาทนัยนี้ จะตรงกับอริยสัจข้อที่ ๓ แต่ก็ถือว่า รวมถึงอริยสัจข้อที่ ๔ ได้ด้วย

ดังที่กล่าวมานั้น กล่าวถึงประโยชน์ที่ผู้ปฏิบัติสามารถได้รับนั้น เพราะกระบวนการดับสลายตัวของปัญหา ย่อมนำไปสู่แนวทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์เป็นที่สุดในชีวิตปัจจุบันนี้...

ตารางที่ ๖ เปรียบเทียบการปรับใช้ประโยชน์ของกฎปฏิจสมเด็จพระพุทธ

พระไตรปิฎก	วิสุทธิมรรค	พุทธทาสภิกขุ
-ประโยชน์ที่ได้รับเพราะทราบชัดในภาวะความเกิด-ดับ ความมี ไม่มี ที่ยั่งยืน หรือไม่ ที่ เป็นความทุกข์ ที่เกิดจากจิต เพราะยึดมั่นเป็นเหตุ... -ทรงตรัสว่า มนุษย์ได้ดีเพราะละความยึดมั่นในชาติ ชรา...ที่อาศัยผัสสะเกิดเป็นทุกข์ -อีกทั้งทราบชัดในเหตุอันจะนำไปสู่ผลต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์ยิ่งในชีวิตนี้ -เพราะทราบชัดในจิต มโน วิญญาณ ผลและอาณิสสใน การปฏิบัติเพื่อหลุดพ้นจากทุกข์โดยเฉพาะความทุกข์ที่เกิดทางกาย-จิตซึ่งหลุดพ้น เพราะสิ้นชาติ ชรา... -ทราบชัดในจิตที่ไม่ประกอบอยู่ด้วยราคะ โทสะ โมหะอันเป็นเหตุเกิดทุกข์ของมนุษย์ -ทราบชัดภาวะเกิดพุทธ เพราะรู้ชัดภาวะเกิดดับ... -และที่สำคัญการศึกษาเรื่องนี้ ทรงตรัสว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์	-เพราะทราบอรรถธรรม โดยนัยแห่งความเป็นไปร่วม หรือ สิ่งที่เกิดพร้อม ความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยการ ทราบว่าความโลภเป็นกรรม... -ท่านกล่าวถึงภวจักรในลำดับแรกนั้น ไม่มีใครสร้าง วางเปล่าจากผู้เสวย -กล่าวถึงสภาวะที่เป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดผลสืบต่อกันไปเรื่อย -ทราบจิตที่อาศัยความโลภเป็นกรรมสืบต่อแล้วก่อเกิด ความทุกข์ ปฏิบัติตามหลัก สมถ-วิปัสสนากรรมทำจิตให้หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง -การละกรรมมีโลภ...ตัดภวจักรทั้ง ๑๒ มิให้เกิดขึ้นอีก ย่อมมุ่งสู่ภาวะอันอุดม -กล่าวถึงธรรมที่ปฏิบัติเพื่อความเป็นพุทธเพราะทราบหลักปัจจัยการ -เบื้องต้นแห่งภวจักร คือ เข้าใจเรื่องอรรถแห่งความว่างเปล่าแห่งภวจักรทั้ง ๑๒ อย่าง	-ท่านเน้นหลักอิทัปปัจจยตา และย้ำให้ทราบเพื่อให้เกิดประโยชน์ในแต่ละอาการ -ท่านกล่าวถึงหลักปฏิจสมเด็จพระพุทธและปฏิจสมุปบันธรรมที่ต่างก็อาศัยกันเกิดทุกข์ -กล่าวถึงประโยชน์และปฏิบัติ เพื่อตัดกระแสอันเป็นปัจจัยอาศัยแห่งอิทัปปัจจยตา -จิตที่ยึดมั่นถือนั้นสืบต่อใน ปัจจุบันขณะนี้ แล้วเป็นทุกข์ และดับทุกข์ด้วยเข้าใจในหลักอิทัปปัจจยตาละความยึดมั่นในสิ่งทั้งปวง -ความกำหนัดและความรัก เป็นประชุมแห่งปัจจัยให้เกิด กามคุณ ๕ ที่เกิดเพราะผัสสะ -การตรัสรู้นั้นต้องอาศัยการค้นพบปฏิจสมุปบาทหรือหลักอิทัปปัจจยตานั่น -สิ่งทั้งหลายไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือนั้น แม้ในธรรมทั้งปวง

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาการตีความปฏิจจสมุปบาทของพุทธทาสภิกขุ พระไตรปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรค นำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบเรื่องที่ว่าด้วยการกำเนิด และความเป็นไปของสรรพสิ่งที่ชีวิตที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ โดยแสดงให้เห็นความเกี่ยวเนื่องสรรพสิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ดับไปอย่างเนื่องกันตามกระบวนการทางธรรมชาติ ปรากฏการณ์ในกระบวนการนี้เชื่อมโยงไปยังหลักธรรมที่เป็นกฎธรรมชาติอื่น มีภาวะธรรมที่เกิดขึ้นและดับไปตามหลักที่ว่าเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ซึ่งมีชื่อเรียกว่า อิทัปปัจจยตา คือ ภาวะที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้...จึงเท่ากับเป็นการแสดงความหมายของปฏิจจสมุปบาท

เพราะมนุษย์ทั่วไปที่ถูกอวิชชาปกปิด ทำให้ไม่เห็นหลักธรรมตามความจริงและยึดมั่นถือมั่น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยให้ยึดมั่น ถือมั่น เป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์แก่คนทุกคนมากเพียงใด

พระพุทธเจ้าจึงทรงอุบัติขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหาชีวิตของมนุษย์ ปัญหาดังกล่าว คือ ปัญหาอันเกิดจากความไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริงของชีวิต มีหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนไว้ในพระไตรปิฎกนั้น คือ เรื่องปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นกระบวนการเกิดทุกข์ และเป็นหลักให้ถึงความดับทุกข์...แม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็กล่าวถึงธรรมทั้งหลาย ที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายต่างโดยชั้นๆ ทยายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจสมุปบาทเป็นอาทิ เป็นภูมิแห่งปัญญา"

หลักปฏิจสมุปบาทและปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลาย ที่รวมเข้ากันไว้ด้วย ยังคงเหลืออยู่ ยังมิได้พรรณนา เพราะเหตุนี้ จึงถึงลำดับแห่งการสังวรธนาปฏิจสมุปบาทและปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลายนั้น ให้ปรากฏตามเหตุปัจจัยเพราะกระบวนการที่อาศัยกันเกิด ทั้งปัญหาและวิธีแก้ปัญหาดัง ๗ หลักธรรมนี้ จึงเป็นแก่นธรรมที่สมควรศึกษาให้เข้าใจอย่างยิ่งยวดเพื่อให้เกิด

ความเข้าใจ หรือมีสัมมาญาณ และนำไปปฏิบัติให้จางคลายจากทุกข์ได้ตามควรแห่งฐานะตน หรือถึงที่สุดแห่งการดับสนิทไปของทุกข์เป็นสุขอย่างยิ่ง

ส่วนพระไตรปิฎกนั้น เป็นคัมภีร์ที่ประมวลคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงตรัสรู้ มีจำนวน ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ โดยรวมทุกหมวดหมู่ธรรมมีมากมาย แต่ในหมวดหมู่ธรรมเหล่านั้น มีหลักปฏิจาสมุปบาทนี้เป็นหนึ่งในธรรมเหล่านั้น เป็นธรรมที่ลึกซึ้งที่ปรากฏในพระไตรปิฎกกว่าธรรมทั้งปวงนั้น ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาหลักปฏิจาสมุปบาทในแต่ละปิฎก และทุกคัมภีร์ที่มีกระบวนการปฏิจาสมุปบาทธรรมเพื่อเป็นแนวทางนำไปสู่การวิจัยครั้งนี้ให้สำเร็จ

หลักปฏิจาสมุปบาทที่ปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกนั้น ซึ่งเป็นที่รู้ ๆ กันอยู่ในวงการการศึกษา นักศึกษา นักปฏิบัติและนักวิชาการต่าง ๆ ว่าเป็นคัมภีร์ที่พระอรหันตเถระได้เรียบเรียงสังคายนาจัดเป็นหมวดหมู่ไว้ โดยเริ่มต้นเรื่องราวเมื่อแรกตรัสรู้ แต่ก่อนที่จะเข้าสู่ประเด็นนั้น ผู้วิจัยขอทำความเข้าใจกับความหมายของคำศัพท์ว่า ปฏิจาสมุปบาทนำมาวิเคราะห์เพื่อให้เข้าใจในประเด็นต่าง ๆ เสียก่อน

หลักปฏิจาสมุปบาทที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก ผู้วิจัยจะขอนำมากล่าวเป็นทั้งกระบวนการปฏิจาสมุปบาทและปฏิจาสมุปบันธรรม เพื่อเป็นข้อมูลในการจำแนกแจกแจงหลักธรรมสังฆธรรมให้เห็นเด่นชัด ปรากฏเป็นวิธีการศึกษาและปฏิบัติตามพุทธประสงค์เพื่อการเผยแผ่แก่พุทธบริษัททั่วไป

ในคัมภีร์ที่มกนิกาย สิลขันธวรรคนี้ มีพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสเกี่ยวกับกระบวนการธรรมที่เป็นหลักปฏิจาสมุปบาทในฐานะเป็นสัสสวาทะ คือมีมิจฉาทิฐิหรือ ทิฐิวาดด้วยความมีความเป็น หรือฝ่ายสมุทยวาร (ฝ่ายเกิดทุกข์) เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ยังมีธรรมอย่างอื่นอีก ที่ลึกซึ้งเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยากสงบ ประณีตจะคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียต รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง ที่เป็นเหตุให้กล่าวชมตถาคตตามความเป็นจริงโดยชอบ”...

กระบวนการปฏิจาสมุปบาท ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิภังค์ว่าด้วยปัจจัยการแห่งสุตตันตปิฎกนี้ ที่มีอยู่มาเปรียบเทียบดูเพื่อให้เห็นความเหมือนในบางประเด็น แต่ก็มีความต่างกันทางสำนวน ภาษา แล้วเกิดข้อเปรียบเทียบหลักปฏิจาสมุปบาท ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในสถานที่และแก่คน ตามกระบวนการธรรมต่าง ๆ เพื่อให้เห็นความเด่นชัด ความเข้าใจ จนสามารถบรรลุธรรมเป็นที่สุด ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ยกหลักปฏิจาสมุปบาทมาให้เห็นความต่าง ความเหมือนเพื่อการศึกษา นำไปสู่การปฏิบัติ ที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์วิสุทธิมรรค คือ คัมภีร์สำคัญฝ่ายเถรวาทคัมภีร์หนึ่งในชั้นอัฐกถา รจนขึ้นเมื่อหลังพุทธปรินิพพานประมาณ ๘๕๖ ปี ราวพุทธศตวรรษที่ ๙ พระพุทธโฆสะอาศัยโบราณอรรถกถา ๓ คัมภีร์ เป็นหลักใหญ่ในการแต่งอรรถกถา คือ มหาอรรถกถา มหาปัจจุจฉอรรถกถา กุรุณทีอรรถกถา

ส่วนทัศนะวิจารณ์พระพุทโฆษาจารย์ ได้อธิบายเรื่องต่าง ๆ ที่มีประโยชน์ไว้หลายสิบหลายร้อยเรื่องเช่นกัน แต่เรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ พุทธทาสภิกขุไม่เห็นด้วย ผู้วิจัยจึงยกเอามาเป็นเหตุผล สำหรับประกอบการอธิบายวิจารณ์เท่านั้น เนื่องจากคำอธิบายบางประเด็นมีปรากฏอยู่ในรูปแบบที่เป็นอาตมโน ในศาสนาพราหมณ์

แต่อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่ทำให้ตั้งข้อสังเกต ซึ่งเป็นเพียงแต่ตั้งข้อสังเกตเท่านั้นว่า ท่านนั้นเป็นพราหมณ์โดยกำเนิด เป็นเลือดเนื้อเชื้อไขของพราหมณ์ จบไตรเพท มีวิญญาณอย่างพราหมณ์แล้วจึงมาบวชในพุทธศาสนานี้ ซึ่งบรรดานักโบราณคดีก็ถือว่า

“ท่านเกิดทางอินเดียใต้ มิใช่ขวามคร บางพวกจึงท่านมาเป็นมอญก็มี ไม่เหมือนในอรรถกถาที่ถือว่า ท่านเป็นชาวมัชฌิมประเทศ ท่านเป็นพราหมณ์โดยเลือดเนื้อ แล้วมาเป็นพระอรหันต์ในพุทธศาสนานี้ แล้วถ้าเกิดไปอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธให้กลายเป็นพราหมณ์อย่างนี้ มันยิ่งสมเหตุสมผล หากท่านเผลอไป ข้อนี้จะว่า อย่างไรก็ต้องพูดอย่างที่เรียกว่า ขอฟากไว้ให้ท่านผู้มีปัญญาพิจารณาดู”

หลักปฏิจจสมุปบาทในฐานะอิทัปปัจจยตานั้น เป็นทัศนะที่นำมาเพื่อเป็นบทศึกษาเกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาทให้ปรากฏและทราบกระบวนการเกิด-ดับของทุกข์ ซึ่งแสดงความจริงตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยอาศัยกันเกิดขึ้น มีสภาวะดำรงอยู่และดับไป มีประเด็นสำคัญเพื่อแสดงกระบวนการสมถะธรรม หลักอิทัปปัจจยตา ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้ชี้ประเด็นและตีความว่า

“เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ...” ท่านเน้นย้ำการอธิบายถึงเนื้อหาสาระในหลายประเด็น โดยตรงและโดยอ้อมถึงหลักธรรมนี้ เพื่อแสดงให้เห็นหลักปฏิจจสมุปบันธรรมที่สำคัญเพื่อแสดงภาวะความเป็นทุกข์แล้วมุ่งไปสู่การดับทุกข์ และเน้นกระบวนการธรรมสัมพันธ์ทั้งหมดของคำสอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

หลักปฏิจจสมุปบาทที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งพระพุทธองค์ทรงตรัสเกี่ยวกับกระบวนการสมถะธรรมที่เป็นหลักปัจจัยธรรม ที่ปรากฏอยู่ในรูปแบบอริยสัจสี่ กล่าวคือ ความจริงอันประเสริฐสี่นั้น สำหรับเรื่องนี้ ทรงตรัสเน้นถึงประเด็นอันประเสริฐสี่ ซึ่งพุทธทาสภิกขุได้นำมากล่าวเพื่อความชัดเจนในเรื่องอริยสัจสี่ตามกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทธรรม เช่น

“อริยสัจสี่นั้นมีอยู่ในโลก ๆ คือ ทุกข์นั่นเอง ทรงตรัสว่า “โลกก็ดี เหตุให้เกิดโลก ความดับของโลก ทางให้ถึงความดับของโลก มีอยู่ในร่างกายยาวาหนะที่ยังมีสัญญาและใจนี้แต่เมื่อพูดถึง อทิปปัจจยตาปฏิจสุมุปปาทแล้ว เพื่อความชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีก จะขอยกเอาเรื่องอริยสัจสี่ มาทำให้เกิดความเข้าใจเพิ่มเติมเป็นพิเศษ เรื่องอริยสัจสี่ ทุกคนทราบดีกันอยู่แล้วได้แก่ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่มีทุกข์ และทางให้ถึงความไม่มีทุกข์ นี้เรียกว่า อริยสัจ สี่”

ประเด็นของการตีความหลักปฏิจสุมุปปาท ที่พุทธทาสภิกขุท่านกล่าวอธิบาย เพื่อให้ทราบถึงปัจจัยที่อิงอาศัย จนทำให้เกิดสังสคติหรือมิจฉาทิฐิ ซึ่งเป็นเหตุเกิดกระแสปฏิจสุมุปปาทและอทิปปัจจยตา ในลักษณะที่เป็นเหตุแห่งการทะเลาะวิวาทกัน หรือแม้แต่จะยึดมั่นถือมั่นตามธรรมดา ต้องมีเหตุแต่มีฉาทิฐิ ซึ่งมาจากอวิชชา ๆ ทำให้มีมิจฉาทิฐิ ๆ ทำให้มีปฏิจสุมุปปาททุกชนิดที่เป็นไปเพื่อความทุกข์ มันอยู่ในฝ่ายเกิดทุกข์

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงประเด็นนี้ และเน้นการตีความหลักอทิปปัจจยตาว่าเป็นความสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัทในการปฏิบัติ เพื่อความเข้าใจในปฏิจสุมุปปาท ซึ่งเป็นเรื่องยากแก่การเข้าใจ เพราะว่า เป็นเรื่องที่ไม่คุ้นเคยเพราะไม่สนใจหรือเอาใจใส่...ซึ่งท่านกล่าวย่ำว่า

“เป็นคำที่แปลกหูสำหรับคนส่วนมาก แต่เราก็ไม่อาจจะเปลี่ยนไปใช้คำอื่นได้ต้องใช้คำนี้อยู่ต่อไป หน้าที่ของเราและท่านทั้งหลายที่จะต้องพยายามทำตามกับคำว่า ปฏิจสุมุปปาทนี้ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนกว่าจะเคยชินเป็นคำธรรมดา แต่ผู้ที่เคยบวชเรียนก็คงเคยได้ยินได้ฟังคำนี้อยู่บ้าง ส่วนผู้ที่ป็นชาวบ้านเมื่อฟังแล้วก็งงงันและเป็นเหตุให้ไม่สนใจ ที่นี้เลยไม่เข้าใจเรื่องที่สำคัญที่สุด จึงเห็นว่าควรจะต้องเอามาพูดให้เป็นเรื่องที่เข้าใจกันเป็นธรรมดาไปในที่สุด การที่เอาเรื่องนี้มาพูด ก็เพราะว่า ปฏิจสุมุปปาทเป็นหัวใจหลักของพระพุทธศาสนา...เมื่อพูดถึงหัวใจของพระพุทธศาสนาคนโดยมากก็นึกถึงเรื่องอริยสัจ ขอให้เข้าใจว่า ปฏิจสุมุปปาทนี้ ก็คืออริยสัจที่สมบูรณ์แบบ จึงเรียกว่า อริยสัจใหญ่”

หลักปฏิจสุมุปปาท ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ นั้น สำหรับประเด็นหลัก คือเป็นคำสอนแบบสมบูรณด้วยกระบวนการอันเป็นหลักการ วิธีการ ปฏิบัติการที่ดี ซึ่งพระสังคายนาจารย์ได้จารึกไว้เป็นพระไตรปิฎกนั้นแล้ว จัดทำเป็นหมวดหมู่ เพื่อแสดงความเป็นระเบียบระบบของพระสัทธรรม ซึ่งนักปราชญ์ทั้งหลายยอมรับว่า เมื่อศึกษาและปฏิบัติตามหลักปฏิจสุมุปปาทนั้นแล้ว สามารถเข้าถึงธรรมที่ลึกซึ้งคัมภีร์ภาพยงนั้นได้ กล่าวคือ

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ...เป็นความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ เรียกว่า ปฏิจสุมุปปาท ฝ่ายเกิดทุกข์ แต่ตรงกันข้าม เพราะอวิชชาดับ ด้วยการปิดกัน ตัดกระแส ดับสำรอกโดยไม่เหลือนั้น สังขารจึงดับ...ความดับแห่งทุกข์...” นี้ คือ ปฏิจสุมุปปาท ฝ่ายดับทุกข์”

แม้การเปรียบเทียบผลปฏิบัติ ย่อมประสบผลทั้งที่เป็นส่วนดีและที่เป็นส่วนเสีย ตามกระบวนการหลักปัจจัยธรรมต่างๆ แห่งหลักปฏิจจนสมุพบาทกับอิทัปปัจจยตานั้นได้ ซึ่งปรากฏชัดเจนอยู่ในลักษณะที่เป็นหลักปัจจัยธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระไตรปิฎก และที่สำคัญจะปรากฏเป็นหลักปฏิบัติการ หรือวิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ผลได้รับและอานิสงส์สูงสุดในพระพุทธศาสนานี้เท่านั้น อีกอย่าง สำหรับผลเสียนั้น ย่อมมีแก่ปุถุชน ประชาชนผู้ไม่เคยฟังคำสั่งสอน ไม่ใส่ใจ หรือไม่สนใจหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา จึงทำให้ไม่เบื่อหน่าย ไม่คลายกำหนดจากกิเลส ดังนั้น ผู้วิจัยมีทัศนะและให้ความเห็นเกี่ยวกับประเด็นนี้ เช่น “หากบุคคลยึดมั่นในร่างกายนี้ ยังถือว่า ตืออยู่ แต่จะเกิดผลเสียมากกว่า เพราะไปยึดมั่นที่จิตนั้น โดยความเป็นตัวตน ทำให้ประสบทุกข์เป็นอันมาก เพราะความยึดมั่นถือมั่น...”

คัมภีร์พระไตรปิฎก วิสุทธิมรรคและเอกสารที่นักปราชญ์หรือนักวิชาการอื่น ๆ ได้ทำการอธิบายหลักสัจธรรมนี้ไว้ สำหรับหลักที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ เพื่อให้เห็นสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่การเข้าใจแล้วนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้ ขอยกประเด็นสำคัญมากล่าวและทำให้ทราบถึงสภาวะเกิดดับและการปรุงแต่งในสิ่งที่มี หรือไม่มีจริง แต่ไม่ยั่งยืน ที่เป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ เพราะอาศัยจิตยึดมั่นในชาติ ชรา ๆ มีเพราะอุปาทาน...ยึดในความมีความเป็น อันเป็นรากเหง้าความทุกข์ มีอาสวะ หรืออวิชชาเป็นตัวก่อเกิดของปัญหาต่าง ๆ

เมื่อเป็นดังนี้แล้ว การเข้าใจในสภาวะสิ่งที่เป็นปัจจัยอาศัยสืบต่อก่อให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ โดยเฉพาะ ความเข้าใจเรื่องทุกข์และหลักธรรมปฏิบัติ ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแสดงไว้ในรูปแบบ ลักษณะและที่ต่าง ๆ ในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์อรรถกถา...อีกอย่าง สำหรับหลักปฏิจจนสมุพบาทอีกประเภทที่ทรงตรัส กล่าวคือ “ชาติชรามีที่เกิด ก็เพราะอาศัยอวิชชา ผัสสะ ตัณหา หรืออุปาทาน...และเพราะชาติ ชราตบอวิชชา ผัสสะ...ย่อมดับ”

๕.๖ อภิปรายผล

จากการศึกษาผู้วิจัยสรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาเกิดมาเพื่อแก้ไขปัญหามนุษย์ เนื่องจากมนุษย์มีอวิชชาปกปิดไว้มิให้เห็นทุกข์ ทำให้ไม่รู้วิธีดับทุกข์ที่เกิดขึ้นเมื่อเผชิญกับปัญหาด้วยตนเอง แต่หากเข้าใจในคำสอนทางพระพุทธศาสนาชัดแล้ว ทำให้รู้จักวิธีแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เช่น เข้าใจในหลักปฏิจจนสมุพบาท คือ ความที่อาศัยสิ่งหนึ่ง แล้วเกิดสิ่งใหม่ขึ้น และหลักปฏิจจนสมุพบันธรรม คือ ตัวธรรมชาติที่มันเป็นไปตามกระแสปัจจัยนั้น เช่น เนื้อหนังร่างกายนี้ ที่มนุษย์ทุกคนติดอยู่เพราะความยึดมั่นถือมั่นนั่นเอง

พระพุทธองค์ทรงค้นพบธรรมนี้ ก่อนการตรัสรู้และเป็นเหตุปัจจัยให้ตรัสรู้ ได้ทรงพิจารณาทบทวนเรียบเรียงปฏิจจนสมุพบาทภายหลังการตรัสรู้ คือ ตั้งแต่วันแรก ในขณะที่เสวย

วิมุตติสุขเป็นเวลาที่ตลอดสัปดาห์ จนบังเกิดพุทธปิติอัมเอบพระทัยเปล่งพุทธอุทาน ขึ้นถึง ๓ ครั้ง ณ ขณะนั้น ซึ่งแต่ละครั้งทรงแสดงถึงความปิติพระทัยในสัจธรรมความลึกซึ้งของปรมัตถธรรม ปฏิจัสสมุปบาท คือกระบวนการจิตของการเกิดขึ้นและการดับไปแห่งทุกข์

การศึกษาหลักปฏิจัสสมุปบาทนี้ ก็เพื่อทำให้ง่ายต่อการศึกษา ความเข้าใจ และสามารถปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวันจริง ๆ อีกทั้งเรื่องนี้ที่คนทั่วไปมองเห็นเป็นเรื่องยากแก่การทำความเข้าใจ จึงนำมาทำให้ง่ายขึ้นโดยการศึกษาการตีความของพุทธทาสภิกขุ

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า เพราะผลงานที่พุทธทาสภิกขุได้นำมากล่าว อธิบาย และตีความ ถึงหลักการปฏิบัติเกี่ยวกับปฏิจัสสมุปบาท เพื่อแก้ปัญหาความไม่รู้เท่าทันของมนุษย์ โดยที่ท่านได้นำคำสอนจากพระไตรปิฎกมาตีความแล้ว อธิบายความหมายด้วยภาษาใหม่ให้ชัดเจนเพื่อให้เห็นการตีความหลักปฏิจัสสมุปบาทชัดเจนขึ้น จึงนำหลักปฏิจัสสมุปบาทในพระไตรปิฎก ในวิสุทธิมรรคมาเปรียบเทียบกับ การตีความของพุทธทาสภิกขุ แล้วนำมาเผยแพร่แพร่พุทธธรรม หลักการ การปฏิบัติ เพื่อเป็นประโยชน์แก่ชาวพุทธต่อไป

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

วิทยานิพนธ์นี้ มุ่งศึกษาการตีความปฏิจัสสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุในลักษณะกว้าง บางประเด็นยังไม่ครอบคลุมในการตีความปฏิจัสสมุปบาทในรูปแบบต่าง ๆ เช่น หลักปฏิจัสสมุปบาทในฐานะกฎแห่งกรรม ในฐานะเป็นวิวัฒนาการแห่งชีวิต ในฐานะเป็นหลักธรรมทำให้เกิดพระพุทธเจ้า ในฐานะพระไตรลักษณ์ ในฐานะอริยมรรค ในฐานะกฎที่เหนือกฎทั้งหลาย ในฐานะหลักการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ และในฐานะเป็นศาสตร์แห่งศาสตร์ทั้งหลายตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งจะเป็นประโยชน์มากยิ่งขึ้น เพื่อการสร้างสรรค์ให้เกิดความรู้ความเข้าใจแล้วนำไปสู่แนวทางการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ต่อไป

บรรณานุกรม

ก.ข้อมูลปฐมภูมิ

(๑) พระไตรปิฎก

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **มหาจุฬาเตปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

———. **พระไตรปิฎกภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาบาลี**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

———. **พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕

(๒) อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาบาลี**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

———. **ฎีกาภาษาบาลี**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระพุทโธษาจารย์. **วิสุทธิมคฺคสุส นาม ปกรณ์วิเสสสุส**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พร รัตนสุวรรณ. **วิสุทธิมคฺคปกรณ์ ทูติโย ภาโค**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

ชาญ วงษ์บาลี. **พระวิสุทธิมรรคแปล**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมบรรณาการ, ๒๕๒๕.

ข.ข้อมูลวิทยุภูมิ

(๑) หนังสือ

- บรรจบ บรรณรุจิ. ปฏิกิจสมุปปาท.กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๕.
- . จิต มโน วิทยุญาณ. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๗.
- บุญย นิลเกษ. คู่มือปรัชญาพุทธศาสนา. เชียงใหม่: ส. ทรัพย์การพิมพ์, ๒๕๓๓.
- . คัมภีร์วิสุทธิมรรค สำหรับประชาชน. เชียงใหม่ : บุญยนิติ, ๒๕๔๓.
- ปิ่น มุกกันต์. พุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗.
- พระเทพสิทธิมนิญาณสิทธิเถร. วิปัสสนาญาณโสภณ. กรุงเทพมหานคร : ศรีอนันต์การพิมพ์, ๒๕๔๖.
- พระธรรมธีรราชหมณี. ทางไปนิพพาน. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร, ๒๕๓๑.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). พุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๓๘.
- . พุทธวิธีในการสอน. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗.
- . การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.
- . ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนาประจำชาติ. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗.
- . ธรรมบุญชีวิต. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗.
- . พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕.
- . รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตญาโณ). ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.
- พุทธทาสภิกขุ. สุนฺยตา. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓.
- . ไกวัลยธรรม. ไซยา : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๓.
- . ปฏิกิจสมุปปาทจากพระโอษฐ์. ไซยา : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๔.

- . **อิทัปปัจจยตา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๒๕.
- . **ปฏิจจนสมุปบาท (หลักปฏิบัติอริยสัจจ์ที่สมบูรณ์แบบ)**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗.
- . **ตัวกู-ของกู**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๓.
- . **ปรมัตถสภาวะธรรม**. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๕.
- . **เข่นนั้นเอง**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๗.
- ภัททันตะ อาสภมหาเถร. **ปฏิจจนสมุปบาทสังเขปกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๕.
- พระสนอง กตปุญโญ. **ปฏิจจนสมุปบาท๒**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ขอบวนิชชา, ๒๕๓๗.
- สิริวิรุณ. **อนัตตากับชีวิตที่ทันสมัย**. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๘.
- สุชีพ ปัญญานุภาพ. **พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
- แสง จันทร์งาม. **พระพุทธศาสนาจากพระโอษฐ์**. กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๔.
- เสามันัส โปตระนันท์. **พระไตรปิฎกฉบับย่อ**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- อโณทัย อาตมา. **นิพพานประสาชาวบ้าน**. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๔.
- อดิศักดิ์ ทองบุญ. **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖.

(๒) วิทยานิพนธ์

- พระมหานิพนธ์ มหาธมมรภิโต. **การศึกษาเปรียบเทียบการปฏิบัติกรรมฐานของหลวงพ่อเทียน จิตตสุโก และพุทธทาสภิกขุ**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระมหาบุรณะ ชาดเมธ. **ศึกษาอิทธิพลของอายตนะ(สื่อ)ที่มีต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระพอง อภิวิฑู. **การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง จิตว่าง ของท่านพุทธทาส**. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมปโน. การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติดระหว่างกฎปฏิบัติ
สรุปบทกับกฎแห่งเต๋า. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
สุนันท์ เพ็ชรพิรุณ. ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามทฤษฎี
ของพุทธทาสภิกขุ. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
พระมหาแสวง ปญญาวุฒิ. ศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องศูนยตาของนาคารชุน
กับอหัตตาของฌอง ปอล ซาทร์. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต,
บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

(๓) ภาษาอังกฤษ

Jayatileke, K. N. *Early Buddhist Theory of Knowledge*. London: George Allen & Unwin Ltd., 1963.

Warder, A. K. *Indian Buddhism*, 2d. ed. Delhi: Motilal Banarsidass, 1980.

_____. *Outline of Indian Philosophy*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1971.

_____. "Prologomena to a History of Indian Science" in *New Paths in Buddhist Research*, edited by A. K. Warder. Durham, N. C.: Acorn Press, 1985.

Bhattacharya, Arun. *A Treatise of Ancient Hindu Music*. Columbia, Mo.: South Asian Books, 1978.

Warder, A. K. *Indian Kavya Literature. Volume One: Literary Criticism*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1989.

_____. *Pali Metre*. London: Pali Text Society, 1967.

ภาคผนวก ชีวประวัติพุทธทาสภิกขุ

เกิดวันอาทิตย์ที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเมีย หมู่บ้านกลาง ตำบลพุมเรียง ที่ตั้งเดิมของจังหวัดไชยา ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นสุราษฎร์ธานี เป็นบุตรชายคนโตของนายเซียง และนางเคลื่อน พานิช มีชื่อเดิมว่า เจื่อม อายุห่างจากนายยีเกย ผู้เป็นน้องชายสองปี

เมื่ออายุได้ ๘ ขวบ ก็เข้ารับการศึกษแบบโบราณโดยบิดานำไปฝากเป็นเด็กวัด ที่วัดพุมเรียง เรียนได้สามปีก็กลับมาอยู่บ้าน เข้าเรียนชั้นประถมที่โรงเรียนวัดโพธารามจนถึงชั้นมัธยมหนึ่ง ก่อนจะย้ายเข้าไปเรียนที่โรงเรียนสารภีอุทิศ ตำบลตลาด อำเภอไชยา เพื่อไปอยู่กับบิดา ซึ่งมาเปิดร้านค้าใหม่ที่นี้ แต่ต้องออกจากการศึกษากลางคัน เนื่องจากบิดาถึงแก่กรรมด้วยโรคลัมปัจจุบัน มาช่วยดำเนินกิจการค้ากับมารดา ระหว่างน้องชายบวชเป็นสามเณร และศึกษาระดับมัธยมที่โรงเรียนประจำจังหวัดสุราษฎร์ธานี ตอนต้นปีนายยีเกยเข้าเตรียมแพทย์จุฬา

นายเจื่อมบวชตอนเข้าพรรษาเมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้นายา "อินทปัญญา" ระหว่างนี้นายยีเกย ตอนปลายปีสอบได้นักธรรมตรี และมีได้ลาสิกขาบทตามกำหนด ช่วงปิดเทอมปลายปีนายยีเกยผู้เป็นน้องชายกลับมาบ้านและไม่กลับไปเรียนต่อ รับดำเนินกิจการทางบ้านต่อจากพี่ชาย เพื่อเปิดโอกาสให้อินทปัญญาภิกขุได้ศึกษาธรรมะต่อไป

พระเจื่อมสอบได้นักธรรมโทและนักธรรมเอกตามลำดับ ช่วงนั้นได้เข้าไปเรียนต่อที่กรุงเทพฯ ที่วัดปทุมคงคา แต่อยู่ได้ ๒ เดือนก็กลับมาจำพรรษาอยู่ที่วัดพุมเรียง และได้เป็นครูสอนนักธรรม ที่โรงเรียนนักธรรม วัดพระบรมธาตุไชยา นายยีเกยก็ให้ความสนับสนุนทางธรรม ด้วยการเปิดคณะธรรมทานขึ้นต้นทำหีบหนังสือธรรมะให้คนยืมอ่าน ที่ร้านไชยาพานิชตัวนายยีเกยเองก็มีความสนใจในพุทธศาสนา มาก เริ่มเขียนบทความลงในหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ โดยใช้นามปากกาว่า "ธรรมทาส" ในปี พ.ศ. ๒๔๗๓ เดินทางไปเรียนบาลีที่วัดปทุมคงคา กรุงเทพมหานคร เขียนบทความชิ้นแรกชื่อ "ประโยชน์แห่งทาน" เพื่อตอบคำถามคนร่วมสมัยว่า ด้วยคุณค่าของการทำทาน และเขียนบทความขนาดยาว "พระพุทธรูปศาสนาชิ้นปุณฺณ" แสดงความคิดเห็นว่า มรรค ผล นิพพานเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ในยุคปัจจุบัน

ปลายปีก็สอบได้เปรียญธรรม ๓ ประโยค เป็นพระมหาเจื่อม อินทปัญญา อย่างไรก็ตามในช่วงนี้มีความเบื่อหน่าย ศึกษาค้นคว้านอกตำรามากขึ้น และสับสนถึงเป้าหมายของการบวช มองเห็นว่าชีวิตนักบวชในเมืองหลวง ไม่อาจทำให้บรรลุเป้าหมายทางธรรมได้ เมื่อสอบไม่ผ่านเปรียญธรรมประโยค ๔ ก็เดินทางกลับมาอยู่พุมเรียง ที่วัดร้างตระพังจิก ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของ

สวนโมกขพลาราม เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ พร้อมกับเริ่มคณะธรรมทานอย่างเป็นทางการงานนางเคลื่อน พานิช ทำพินัยกรรมมอบเงินเป็นทุนต้นตระกูลพานิช ใช้ดอกผลในการทำนุบำรุงสวนโมกข์และคณะธรรมทานงานหลักของพระเจื้อม้นั้น ประกอบด้วย

การก่อตั้งสวนโมกขพลารามคณะธรรมทาน และการเผยแพร่พระพุทธศาสนาสวนโมกขพลารามนั้น เป็นรูปแบบของวัดตามแบบพุทธกาลเน้นการอยู่กับธรรมชาติ ปฏิเสธการสร้างถาวรวัตถุขนาดใหญ่ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๖ ก็ได้ซื้อที่ดินบริเวณวัดธารน้ำไหลถึงแม้จะมีได้สร้างอุโบสถหรือเจดีย์ แต่ก็สร้างเรือนพัก หอประชุมเพิ่มขึ้น เนื่องจากมีผู้สนใจมาปฏิบัติธรรมมากขึ้น โรงมหรสพทางวิญญาณก็เป็นที่รวมพุทธศิลป์ ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ตามแบบโบราณ ดังเช่นภาพพุทธประวัติจากหินสลัก หรือธรรมจักรของอินเดีย และภาพปริศนาธรรมของทิเบตและจีน รูปแบบของสวนโมกข์นั้นพุทธศาสนิกชนทางเชียงใหม่ก็นำไปจัดตั้งพุทธนิคม

ในปี พ.ศ. ๒๔๙๐ ตลอดเวลาที่อยู่สวนโมกขพลาราม ก็ทำงานศึกษาธรรมะ และเผยแพร่พุทธศาสนา โดยปฏิเสธพิธีกรรม และวัตถุนิยมเนื่องจากมีความสนใจหลายด้าน รวมถึงพระพุทธศาสนานิกายมหายาน ได้นำหลักคำสอนเรื่อง ความว่าง มาสอนในสังคมไทยเป็นคนแรก ๆ ทั้งยังยกเรื่องปัจจุสมุปบาท และอิทัปปัจจยตา มาสอนอย่างจริงจังทั้งที่ครูบาอาจารย์โบราณไม่นิยมเทศนาเพราะเห็นเป็นเรื่องยากตีความเรื่องอิทัปปัจจยตา ด้วยกระบวนการคิดแบบวิทยาศาสตร์ทำให้ขัดแย้งกับครูอาจารย์รุ่นเก่าหลายท่าน ทั้งยังเขียนเรื่องธัมมิกสังคมนิยม ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงหลักธรรมในศาสนาเข้ากับสังคมแต่ก็ทำให้ถูกจับตามองว่าเป็นพวกหัวเอียงซ้ายมีงานเขียนมาก ทั้งที่เป็นหนังสือ บทความซึ่งส่วนใหญ่รวบรวมและเรียบเรียงจากคำเทศนาจัดระเบียบไว้เป็นหมวดหมู่แม้กระทั่งจดหมาย ที่พิมพ์ติดต่อกับบุคคลร่วมสมัยก็มีสำเนาเก็บไว้ครบถ้วน

วารสาร "พุทธศาสนา" รายสามเดือนก็เริ่มจัดทำต่อเนื่องมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๖ มีงานเขียนของทางมหายาน เช่น กุณฑมูรติ และปัญญาชนไทยร่วมสมัยมานำเสนออย่างสม่ำเสมอ ผลงานทางพุทธศาสนาของท่านได้รับความสนใจมาก โดยเฉพาะจากปัญญาชนร่วมสมัย และชาวตะวันตกที่มีความสนใจพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้รับเชิญไปแสดงปาฐกถาหลายแห่งได้เลื่อนสมณศักดิ์ลำดับจนเป็นพระเทพวิสุทธิเมธี แต่ก็ไม่เคยเปลี่ยนนามตนเองที่ตั้งไว้ว่า "พุทธทาส" เพื่อทำตามปณิธานที่ตั้งใจไว้คือเป็นทาสรับใช้แห่งพระพุทธเจ้าตลอดชีวิตมรณภาพเมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๕ สิริรวมอายุได้ ๗๖ ปี อัฐชีวประวัติสิบปีในสวนโมกข์ อัฐชีวประวัติในวัยหนุ่ม เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา สัมภาษณ์โดย พระประชา ปสนนธมโม ข้อมูลอื่น พุทธทาสศึกษา

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	: พระอนันต์ อิสฺสกาโร (เป้งไชโยโม)
เกิด	: วันที่ ๘ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๓
สถานที่เกิด	: บ้านเลขที่ ๒๖ หมู่ที่ ๓ บ้านมะอี ตำบลหนองกุง อำเภอนาเชือก จังหวัดมหาสารคาม ๔๔๑๗๐
ภูมิลำเนาปัจจุบัน	: บ้านเลขที่ ๒๖ หมู่ที่ ๓ บ้านมะอี ตำบลหนองกุง อำเภอนาเชือก จังหวัดมหาสารคาม ๔๔๑๗๐
อุปสมบท	: วันที่ ๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๓๓
สังกัด	: วัดยางสีสุราช อ.ยางสีสุราช จ.มหาสารคาม
การศึกษา	: นักธรรมเอก, สอบได้บาลีประโยค ๑-๒ ศาสนศาสตรบัณฑิต สาขาวิชา เอกภาษาอังกฤษ มหาวิทยาลัย มหาจุฬาราชวิทยาลัย ๒๕๔๑
ที่อยู่ปัจจุบัน	: วัดบ้านหนองหญ้าคา ตำบลโพธิ์สัย อำเภอสรีสมเด็จ จังหวัดร้อยเอ็ด ๔๕๒๘๐
ตำแหน่ง	: เจ้าคณะตำบลโพธิ์สัย เขต ๑ อ.ศรีสมเด็จ จ.ร้อยเอ็ด
นามใหม่	: ที่ พระครูโพธิ์สีลคุณ